

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

4 • 2003

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від першістності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38
E-mail: editor@iananu.kiev.ua

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

**В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, Л.С. ВИНОКУР,
М.І. ГЛАДКІХ, Л.Л. ЗАЛІЗНЯК, В.М. ЗУБАР
(відповідальний секретар), Г.Ю. ІВАКІН (заступник головного редактора), Д.Н. КОЗАК,
С.Д. КРИЖІЦЬКИЙ, В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,
В.В. ОТРОЩЕНКО, С.А. СКОРИЙ, В.Н. СТАНКО,
Р.В. ТЕРПІЛОВСЬКИЙ, Г.М. ТОЩЕВ,
В.М. ЦИГІЛИК, Є.В. ЧЕРНЕНКО**

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу
Редактори О.І. Калашникова,
О.А. Петриченко

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
Д.О. Шевченка

Здано до набору 12.10.2003. Підписано до друку
27.12.2003. Формат 70 × 108, '16. Папір офсетний
№ 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк.
арк. 15,40. Обл.-вид. арк. 18,07.

Тираж 700 прим. Зам. 999.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика», 01004
Київ, вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2003

ЗМІСТ

До 85-річчя Національної Академії наук України.....	3
---	---

Статті

БУРДО Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені в світлі нових даних.....	5
РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я.....	19
МОГИЛОВ О.Д. Еволюція «орнаменту» на вудилах передскіфського часу півдня Східної Європи.....	32
ОЛІЙНИК О.Г. Зображення скіфського музиканта на сахнівській пластині	40

Публікації археологічних матеріалів

ПІСТРУІЛ І.В. Різці пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2.....	55
ПЕТРАУСКАС О.В., ПАСТЕРНАК В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугайка в Середньому Подніпров'ї.....	65
ПОЛТАВЕЦЬ В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин».....	77

До історії стародавнього виробництва

ЖУРАВЛЬОВ О.П. Свійський кінь в Ольвії.....	87
ПАНЬКОВ С.В. Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві.....	104

Дискусії

- ГАВРИШ П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі..... 116

Нові відкриття і знахідки

- ЗІНЬКО О.О. Пізньоантичні пантікапейські розписні склепи..... 124

На допомогу вчителю

- ПАЧКОВА С.П. Походження слов'ян..... 135

Рецензії

- БУЙСЬКИХ А.В., ЗУБАР В.М. Lise Hannestad, Vladimir F. Stolba, A.N. Ščeglov (Eds.). Panskoe I. Vol. I. The Monumental Building U 6..... 140

- МАГОМЕДОВ Б.В. Вагалински Л.Ф. Изъскана керамика от I — начало на VII век южно от Долен Дунав (България). Vagalinski L.F. Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century AD from the region south of the lower Danube (Bulgaria)..... 147

Хроніка

- КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд..... 151

- ГАВРИЛЮК Н.О. Конференція «Illegal Archaeology?»..... 158

- ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «IV боспорські читання»..... 159

- КОРВІН-ПЮТРОВСЬКИЙ О.Г., КОЛЕСНИКОВА В.А. Міжнародна конференція «Трипільські поселення-гіганти» (до 110-річчя відкриття трипільської культури в Україні)..... 163

Пам'ять археології

- Спомин про вчителя..... 165

- Пам'яті Тамари Григорівни Мовши..... 167

- Пам'яті Ярослава Євгеновича Боровського..... 169

- Наші автори..... 171

- Список скорочень..... 173

- Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 2003 рік..... 174

До 85-річчя Національної Академії наук України

27 листопада 2003 року виповнилося 85 років від дня заснування Національної Академії наук України.

У 1918 р. на перших Загальних зборах ухвалюється рішення про заснування провідної наукової організації України, яка тоді отримала назву Української Академії наук (УАН). Дійсні члени новоствореної наукової державної установи були призначенні за наказом Гетьмана всієї України П.П. Скоропадського. Її першим головою-президентом став академік В.І. Вернадський, який обіймав цю посаду до 1921-го, а неодмінним секретарем — академік А.Ю. Кримський. Упродовж листопада — грудня 1918 р. почали діяти перші наукові відділення та інститути УАН: відділення історії та філології, фізико-математичних наук і соціально-економічних досліджень, Інститут технічної механіки, Геодезичний інститут, Інститут для вивчення економічної кон'юнктури народного господарства України, Фізичний інститут, а також до її складу увійшли Акліматизаційний і Ботанічний сади та садиба Асканья-Нова, що раніше належала Ф.Ф. Фальц-Фейну. 31 грудня того самого року прийнято закон про статут Української Академії наук та затверджено штати її установ. Протягом першого року діяльності у складі УАН працювало вже близько 140 співробітників у 15 комісіях.

За 85 років функціонування Академії наук змінювалися її назва та структура, але напрямки наукової діяльності продовжували розвиватися і перетворювалися на наукові школи, більшість з яких існує і дотепер. Прізвища їх фундаторів всесвітньовідомі: історики М.С. Грушевський та Д.І. Яворницький, сходознавець А.Ю. Кримський, мовознавець Л.А. Булаховський, історики літератури С.О. Єфремов та О.І. Білецький, математики Д.О. Граве, М.М. Крилов і М.М. Боголюбов, механіки О.М. Динник та М.О. Лаврентьев, фізики К.Д. Синельников та Л.В. Шубников, геолог П.А. Тутковський, хіміки Л.В. Пісаржевський, О.І. Бродський і А.В. Думанський, біологи та лікарі Д.К. Заболотний, О.О. Богомолець, В.П. Філатов та І.І. Шмальгаузен. Прорідне місце у світовій науці належить українській школі електрозварювання, пов'язаної з іменами Є.О. та Б.Є. Патонів, та кібернетики, створеної В.М. Глушковим. Сьогодні Національна Академія наук України — це 13 віддіlenь, близько 170 інститутів та інших наукових організацій, в яких працює 13 тисяч науковців. З 1962 р. і до сьогодні Національну Академію очолює академік Б.Є. Патон. Значною мірою завдяки його опікуванням цією організацією Академія досягла значних успіхів у науковій роботі та зберегла свою структуру у пострадянські часи. Археологічна громадськість щиро висловлює свої вітання Борисові Євгеновичу з нагоди річниці очолюваної ним організації та його власного ювілею, що припадає на дату утворення Української Академії наук.

Історія ж Інституту археології НАН України бере початок від утвореної навесні 1919-го Комісії з укладання археологічної карти України. За два роки її було перетворено на Археологічну комісію УАН, а з 6 лютого 1922 року —

на Археологічний комітет при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської Академії наук, на базі якого у 1924-му засновано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). У 1934 р. постановою Президії АН Української РСР на базі ВУАК створюється Інститут історії матеріальної культури АН УРСР, що з 1938 року отримує назву Інституту археології АН України.

За час своєї діяльності Інститут археології став одним із провідних наукових центрів, започаткувавши низку наукових напрямів вивчення давніх суспільств та історичних реконструкцій, що згодом трансформувалися у наукові школи, відомі у світі під узагальненою назвою київської археологічної школи. Серед учених Інституту добре знані такі визначні археологи, як академік АН України П.П. Єфименко, академік НАН України П.П. Толочко, член-кореспондент НАН України В.Д. Барабан, член-кореспондент АН України С.М. Бібіков, член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький, член-кореспондент АН України Л.М. Славін, д. і. н. М.Ю. Брайчевський, д. і. н. В.Ф. Генінг, д. і. н. В.М. Даниленко, д. і. н. В.Й. Довженок, д. і. н. М.Я. Рудинський, д. і. н. О.І. Тереножкін.

Археологічні дослідження Інституту знаменувалися важливими науковими відкриттями, які дозволяють висвітлити історію та культуру населення України з найдавніших часів до пізнього середньовіччя, злагатити культурну спадщину людства багатьма шедеврами давнього мистецтва. Упродовж усієї історії Інституту його співробітниками досліджено тисячі давніх пам'яток, виявлено величезну кількість знахідок, що становили основу колекцій Музею історичних коштовностей, Національного музею історії України, Музею історії Києва, Археологічного музею Інституту археології, багатьох краєзнавчих музеїв та історико-археологічних заповідників.

Сьогодні Інститут археології, окрім науково-дослідницької роботи, розробляє заходи зі всебічної охорони пам'яток археології, які останнім часом планомірно грабуються та руйнуються сучасними вандалами.

85 років існування Національної Академії наук України — це, перш за все, роки наполегливої та самовідданої праці попередників і сучасників, учителів та учнів, увінчаної видатними науковими здобутками, що відбувалися незважаючи та всупереч війnam, революціям чи катастрофам, диктаторським режимам і скрутним часам у суспільстві. Цей ювілей є знаменною датою у творчому житті науковців, які своєю наснагою та ентузіазмом рухають науковий прогрес, без якого неможливий позитивний розвиток суспільства та держави, ним створеної.

Статті

Н.Б. Бурдо

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ТРИПІЛЛЯ—КУКУТЕНІ У СВІТЛІ НОВИХ ДАНИХ

У статті проаналізовано погляди дослідників на проблему генези трипільської культури за 100 років її вивчення з урахуванням нових даних щодо датування Трипілля—Кукутені за СІ4.

Проблема походження трипільської культури потрапила до кола важливих наукових проблем з моменту відкриття В. Хвойкою перших старожитностей на Київщині і осмислення їх як феномену стародавньої культури на теренах Подніпров'я. Стан цієї проблематики залежить від таких факторів, як наявність певного кола джерел, загального стану методичної бази та методологічних принципів, якими користуються фахівці.

Важливе значення для вирішення проблем генези Трипілля мають методологічні аспекти проблеми культурогенезу, яка в історіографії майже не розроблена, а також питання автохтонності культури або ж появи її на певній території внаслідок міграції. Механізми взаємодії археологічних культур, процеси їх утворення і формування не вивчені на методичному рівні. Тому інтерпретацію певних даних, а також виділення критеріїв, які стосуються проблеми походження трипільської культури, фахівці проводять на емпіричному та інтуїтивному рівнях. У деяких дослідженнях з етногенезу не розроблена проблема кореляції етно- та культурогенезу¹.

Як правило, у дослідженнях превалують автохтоністські концепції походження Трипілля. Тривалий час серед дослідників панувала думка про те, що зміни в культурі (матеріальній) спричинені суто економічними процесами, тобто по'язані зі зміною господарства певної етнічної групи населення, яке залишається стабільним на певній території незалежно від змін матеріальної культури, що цілком відповідає концепції автохтонізму. Усі ці складні методичні питання лишилися поза увагою цієї статті, в якій подано аналіз поглядів дослідників на проблему походження археологічної культури Трипілля, накопичених за майже 110 років з моменту відкриття цієї культури.

К.К. Черниш свого часу виділила чотири етапи в історії вивчення трипільської культури², до цієї періодизації ми приєднуємося у цьому дослідженні.

Перший етап — кінець XIX — початок ХХ ст., коли були відкриті та осмислені перші трипільські пам'ятки. Майже всі фахівці, які їх вивчали, висловлювали різні думки про те, як потрапила на Подніпров'я та Поділля культура з мальованим посудом. В.В. Хвойка вважав ці племена автохтонними мешканцями Середнього Подніпров'я, але вказував на їх зв'язок із чужоземними народами, від яких потрапляли мідь і мальований посуд³.

Наукова ерудиція Е.Р. Штерна дала йому змогу зіставити трипільські знахідки з матеріалами Південно-Східної Європи. Пам'ятки Дністро-Дніпровського басейну він зарахував до кола культур Середземномор'я та Подунав'я, простежив шлях мальованого посуду на теренах від Дунаю до Дніпра, а трипільську культуру вважав частиною великої області від Десни та Дніпра до Дністра та Дунаю, а на півдні аж до Фессалії⁴.

На східному походженні трипільської культури наполягав А.А. Спіцин, зіставляючи її мальований посуд із закаспійськими матеріалами Ануа⁵. На його

думку: «Высокоразвитая культура киевских площадок — восточная, именно малоазиатская». Такой самой думки дотримувався і О.О. Городцов⁶. М.Ф. Біляшевський вважав, що трипільська культура «проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта, и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока»⁷.

М. Грушевський, розглядаючи на початку ХХ ст. питання про «вихідну точку» трипільської культури, проаналізував усі наявні на той час думки фахівців і дійшов висновку, що остаточне вирішення цього питання було б передчасним⁸. Цей етап в історії дослідження проблеми походження Трипілля В.М. Даниленко характеризував як такий, що породив гіпотези, які «носили умозріттєвий характер»⁹.

Наступний етап у вивченні трипільської культури К.К. Черниш пов'язує з 20—30-ми роками ХХ ст. Історіографія європейських фахівців у 20—40-і роки з приводу генези Трипілля наведена Я. Пастернаком¹⁰, усі праці є узагальнювальними, і так само «носять умозріттєвий характер», як і дослідження попереднього етапу. В. Щербаківський, автор оригінальної концепції походження українського народу, вважав, що тубільні землероби — трипільці — належали до кавказько-малоазійської мовної групи і ще в неоліті увійшли в контакт з кочовиками — носіями шинурової кераміки, які були індоєвропейцями, і саме від них трипільці отримали у свою мову індоєвропейські запозичення, завдяки чому й утворилася праслов'янська мовна спільність, зафікована поширенням мальованої трипільської кераміки¹¹.

Цей час в Україні презентуваний діяльністю Всеукраїнського Археологічного комітету Української Академії наук та масштабними розкопками Трипільської експедиції у Подніпров'ї. Джерелознавча база трипільязнавства в цілому значно зростає. У працях з різноманітної тематики розглянуто і питання походження трипільської культури. Л.О. Дінцес¹² у статті, присвячений трипільському орнаменту, розглядає цю проблему з позицій розвитку стилістичних прийомів, композиції та сюжетів орнаментації на посуді. Автор підкреслює, що пошуки загальної праобразівщини спіральної орнаментації та гіпотези про міграційні хвилі певною мірою відволікали фахівців від вивчення саме трипільських джерел. Л.О. Дінцес доходить висновку про існування різноманітних «очагів трипільської культури» в південних регіонах СРСР, що виключає думку про єдине джерело походження трипільського орнаменту. Він вважає, що «...изучение системы орнамента..., выявление процесса усложнения этих орнаментальных систем... дает возможность определить общие черты.... показатели формотворческой логики декоративного искусства каждого района.... фиксировать не только взаимоотношение районов, но и определять их преемственность». Наведені цитати ілюструють використання методичних уявлень, залучених зі стадіальної теорії М.Я. Марра.

У дослідженії проблем археологічної науки віддзеркалися бурхливі політичні події. У проблемі походження трипільської культури серед деяких учених спостерігається відхід від традиції підкresлювати її зв'язок із Середземномор'ям чи Давнім Сходом, перевага надається автохтонізму та стадіальній теорії М.Я. Марра, яка протиставлялася концепції «культурних тіл» Г. Коcіни. Це було пов'язано з необхідністю для «славянських учених» дати відсіч міграціоністським теоріям «німецьких фашистських археологів», які підкresлювали давні коріння північної арійської раси, або «північного культурного кола». Саме ця прогресивна раса нібито завоювала свого часу території південнодунайської «неповноцінної» культури¹³.

Таким чином, в археологічній науці в центрі уваги опинилася культура лінійно-стрічкової кераміки (дунайська). Наприкінці 1930-х років Є.Ю. Кричевський¹⁴, з одного боку, послідовно довів зв'язок Трипілля з неолітичними культурами Південно-Східної Європи, Подунав'я, Балкан, а з іншого — наполягав на її автохтонному розвитку від мезоліту і трансформації, відповідно до стадіальної теорії М.Я. Марра, з культури лінійно-стрічкової кераміки у трипільську.

Тут слід підкresлити, що ще у 1920-ті роки думку про формування культури Трипілля як процес подальшого розвитку дунайської культури (лінійно-стрічкової кераміки) висловив Г. Чайлд. Зрозуміло, що він не був послідовником М.Я. Марра, але, як і археологи-марксисти, вважав, що зміни археологічних куль-

тур були зумовлені не просуванням (поширенням) «культурних кіл» Г. Косини, а певними економічними зрушеннями. Відтак Г. Чайлд вважав, що утворення трипільської культури є наслідком просування на схід дунайської культури, яка відчула вплив Егейського світу; такі погляди збереглись і в його працях 1950-х років¹⁵.

Зазначимо, що джерелознавча база саме для вирішення проблеми походження трипільської культури все ще залишалася на тому етапі досліджень досить обмеженою. Вивчення матеріалів раннього етапу культури почалося тільки у повоєнні роки, тож міркування щодо генези Трипілля в той період також мали достатньо загальний характер.

Перехід до більш конкретного вивчення проблеми походження трипільської культури став можливим уже на наступному етапі — наприкінці 40-х — у 50-х роках ХХ ст., коли почали видавати матеріали досліджень найдавніших поселень культури Прекукутені в Румунії. У Молдові В.І. Маркевич відкрив поселення у Флорештах, С.М. Бібіков, К.К. Черниш, Т.С. Пассек провели дослідження кількох ранньотрипільських поселень на Дністрі, а В.М. Даниленко та М.Л. Макаревич — на Південному Бузі, а також пам'яток неолітичної буго-дністровської культури. У методичному плані було розвінчано стадіальну теорію М.Я. Марра. З того часу її почали називати вульгарно-марксистською, тепер автохтонізм уже не мав слугувати єдиною теорією в радянській історичній науці.

Наприкінці 1940-х років до проблеми генези Трипілля звернувся В.М. Даниленко — першовідкривач найдавнішої неолітичної культури з елементами відтворюального господарства на теренах України — буго-дністровської. Дослідник присвятив багато сторінок докладній аргументації своєї ідеї про те, що саме буго-дністровський неоліт був субстратом трипільської культури. У 1946 р. В.М. Даниленко висунув гіпотезу, згідно з якою «В основе трипольской культуры лежит местная рыболовческая культура с гребенчатой керамикой, связанная в хозяйственно-историческом аспекте с... культурой Боян А»; «древнейшая трипольская культура сначала локализовалась в юго-западной части ее территории»; «...было сформулировано три положения: а) отсутствие генетической связи между трипольской культурой и линейно-ленточной керамикой; б) наличие в основе триполя местного неолита, взаимодействовавшего с южнодунайскими культурами и постепенно видоизменявшегося в трипольскую; рассмотрение дунайской (линейно-ленточной керамики) культуры, с одной стороны, а триполя и «Бояна» с другой, как генетически независимые явления»¹⁶. Гіпотезу про походження Трипілля на основі буго-дністровської неолітичної культури В.М. Даниленко обґрунтував у своїх працях 1960—1970-х років.

У фундаментальному дослідженні Т.С. Пассек «Периодизация трипольских поселений» (1949) узагальнено великий обсяг матеріалів про зв'язок трипільської культури з культурами Балкано-Дунайського бассейну¹⁷ і зроблено висновок, що «... вопрос о возникновении трипольских племен следует рассматривать на фоне общего процесса развития энеолитических культур в Дунайско-Днепровском бассейне, где складывалась в III тыс. до н. э. культура земледельческих племен, получившая в одной из своих частей наименование трипольской»¹⁸. З тексту монографії Т.С. Пассек очевидно, що вона мала підтримувати пануючу стадіальну теорію, через що і приєдналася до твердження Є.Ю. Кричевського про генетичний зв'язок Трипілля з культурою лінійно-стрічкової кераміки: «... предположение, что Триполье в своей значительной части есть лишь результат дальнейшего развития неолитических племен с линейно-ленточной керамикой, представляется в настоящее время наиболее вероятным»¹⁹.

У 1953 р., уже в епоху розвінчування марксизму, вийшла друком монографія С.М. Бібікова «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая». У цій праці автор провів спеціальну розвідку щодо проблеми походження трипільської культури²⁰. С.М. Бібіков грунтовно доводить належність трипільської культури до кола землеробського населення Балкан і Середземномор'я. Проте і він, віддаючи данину пануючому в СРСР автохтонізму, доводив існування місцевого (пізньопалеолітичного!) населення, яке сприйняло південні прогресивні впливи з Балкано-Дунайського регіону: «... трипольская культура Днестро-Дніпровского междуречья является результатом ассимиляции местных охотничих племен пришлыми племенами южного ареала. На ранних этапах Триполье еще прослеживаются местные элементы культуры, вошедшие в Триполье и выражющиеся

в сохранении значительной роли охоты в хозяйстве, в формах домостроительства, в архаических приемах обработки кремня. Земледелие, скотоводство, керамическое производство, использование меди составляют те элементы культуры, которые были принесены на юго-восток Европы племенами южного ареала»²¹.

Неможливо не зупинитися на аналізі даних «місцевих елементів». Мисливство в господарстві деяких трипільських поселень продовжувало відігравати важливу роль уже тоді, коли пізньотрипільська культура належала до доби ранньої бронзи, а на деяких поселеннях кількість кісток диких тварин сягала 80 %²². Разом з тим відомо, що населення «південних» землеробських культур також займалося мисливством. Отже, значний рівень розвитку мисливства на певних трипільських поселеннях можна вважати фактом, який свідчить про відповідну пристосованість трипільців до місцевих особливостей і якнайповніше використання всіх доступних ресурсів, а не про пережиток, упадкований від населення палеолітичних тубильців-мисливців.

Крім того, немає ніякого сенсу виводити з палеоліту землянки — форми домобудування поселення Лука-Брублевецька: і досі не зафіксовано жодного реального випадку існування заглиблених жителів під час розкопок палеолітичних стоянок. Водночас для таких культур Балкано-Дунайського басейну, як Боян. Хаманджія, Криш типовими є саме заглиблені в землю житла.

Доволі суб'єктивною є думка про архайчні прийоми обробки кременю. Такий висновок, можливо, виник у зв'язку з обмеженістю джерелознавчої бази, яка була на той момент у розпорядженні фахівців. Наприклад, вістря дротика з поселення Лука-Брублевецька виконано в техніці струменевої ретуші²³, типової для Трипілля В-І.

Важливим досягненням С.М. Бібікова є грунтовна розробка генетичних зв'язків ранньотрипільського населення з культурами Балкано-Дунайського регіону і розглядання цього процесу в контексті історичного розвитку землеробських суспільств Середземномор'я.

У 1950-ті роки І.К. Свешников, вивчаючи культуру лінійно-стрічкової кераміки у Подністров'ї та на Волині, дійшов висновку щодо можливості послідовного існування її інтонації фази та Трипілля А на теренах України. Він вважав, що, можливо, з культурі лінійно-стрічкової кераміки виникла трипільська культура²⁴.

У 1955 р. К.К. Черниш, вивчаючи матеріали ранньотрипільського поселення Ленківці на середньому Дністрі, дійшла висновку, що трипільська культура належить до «...одного из вариантов древнейшей земледельческой культуры, распространенной на территории Балканского п-ва, в Нижнем Подунавье, в Поднестровье, в Побужье»²⁵. К.К. Черниш не підтримала гіпотезу про генетичний зв'язок Трипілля та культури лінійно-стрічкової кераміки, оскільки вона вважала ці культури певною мірою синхронними. Разом з тим вона посилалася на матеріали неолітичних поселень, тільки-но відкритих на Південному Бузі, як на пам'ятки місцевого неоліту, з яким може бути пов'язане походження Трипілля²⁶.

В середині 1950-х років розпочалися розкопки поселення Флорешти в Молдові. Тут шар культури лінійно-стрічкової кераміки залягав під матеріалами, які дослідниця зарахувала до пізньонеолітичної культури Боян²⁷. Це дало змогу Т.С. Пассек дійти висновку стосовно важливої ролі боянських елементів у формуванні ранньотрипільської культури: «Культура раннетрипольських племен в Днестровском бассейне возникает на местной неолитической основе культуры типа Боян-Джулеши»²⁸. У низці праць кінця 50-х — на початку 1960-х років^{29, 30} ця дослідниця знову повертається до вивчення проблеми походження Трипілля на загальному фоні розвитку найдавніших культур балкано-дунайських країн, Східного Середземномор'я та Малої Азії, наводить історію дослідження цього питання у вітчизняній та європейській науці.

Т.С. Пассек вважала, що поселення у Флорештах належало носіям культури Боян-Джулеши, територія яких, таким чином, значно розширювалася на схід, можливо, аж до Південного Бугу. Принциповим було положення про те, що саме пам'ятки типу Флорешти є однією з ланок у формуванні ранньотрипільської культури, а культура лінійно-стрічкової кераміки існувала тут дещо раніше і не була спорідненою з Трипіллям, яке не пов'язане з нею своїм походженням³¹. Т.С. Пассек дійшла висновку, що основним компонентом у процесі формування

Трипілля були носії культури Боян-Джулеши, зв'язані з південним балканським імпульсом, але «в создании культуры раннетрипольских племен, несомненно, приняли участие местные позднеолитические земледельческие племена, известные по ... материалам разведок В.Н. Даниленко и П.И. Хавлюка на Южном Буге, а на западе — по памятникам культуры Кереш». Т.С. Пассек також відзначала вплив на ранньотрипільські племена з боку населення Західних Карпат, культур Тордош, а південніше — культури Вінчі³².

У 1957 р. підсумки з проблеми генези Трипілля були підбиті С.М. Бібіковим і В.М. Даниленком в узагальнювальній праці «Нариси стародавньої історії України»: «Можна припустити, що в створенні трипільської культури відіграли певну роль окремі племена, які проникли на територію Правобережжя України із Східного Середземномор'я. Вони асимілювались тут з місцевим неолітичним населенням»³³.

У 1950—1960-х роках тезу про генетичний зв'язок відкритої ним буго-дністровської культури та Трипілля В.М. Даниленко розвивав³⁴, розглядаючи етнокультурний розвиток у неоенеоліті України на широкому історичному фоні Середземномор'я, Балкан, Південно-Східної Європи. Досліджена ним неолітична культура була довгоочікуваним «місцевим» компонентом на теренах поширення культури Трипілля. В.М. Даниленко в монографії, присвяченій неоліту України, яка вийшла друком у 1969 р. і мала підзаголовок «Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы»³⁵, уперше в історіографії для вирішення проблем походження трипільської культури проаналізував та зіставив конкретні матеріали кількох ранньотрипільських і буго-дністровських пам'яток.

Нагадаємо, що до того часу питання генези Трипілля вирішувалося на загальному рівні, тому що бракувало конкретних джерел. Зупинимося на основних положеннях гіпотези В.М. Даниленка щодо походження трипільської культури, або, у його формулюванні, «сложении трипольской этнокультурной области». Вона, на його думку, «...возникает в зоне многослойового контакта, еще на заре неолитической эпохи, у племен евразийского охотничье-скотоводческого массива с племенами балкано-дунайского охотниче-земледельческого массива»³⁶.

Інакше кажучи, В.М. Даниленко вважав, що зміна археологічної (матеріальної) культури пов'язана з економічними факторами і не приводить до зміни населення. До речі, через 30 років до ідеї «контактної зони» приблизно в цьому самому регіоні повернеться В.А. Дергачов, але він вважатиме, що культурні зрушення зумовлені як соціальними чинниками, так і міграціями³⁷.

В.М. Даниленко виділив кілька стадій у процесі взаємодії племен різних етнокультурних утворень, а головним змістом стадії переходу від неоліту до мідного віку з появою трипільської культури вважав металургію міді, перехід до орного землеробства, початок патріархату і початок в культурі Турдош «предклинописной — пиктографической письменности»³⁸. Глобальні висновки щодо ролі трипільської культури в енеолітизації Східної Європи С.М. Бібікова і В.М. Даниленка досить подібні, що визнавав і останній дослідник³⁹.

Проте С.М. Бібіков, на нашу думку, цілком слушно приділяв значну увагу південним впливам, які були неможливі без руху носіїв археологічних культур. Його концепція, створена значною мірою на обмежених даних, завдяки ерудиції автора витримала випробування часом і новими археологічними джерелами. У розпорядженні В.М. Даниленка були вже знахідки з розкопок восьми прекутенсько-ранньотрипільських пам'яток, які він розмістив у хронологічному порядку, не кажучи вже про дані щодо буго-дністровської культури, які були невідомі в свій час С.М. Бібікову.

На думку В.М.Даниленка, крем'яна індустрія савранської фази буго-дністровської культури знаходить аналогії серед матеріалів таких ранньотрипільських поселень, як Флорешти та Сабатинівка II⁴⁰. В.Г. Збенович, пізніше критикуючи гіпотезу про походження трипільської культури В.М. Даниленка, вважав, що останній «...игнорирует памятники с боянскими чертами в качестве возможной генетической подосновы раннего Триполья»⁴¹. Проте насправді це не так, що видно з наведених вище цитат із досліджень В.М. Даниленка. Адже в кількох розділах «Неолита України» автор розвиває тезу про контакти неолітичного населення Південного Бугу з дунайсько-балканськими культурами, напо-

лягає на тому, що процеси генези буго-дністровської та трипільської культур можна вирішувати тільки враховуючи матеріали з великих територій Балкано-Дунайського басейну, а «...южная область была всеобщей начальной школой европейского земледелия...»⁴².

В.М. Даниленко дійшов висновку, що «сложение трипольского этнокультурного единства происходило, с одной стороны, на основе буго-днестровской культуры, а с другой — на основе особой балкано-дунайской энеолитической культуры, возникшей под прогрессивным анатолийским воздействием и тяготеющей к кругу культур турдошского типа»⁴³. Слід підкреслити важливість саме останніх рядків, позначеніх нами курсивом, оскільки з них чітко видно, що В.М. Даниленко одним з генетичних компонентів Трипілля вважав не культуру Боян, а певні типи ще не названої культури. Нині саме ця думка здається нам дуже актуальною.

У 1950—1960-х роках важливе значення для вирішення проблеми походження Прекукутені-Трипілля А мали дослідження румунських археологів. І. Нестор після виявлення пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки в прикарпатській Молдові наполягав на їх вирішальній ролі в генезі Прекукутені⁴⁴.

Р. Вульпе після досліджень в Ізвоаре, де він відкрив шар культури Прекукутені — Ізвоар I 1 з «боянськими» елементами в посуді, висловив думку, що пам'ятки Прекукутені типу Ізвоар I 2 склалися на основі культури Боян-Джулеши. Зона формування Прекукутені-Трипілля А, на думку Р. Вульпе, охоплювала регіон від прикарпатської Молдови до середнього Дністра (матеріали Флорешт), потім племена просувалися на схід до басейну Південного Бугу⁴⁵. Принципове значення для вирішення проблеми генези Прекукутені-Трипілля мали розкопки поселення Траян-Дялул-Вей в окрузі Зенешти⁴⁶. Тут матеріали з боянськими та прекукутенськими рисами були виділені в культурний тип Зенешти, вони залягали над шаром культури лінійно-стрічкової кераміки.

Тип Зенешти частина фахівців зараховувала до культури Боян-Джулеши, інші вважали їх прекукутенськими. В. Думітреску саме після розкопок біля Траян-Дялул-Вей виділив у культурі Прекукутені три фази: Прекукутені I — Траян-Дялул-Вей, Прекукутені II — Ларга-Жижія, Прекукутені III — Трипілля А. На його думку, пам'ятки Прекукутені I виникли внаслідок поєднання кількох культурних компонентів, серед яких пріоритет мали місцеві племена культури лінійно-стрічкової кераміки, важливий внесок зробили племена Боян-Джулеши, які просунулися на південний захід Молдови, а також племена буго-дністровської культури й культури Хаманджія⁴⁷. Розселення на схід почалося на фоні контактів з буго-дністровською культурою на фазі Прекукутені II. У 1970-х роках В. Думітреску дещо модернізував свою гіпотезу і не наполягав на ролі буго-дністровських племен у генезі Прекукутені-Трипілля А, але все ж таки вважав, що буго-дністровське населення було абсорбовано населенням Прекукутені III — Трипілля А⁴⁸.

Г. Думітреску, аналізуючи матеріали фази Траян-Дялул-Вей, дійшла висновку, що в них є елементи культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, південні компоненти культур Вінча та Турдош і Криш⁴⁹. Г. Думітреску вважала, що в Молдові населення з матеріалами типу Зенешти з'явилося у сформованому вигляді і потрапило сюди із заходу (Трансильванії) по р. Муреш та її притоках. Пластика першої фази Прекукутені свідчить про вплив крім перелічених культур південного компонента — Хаманджії⁵⁰. Дослідниця запропонувала для «установления места докукутенской культуры среди других неолитических культур... проанализировать возможные связи между ними и вместе с тем получить данные, необходимые в качестве основы относительной хронологии». Вона підкреслювала, що гіпотеза «о существовании в докукутенской культуре Триполье А субстрата культуры Криш-Винча, проявляющегося в виде культуры Турдош, должна быть подкреплена более убедительными доказательствами». Це саме стосується і внеску культури лінійно-стрічкової кераміки Молдови. У 1960 р. Г. Думітреску сформулювала основні принципи, за якими має розвиватися дослідження конкретних джерел з проблеми.

Дослідник пам'яток культури Боян Є. Комша розглядає їх як головний фактор у формуванні культури Прекукутені⁵¹. У працях 1970-х років він висловив

думку, що між Східними Карпатами та Південним Бугом культури Прекуутені III — Трипілля A формувалися на різних основах. У зоні Прекуутені це була культура Боян, у районах поширення Трипілля A — буго-дністровська культура⁵².

У 1961 р. вийшла друком монографія Я. Пастернака «Археологія України» (Торонто), презентована як «...мабуть, найвидатніше явище за останні десятиріччя в розвитку української науки, зокрема історії»⁵³. У цій узагальнювальній праці чільне місце належить і вирішенню проблеми походження Трипілля. У цілому викладення матеріалу та гіпотез у монографії досить непослідовні та нелогічні, що не сприяє аналізу поглядів автора. Я. Пастернак користується хронологічною схемою для Трипілля, створеною П. Курінним, яка вже наприкінці 1940-х років була не лише застарілою, а й не відповідала дійсності⁵⁴. Невірне визначення послідовності існування трипільських пам'яток не сприяло розв'язанню проблеми генезису Трипілля. «Оригінальна» відносна та абсолютна хронологія трипільської культури привела Я. Пастернака до таких самих оригінальних висновків. Так, автор вважає, що «залишки трипільської культури Подністров'я старші за семигородські та балканські, і тому треба думати, що племена з мальованою керамікою пересувалися в протилежному напрямку, з півночі на південь. ... причиною поширення трипільської території на захід і на південь було свого роду переселення густозаселеного краю. Тоді одна частина трипільських племен перейшла в південно-західному напрямку через середній Дністер та Прут і розвинула в Молдавії культуру з мальованою керамікою типу Петрени—Кукутені—Ізвар... Шукаючи мідь, ця група трипільців дісталася ... в Семигород, де відтворила культуру ... Ariusd... Інші трипільські емігранти-колоністи подалися вгору Дунаєм на Північні Балкани і оселилися на лесових теренах сучасної південної Сербії та Банату. ... і залишили по собі культуру Гумельниця, що дісталася своєю назвою від місцевості ... в Банаті»⁵⁵ (насправді, культура Гумельниця має іншу локалізацію і не відома в Банаті⁵⁶, причому це є незаперечним фактом, на відміну від тих чи інших хронологічних схем, хоча наведена Я. Пастернаком відрізняється винятковою фантастичністю). Я. Пастернак наполягає, що саме «на Подністров'ї, у найраніше заселеній частині українських земель, слід шукати первісної батьківщини трипільських племен і їхнього декоративного мистецтва»⁵⁷. Проте Я. Пастернак вважає за можливе, що з теренів Подністров'я трипільці мігрували не тільки на Балкани, Подунав'я та до Трансильванії, а й проклали трансконтинентальний шлях, відмічений мальованим посудом, ідея якого «як східноіндійського, так і японського була б, безпосередньо через північний Китай, трипільського походження», аж до Мезоамерики: «Думки дослідників ідуть ще далі, через Тихий океан до Мексико і його мальованої кераміки часу розквіту держави інків і майв. Вказують на можливість транспаціфічних зв'язків Китаю і Індії з Новим Світом уже в прайсторичних часах». Щоправда, ці процеси Я. Пастернак пов'язує вже не з появою, а зі зникненням Трипілля на теренах України⁵⁸.

Здавалося б, що подібні концепції настільки далекі від наукових, що не потребують коментарів, але нагадаємо, що цитована праця на початку 1960-х років була презентована на Заході як «найвидатніше явище за останні десятиріччя в розвитку української науки». Щоправда, її цитування в будь-яких наукових археологічних виданнях скоріше є винятком. Було б некоректним критикувати дослідження Я. Пастернака виходячи із теперішніх даних щодо трипільської культури. Проте вищеведені праці фахівців першої половини ХХ ст., до речі, більшість з яких цитовані Я. Пастернаком, доводять хибність висновків автора та свідчать, на нашу думку, про його політичну заангажованість та упередженість, що і заважало дійсно науковому аналізу фактів.

К.К. Черниш вважає, що до четвертого періоду в історії вивчення трипільської культури належать дослідження 1960—1970-х років. Цей етап характеризує не тільки новий рівень джерелознавчої бази, а й новий, більш високий рівень розробки відповідних проблем Трипілля. Щодо питання генезису трипільської культури найбільш плідними були дослідження саме 1970-х років.

На початку 1970-х років дослідники буго-дністровської культури В.І. Маркевич⁵⁹ і В.М. Даниленко⁶⁰ підкреслювали її роль як місцевого субстрату Трипілля. В.І. Маркевич вважав, що певний внесок був також від племен культур Боян та лінійно-стрічкової кераміки.

Румунська дослідниця С. Марінеску-Білку звернулася до вирішення цієї проблеми в статтях та узагальнювальній монографії з культури Прекукутені. Заягання на поселенні Тирпешти в Румунській Молдові шару культури лінійно-стрічкової кераміки під прекукутенськими горизонтами привело її до підкреслення ролі молдовських матеріалів пізньої фази цієї культури у формуванні Прекукутені-Трипілля. На думку С. Марінеску-Білку, боянські племена просунулися в Молдову і культура типу Прекукутені I виникла внаслідок їхнього контакту з носіями культури лінійно-стрічкової кераміки. Певну роль у генезі Кукутені-Трипілля, на її погляд, мали також культури Вінча, Гордош, Хаманджія⁶¹.

Монографія Р. Трингем⁶², яка вийшла друком у 1971 р., мала компілятивний характер. Авторка приєдналася до гіпотези В.І. Маркевича та В.М. Даниленка про важливу роль буго-дністровського неоліту у формуванні Трипілля.

У 1971 р. у відповідному розділі узагальнювальної праці «Археологія Української РСР» С.М. Бібіков повертається до проблеми походження трипільської культури і пропонує оригінальну концепцію, вказуючи на існування в цій проблемі двох аспектів: а) «походження трипільської культури як частини землеробсько-скотарських культур південної половини Східної півкулі»; б) «складання цієї культури у сфері місцевих історичних умов Південно-Східної Європи. У широкому плані Трипілля було однією з частин величезного й неоднорідного в етнічному відношенні масиву племен — носіїв культур мальованої кераміки»⁶³. На нашу думку, саме цей аспект проблеми походження Трипілля є найважливішим у концепції автора.

С.М. Бібіков, як і В.М. Даниленко, вважав, що в окремих регіонах поширення культура Трипілля мала різну генетичну підоснову. Так, у Південному Подністров'ї «генетичний зв'язок між раннім Трипіллям та культурою типу Боян-Джулеши... є очевидним і встановлюється за багатьма ознаками». Тут, у Флорештах, на думку С.М. Бібікова, зміна пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки пам'ятками типу Боян-Джулеши «означає не еволюційну спадковість, а зміну населення».

Для інших територій Подністров'я автор запропонував дещо в модернізованому вигляді свою гіпотезу походження Трипілля на основі «місцевих неолітичних племен, що зберегли пізньопалеолітичні традиції в обробці кременю» та прийшлих компонентів⁶⁴. С.М. Бібіков підтримав гіпотезу В.М. Даниленка про формування в регіоні Південного Бугу ранньотрипільських пам'яток «у взаємодії з місцевою буго-дністровською неолітичною культурою».

Дещо нелогічним при цьому виглядає поділ зони формування Трипілля на запропоновані С.М. Бібіковим регіони, оскільки, по-перше, трипільська культура на ранньому етапі єдина на всій території свого поширення, а по-друге, неолітична культура, яка, на думку С.М. Бібікова, брала участь у формуванні трипільської, має назву «буго-дністровська», отже, її пам'ятки відомі і в Подністров'ї, що позбавляє сенсу відокремлювати в окремі зони басейни Дністра та Південного Бугу.

У монографії «Энеолит Украины» (1974) В.М. Даниленко присвятив питанню походження трипільської культури спеціальні розділи. Для вирішення цієї проблеми він розділив ранньотрипільські поселення на два хронологічні горизонти, виділивши «древнішее Триполье» та два ареали — східний та західний, причому такі поселення, як Флорешти та Зенешти (Траян-Дялул-Вей) він називає «перехідними» від культури Боян⁶⁵. До «древнішого Триполья» в східному ареалі В.М. Даниленко заразував пам'ятки Красноставку, Вишнопіль, Данилову Балку, Сабатинівку II, Олексandrівку, ставлячи їх на один хронологічний щабель із «західними» поселеннями Флорешти, Ізвоар I, Зенешти.

З таким датуванням східних поселень неможливо погодитися. Сабатинівка II, Данилова Балка та Олексandrівка належать до класичної ранньотрипільської культури фази Прекукутені-Трипілля A III, 2⁶⁶, Вишнопіль презентуваний двома фрагментованими посудинами, що не дає змоги датувати його точніше, ніж фазою Прекукутені III-Трипілля A, а Красноставка взагалі належить до етапу B I⁶⁷ і може бути синхронізована з Кукутені A 4⁶⁸.

В.М. Даниленко вважав, що «...с наибольшей убедительностью о неолитических пережитках в характере местной культуры (Триполье А на Южном Буге)

свидетельствует такая важная категория производственного инвентаря, как изделия из кремня и камня. В целом комплекс производственных кремневых орудий может быть охарактеризован как позднемикролитический»⁶⁹. На думку В.М. Даниленка, архайчний вигляд (неолітичний) крем'яного інвентарю типовий тільки для початку раннього трипілля, у той час як у поселеннях типу Гренівки та Луки-Врублівецької цей архайзм повністю зникає⁷⁰.

Суб'єктивізм таких поглядів очевидний, якщо пригадати, що С.М. Бібіков саме крем'яний інвентар поселення Луки-Врублівецької вважав архайчним і зближував його з палеолітичною традицією, про що йшлося раніше. Знаряддя ж, виготовлені з кісток, які походять з найдавніших трипільських поселень, мають широке коло аналогій і в неоенеолітичних культурах Балкано-Дунайського регіону, так само як і знаряддя з каменю та кременю.

Серед посуду ранньотрипільських поселень східного ареалу В.М. Даниленко теж виділяв архайчні, на його думку, риси. Частину з них він пов'язує з культурою Криш, деякі — з культурами Боян, Хаманджія та іншими, але автор разом з тим не наводив жодної аналогії в керамічному комплексі буго-дністровської культури, хоч і дійшов висновку, що «основные признаки собственно раннетрипольских памятников, то есть памятников, расположенных к востоку от Днестра, уходят вглубь времен — к памятникам местной дотрипольской неолитической культуры...»⁷¹.

В.М. Даниленко наводить такі риси спадкоємності буго-дністровської та трипільської культур: 1) хронологічна послідовність; 2) значний збіг територій, особливо на сході; 3) наявність контактів у формах землеробства та відповідних типах знарядь для обробки землі; 4) принципова подібність набору знарядь із кременю; 5) спільність деяких специфічних форм знарядь, виготовлених з кістки; 6) спадкоємність типів поселень і жителів; 7) подібність деяких керамічних форм; 8) збереження основних технічних прийомів нанесення орнаменту на посуд і збереження всіх його головних схем; 9) спадкоємність релігійно-космогонічних уявлень⁷².

Наведемо аналіз кожної з цих тез: 1) хронологічна послідовність не може бути аргументом на користь генетичної спадкоємності; 2) як правильно зауважив В.М. Даниленко, збіг територій буго-дністровської культури та культури Прекукутені-Трипілля спостерігається певною мірою тільки на сході ареалу. До того ж, найдавніші прекукутенсько-ранньотрипільські поселення розташовані саме в західному ареалі, Прекукутені I-II локалізовані між Прикарпатською Молдовою та Дністром, а буго-дністровські — між Дністром та Південним Бугом, тобто території формацийної фази ранньотрипільської культури та буго-дністровського неоліту не збігаються; 3) наявність контакту у формах землеробства має загальний характер, доки фактам є лише наявність раннього землеробства у носіїв буго-дністровської культури, де воно ще не визначало способу життя⁷³; 4) принципова подібність крем'яних знарядь буго-дністровської культури з ранньотрипільськими має технологічний, а не культурологічний характер. Разом з тим однотипність знарядь праці з кременю немає навіть у межах комплексів прекукутенсько-ранньотрипільської культури⁷⁴; 5) спільність форм окремих знарядь з кістки спостерігається для всього європейського, і не тільки європейського, неоенеоліту південної зони, тому подібність таких форм у буго-дністровській та ранньотрипільській культурах не може бути аргументом на користь їх генетичного зв'язку, не кажучи вже про те, що предметом зіставлення є матеріали «західного» комплексу поселення Флорешти, яке розташоване на північний захід від дністровських неолітичних пунктів, зі «східними», південнобузькими, матеріалами буго-дністровської культури; 6) спадкоємності в типах поселень і жителів між буго-дністровською та ранньотрипільською культурами немає. Топографічні умови розташування пам'яток зовсім різні, буго-дністровську культуру презентують невеликі стоянки, часто багатошарові, ранньотрипільську — поселення, невеликі порівняно з наступними етапами Трипілля, але з розвиненою глинобитною архітектурою⁷⁵; 7) подібність деяких керамічних форм між комплексами буго-дністровської та ранньотрипільською культурами зводиться до наявності керамічних форм взагалі. Утім, слід згадати про припущення, що гончарство буго-дністровської культури виникло під впливом культури Криш,

остання має, зокрема й на думку В.М. Даниленка, певні генетичні зв'язки з Трипіллям. Отже, деякі паралелі в керамічних комплексах буго-дністровської та ранньотрипільської культур можна пояснювати кришськими впливами; 8) технологічні прийоми нанесення орнаменту, як і його головні схеми, є типовими для неоенеолітичних культур південного регіону взагалі; 9) спадкоємність у системі релігійних уявлень також є загальним явищем, а не специфічною особливістю, яка поєднує Трипілля і буго-дністровський неоліт.

У 1970-х роках принципове значення для вирішення проблеми походження трипільської культури мало відкриття під час розвідок Середньодністровської експедиції під керівництвом С.М. Бібікова на Дністрі ранньотрипільських пам'яток з «боянськими» рисами⁷⁶. Київські дослідники С.М. Бібіков, В.Г. Збенович, Г.Л. Євдокімов відкриті ними на Дністрі пам'ятки з «боянськими» рисами, подібні до Флорешт, зарахували не до культури Боян-Джулеши, як це зробила у свій час Т.С. Пассек, а до ранньотрипільської.

У 1972—1975 рр. В.Г. Збенович розкопав одне з таких поселень — Бернашівку — і видав друком монографію, яка мала підзаголовок «К проходженню трипольської культури»⁷⁷. Фактично це дослідження відкриває новий етап у вивченні проблеми генези Трипілля, який ґрунтуються не лише на загальних міркуваннях, а й на конкретних джерелах, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Погляди В.Г. Збеновича на походження трипільської культури були розвинуті також у монографії «Ранній етап трипольської культури», яка вийшла друком майже через 10 років потому⁷⁸.

Польові дослідження дали змогу цьому дослідникові виділити дійсно найдавніші фази ранньотрипільської культури в Україні та синхронізувати її з культурою Прекукутені II⁷⁹. В.Г. Збенович приєднався до поглядів румунських дослідників, які вважали, що формування Прекукутені-Трипілля А розпочалося в південно-східній Трансильванії та Прикарпатській Молдові, де було зафіксовано перші поселення фази Прекукутені I. На фазі ж Прекукутені II — Трипілля А ранньотрипільські племена потрапляють на середній Дністер.

У вирішенні проблеми складових елементів культури Прекукутені-Трипілля А В.Г. Збенович фактично погодився з гіпотезами румунських археологів, а саме з поглядами С. Марінеску-Білку. Він послідовно проаналізував дані щодо культур, які могли брати участь у формуванні Прекукутені-Трипілля, і дійшов висновку, що, по-перше, аналіз «всех имеющихся источников позволяет сделать вывод об отсутствии генетической связи между БДК и раннетрипольской культурой»⁸⁰, а по-друге, що основними генетичними компонентами Прекукутені були культури Боян та лінійно-стрічкової кераміки при деяких елементах Криш, Хаманджії, Вінчі⁸¹.

Водночас В.Г. Збенович вважав, що частина населення буго-дністровської культури існувала на Південному Бузі на момент появи там ранньотрипільських переселенців. Принципово важливим, однак, є те, що В.Г. Збенович відкинув тезу про паралельне формування західного й східного регіонів ранньотрипільської культури на різних субстратах — місцевому та південно-західному, довів однomanітність Прекукутені-Трипілля А від Прикарпатської Молдови до Побужжя, куди землеробські племена потрапили внаслідок розселення із заходу на схід⁸².

Підсумком студій з генези трипільської культури можна вважати кілька абзаців, присвячених В.О. Круцом висвітленню цієї проблеми у відповідному розділі «Давньої історії України» (1997). Автор зазначає, що питання походження конкретних етнокультурних груп населення дуже складні і здебільшого не можуть бути вирішенні однозначно. Проте В.О. Круц доходить висновку, що походження культури Прекукутені-Трипілля — «це тривалий процес синтезу населення кількох культур»⁸³.

Сучасний етап вивчення проблеми генези Трипілля потребує комплексного аналізу всіх наявних даних і джерел. Однією з важливих умов вирішення проблеми генези культури є наявність системи її синхронізації з іншими культурами. Саме в цій сфері наприкінці ХХ ст. отримано нові дані для вирішення проблеми походження Трипілля. Маємо на увазі пакет нових ізотопних дат для нео-

літичних і трипільської культур в Україні, насамперед для Трипілля А та буго-дністровської культури, отриманий М.М. Ковалюхом у Київській лабораторії:

Поселення	Індекс	Років тому	Років до н. е.
Бернашівка	Ki-6670	6440 ± 60	5367 ± 56
Бернашівка	Ki-6681	6510 ± 55	5450 ± 65
Окопи	Ki-6671	6330 ± 65	5265 ± 69

З аналізу вищеприведеного пакету дат у цілому випливає, що вони не суперечать сучасній схемі періодизації Трипілля, а датування етапів від ВІ до СІІ певною мірою узгоджується з даними синхронізації культури, побудованої за типологічним методом. Натомість датування найдавніших ранньотрипільських пам'яток України — Бернашівки та Окопів⁸⁴ — майже на 500 років поглиблює початок Трипілля порівняно з найдавнішими датами для культури Прекукутені в телі Подурь-Дялул-Гіндару в Румунії. Поза межами цієї статті лишається аналіз достовірності такого датування ранньотрипільських поселень, що потребує спеціального дослідження. Вважаємо, що оскільки отримано пакет ізотопних визначень, частина якого узгоджується із сучасною синхронізацією схемою, є всі підстави прийняти як достовірні всі визначення з пакету. Отже, потрібна нова схема синхронізації культури Прекукутені-Трипілля А, в якій перші фази Прекукутені-Трипілля А мають наблизитися в часі до хронологічного горизонту Карапово III — Криш, що є принципово важливим для вирішення проблеми генези трипільської культури.

Ізотопне датування всіх фаз буго-дністровського неоліту, а особливо зразків з місцевонаходжень Пугач та Гард⁸⁵, де сумісно залягають матеріали савранської фази буго-дністровських і ранньотрипільських пам'яток, має такий вигляд:

Поселення	Індекс	Років тому	Років до н. е.
Саврань. Житло 2	Ki-6653	6920 ± 50	5748 ± 62
Саврань	Ki-6654	6985 ± 60	5806 ± 77
Пугач-2, р. 1, 2,4—2,5 м *	Ki-6678	6520 ± 60	5465 ± 62
Пугач-2, р. 1, 2,8—2,9 м *	Ki-6679	6560 ± 50	5473 ± 41
Гард-ІІІ, траншея 7	Ki-6687	6640 ± 50	5531 ± 41
Гард-ІІІ, кв. 8	Ki-6655	6930 ± 55	5761 ± 68
Пугач-2, р. 2, 2,5—2,6 м	Ki-6656	6895 ± 50	5728 ± 57
Пугач-2, XIX-51	Ki-6657	6810 ± 60	5644 ± 47

* За даними авторів розкопок, зразки належать до Трипілля А.

Згідно з наведеним вище датуванням, між найпізнішими буго-дністровськими пам'ятками савранського типу та найдавнішими ранньотрипільськими (Бернашівка) існує хронологічний хіatus у 100 років. На нашу думку, це дає підставу впевнено стверджувати, що буго-дністровська культура не брала участі в генезі Трипілля.

Коли ж на Дністрі та Південному Бузі з'явилося прекукутенсько-ранньотрипільське населення, буго-дністровські племена тут уже не мешкали. Ізотопне датування матеріалів буго-дністровської та ранньотрипільської культур дає змогу поставити останню крапку в дискусії на тему, чи брало участь буго-дністровське населення у формуванні трипільської культури в будь-яких регіонах її поширення і чи були буго-дністровці та трипільці сусідами. Можна впевнено стверджувати, що ні. Історичні шляхи буго-дністровської та трипільської культур не перетиналися, якщо не зважати на певні південно-західні впливи на обидві культури.

Ті риси спільності, які пильно відшукують у ранньотрипільських і буго-дністровських матеріалах В.І. Маркевич, В.М. Даниленко і М.Т. Товкайло, є рисами певної стадіальності, належності обох культур у загальному плані до суспільств із відтворюальною економікою на близьких щаблях розвитку подібних культурно-господарських типів. Тож можна стверджувати, що стара автохтоністська концепція пошукув «місцевого» компонента Трипілля вичерпала свій потенціал і має залишитися в історіографії ХХ ст. Нині ми вважаємо, що територія України, яку в енеоліті займала трипільська культура, входила до ойкумені землеробських цивілізацій давньої Європи.

Як показано вище, загальновизнаною і найбільш обґрунтованою у сучасній історіографії є гіпотеза про генезу Прекукутені-Трипілля на багатокомпонентній основі за участі культур Боян, лінійно-стрічкової кераміки, Криш, Вінча, Хаманджія. Про локалізацію формаййних процесів сьогодні панує думка С. Марінеску-Білку щодо районів південно-східної Трансильванії та Прикарпатської Молдови.

Нам здається, що настав час знову звернутися до запропонованої наприкінці 1950-х років Г. Думітреску гіпотези, яку ми виклали вище, згідно з якою культура типу Прекукутені I з'явилася в Молдові у сформованому вигляді, проникаючи сюди по Мурешу.

Отже, на нашу думку, найімовірніший район формування Прекукутені — захід Трансильванії. Саме тут, на думку Г. Думітреску, могли синтезуватися пре-кукутенські традиції, які ведуть до культур Криш, Вінча та Тиса (в їх румунському варіанті). Культуру Боян фази Джулешти Г. Думітреску вважала синхронною першим фазам Прекукутені типу Зенешти-Траян-Дятул-Вей, остання, на думку дослідниці, брала участь у формуванні певних фаз Боян. Г. Думітреску наполягала на необхідності дослідження участі в генезі Прекукутені культур Криш та лінійно-стрічкової кераміки. Проте з того часу таких дослідження фактично проведено не було. Вказуючи на традиції культури Криш у Прекукутені, В.Г. Збенович (через 30 років після Г. Думітреску) так само наполягав на необхідності розробки цього питання, оскільки згідно з існуючою схемою синхронізації ці дві культури не могли стикатися в часі.

Нові датування ранньотрипільської культури дають змогу перевірити її синхронізацію з культурами неоліту—енеоліту Балкано-Карпато-Дунайського регіону, тим самим по-новому розглянути проблему культур, які могли брати участь у генезі Трипілля, у тому числі ті, які до того формально (за датами С14) не мали з ними хронологічних стиків. Ідеється про культури Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Дудешти, культури горизонту Карапово IV у Північній Болгарії.

Вихідчи з проведеного нами аналізу керамічних матеріалів, насамперед із розкопок В.Г. Збеновича в Бернашівці, у генезі трипільської культури могли брати безпосередню участь трансильванські варіанти культур нео-енеоліту. Прослідковуються також карпатські традиції центральноєвропейських культур Лендель, Желіз, певні риси культур лінійно-стрічкової кераміки і Криш у Молдові. Компонент, який дослідники традиційно розглядали як «боячеський», без сумніву, є в пре-кукутенських матеріалах, але роль його в генезі Трипілля А — Прекукутені, на нашу думку, надто перебільшена.

¹ Павленко Ю.Е. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии. — К., 1982. — С. 75—85.

² Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 167—171.

³ Хвойко В.В. Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Приднепровье / Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1.

⁴ Штерн Э.Р. Догреческая культура на юге России // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — С. 40.

⁵ Спицин А.А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известия археологической комиссии. — М., 1904. — Вып. 12. — С. 14.

⁶ Городцов А.А. Бытовая археология. — М., 1907. — С. 149—155.

⁷ Беляевский Н.Ф. Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 8.

⁸ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1991. — Т. 1. — С. 45—46.

⁹ Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 8.

¹⁰ Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961. — 790 с.

¹¹ Щербаківський В. Формації української нації. — Прага, 1941.

¹² Дипцес Л.А. Прочерченный трипольский орнамент культуры А // Сборник ГАИМК. — 1929. — Т. 1. — С. 15—26.

¹³ Пассек Т.С. Периодизация... — С. 28—29, 232—233.

¹⁴ Кричевский Е.Ю. Индогерманский вопрос археологически разрешенный // Изв. ГАИМК. — 1933. — Вып. 100; Мезолит и неолит Европы // КСИИМК. — 1940. — Вып. 4; Из истории Дунайского Понизья в неолитическую эпоху // КСИИМК. — 1940. — Вып. 8.

¹⁵ Childe G. Danube in prehistory. — Oxford, 1929. — P. 36—47, 60—110; Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации. — М., 1952. — С. 206.

¹⁶ Даниленко В.Н. Неолит Подністров'я и вопрос о сложении трипольской культуры // КСИА. — Вып. 9. — С. 4.

- ¹⁷ Пасек Т.С. Указ. соч. — С. 30—31, 234—236.
- ¹⁸ Там же. — С. 29.
- ¹⁹ Там же. — С. 30.
- ²⁰ Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение... — С. 276—280.
- ²¹ Там же. — С. 280—281.
- ²² Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // Археология УССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 259.
- ²³ Бибиков С.Н. Указ. соч. — Табл. 14, в.
- ²⁴ Свищиков И.К. Культура линейно-ленточной керамики на территории верхнего Поднестровья и Западной Волыни // СА. — 1954. — № 20. — С. 101—130.
- ²⁵ Черныш Е.К. Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы Черновицкой области: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1955. — С. 15.
- ²⁶ Там же. — С. 16.
- ²⁷ Пасек Т.С. Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г. // КСИИМК. — 1957. — Вып. 70.
- ²⁸ Там же. — С. 90—91.
- ²⁹ Пасек Т.С. Новые открытия на территории СССР и вопросы позднеолитических культур Дунайско-Днестровского междуречья // СА. — 1958. — № 1.
- ³⁰ Пасек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 84.
- ³¹ Там же. — С. 202—203.
- ³² Там же. — С. 203.
- ³³ Нариси стародавньої історії України. — К., 1957. — С. 54.
- ³⁴ Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі // Археологія. — 1957. — Т. Х. — С. 36—49; Неоліт Побужжя и сложение трипольской культуры // КСИА АН УРСР. — 1960. — Вып. 9. — С. 3—9.
- ³⁵ Даниленко В.Н. Неоліт України. — К., 1969.
- ³⁶ Там же. — С. 223.
- ³⁷ Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднепровья // Stratum plus. — 1999. — С. 169—200.
- ³⁸ Даниленко В.Н. Неоліт України... — С. 223.
- ³⁹ Даниленко В.Н. Энеоліт України... — С. 9.
- ⁴⁰ Там же. — С. 115.
- ⁴¹ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — С. 159.
- ⁴² Даниленко В.Н. Неоліт України... — С. 155—157.
- ⁴³ Там же. — С. 224.
- ⁴⁴ Nestor I. Ceramică liniară în Moldova // SCIV. — 1951. — II. — P. 22—23.
- ⁴⁵ Vulpe R. Izvoare. — Bucuresti, 1957. — P. 111—120.
- ⁴⁶ Dumitrescu Vl. Complexul cultural Cucuteni // Istoria Rumunien. — Bucuresti, 1960. — P. 60—63.
- ⁴⁷ Dumitrescu Vl. Originea și evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV. — 1963. — № 1. — P. 51—74.
- ⁴⁸ Dumitrescu Vl. A propos d'une nouvelle synthèse consistant l'époque du Sud-Est et du Centre — Est de l'Europe // Dacia. N.S. — 1973. — № 17. — P. 304.
- ⁴⁹ Dumitrescu H. Contributii la problema origini Precucuteni // SCIV. — 1957. — № 8. — P. 53—69.
- ⁵⁰ Думитреску Г. К проблеме происхождения докукутенской культуры // МИА юго-запада СССР и РРР. — Кишинев, 1960.
- ⁵¹ Комица Е. К вопросу об относительной хронологии и о развитии неолитических культур на юго-востоке Румынской Народной Республики и на востоке НР Болгарии // Dacia. N.S. — 1962. — № 6. — Р. 64.
- ⁵² Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunarii inferioare între sud și nord // Apulum. — 1973. — № 11. — Р. 20—21.
- ⁵³ Пастернак Я. Зазн. праця.
- ⁵⁴ Там само. — С. 148.
- ⁵⁵ Там само. — С. 150—151.
- ⁵⁶ Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973. — С. 49.
- ⁵⁷ Пастернак Я. Зазн. праця. — С. 151.
- ⁵⁸ Там само. — С. 226—228.
- ⁵⁹ Маркевич В.И. Неоліт Молдавії: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1968. — С. 27—28; Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.
- ⁶⁰ Даниленко В.Н. Неоліт України...

- ⁶¹ Marinescu-Bilcu S. Cultura Precucuteni pe Teritoriul României. — Bucuresti, 1974. — P. 125—126.
- ⁶² Tringhem R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 B.C. — London, 1971.
- ⁶³ Археологія УРСР. — С. 163.
- ⁶⁴ Археологія УРСР. — С. 164.
- ⁶⁵ Даниленко В.Н. Энеолит Украины... — С. 10.
- ⁶⁶ Бурдо Н.Б. Хронологія і періодизація Трипілля А. Археологія. — 1998. — № 4. — С. 86.
- ⁶⁷ Цвек Е.В. Буго-Дніпровський варіант... — С. 109.
- ⁶⁸ Бурдо Н.Б. Датування трипільського поселення в с. Плисків та борисівський тип пам'яток // Мезей на рубежі епох. — К., 1999. — С. 50.
- ⁶⁹ Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — С. 10.
- ⁷⁰ Там же. — С. 12.
- ⁷¹ Там же. — С. 13—18.
- ⁷² Там же. — С. 25.
- ⁷³ Котова Н.С. Неолітична споха // Давня історія України. — К., 1997. — С. 178.
- ⁷⁴ Збенович В.Г. Ранний этап... — С. 47—60.
- ⁷⁵ Давня історія... — С. 192, 249—254.
- ⁷⁶ Євдокимов Г.Л., Збенович В.Г. Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінниччині // Археологія. — 1973. — № 10. — С. 61—65.
- ⁷⁷ Збенович В.Г. Поселение Бернашевка...
- ⁷⁸ Збенович В.Г. Ранний этап трипольской культуры...
- ⁷⁹ Там же. — С. 138.
- ⁸⁰ Там же. — С. 174.
- ⁸¹ Там же. — С. 171—186.
- ⁸² Там же. — С. 184—186.
- ⁸³ Давня історія України. — К., 1997. — С. 235—236.
- ⁸⁴ Бурдо Н.Б., Ковалюх М.М. Нові дані про абсолютне датування Трипілля А // Археологічні відкриття в Україні в 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 61.
- ⁸⁵ Відейко М.Ю., Ковалюх М.М. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури // Археологічні відкриття в Україні в 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 65—66.

Одержано 11.06.2002

Н.Б. Бурдо

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ТРИПОЛЬЯ-КУКУТЕНИ В СВЕТЕ НОВЫХ ДАННЫХ

В статье проанализирована проблема происхождения трипольской культуры в отечественной и зарубежной историографии. Прослеживается процесс эволюции взглядов исследователей по мере накопления источников и их зависимость от общих концепций, господствовавших в археологии в различные периоды, выделенные в изучении Триполья Е.К. Черныш. Анализ всех имеющихся в настоящее время данных позволяет подтвердить выводы о формировании начальных фаз культуры Триполье-Кукутени в Трансильвании и Прикарпатской Молдавии на многокомпонентной основе. Однако можно утверждать, что роль культуры боян в этом процессе необоснованно преувеличена, а роль культур Карпатского бассейна недостаточно учтывается. Новые радиоуглеродные даты дают возможность с уверенностью утверждать, что буго-днестровская культура не могла быть субстратом трипольской.

N.B. Burdo

THE PROBLEM OF TRYPILLIA-KUKUTENI ORIGIN IN HISTORY OF RESEARCH IN THE LIGHT OF NEW FACTS

The article analyzes the problem of origin of the Trypils'ka culture according to home and foreign history of Trypillia-Kukuteni research. The author shows a process of development of researchers' viewpoints as sources were accumulated and dependence of viewpoints upon general conceptions prevailing in archaeology at various times which are distinguished by E.K. Chernysh according to the Trypillia studies. An analysis of the whole present data permits to corroborate the conclusion on forming of Trypillia-Kukuteni in the phases at the beginning of culture in Transylvania and eastern Carpathian Moldova on the multi-component basis. However it can be confirmed that a part of Boyan culture is exaggerated unfoundedly at this process, and a part of cultures of Carpathian basin is underestimated. New radiocarbon dates permit to confirm with confidence Bugo-Dniistrov'ska culture couldn't be a substratum for Trypils'ka one.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Велика територія поширення черніхівської культури потребує розгляду антропологічного складу населення за регіональним принципом. Це дає змогу чіткіше й детальніше виявити особливості черніхівського населення цієї території і риси, які є спільними для усієї культури.

Одним з найцікавіших районів поширення черніхівської культури є Північне Причорномор'я. У цьому районі антропологічний склад населення попередніх хронологічних періодів відомий значно краще, ніж в інших областях України. У Північному Причорномор'ї для порівняння з черніхівцями можна використати серії, які репрезентують скіфів, населення «пізньоскіфських» поселень, серії давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, сарматські групи. В антропологічному аспекті населення Північного Причорномор'я було досить строкатим, як і культурно-етнічний склад його мешканців, серед яких могли бути нащадки скіфів, еллінів, сарматів, фракійців.

Сумарна краніологічна серія черніхівських могильників Північного Причорномор'я охоплює 47 чоловічих і 45 жіночих черепів. Черепи походять з могильників Нагорне II, Холмське, Каборга, Коблево, Вікторівка, Кам'янка-Анчекрак, Ранжеве, Біленьке, Городок, Гаврилівка.

Чоловічі черепи характеризуються в середньому великою довжиною черепної коробки. Поперечний діаметр черепа — від малих до середніх розмірів. Форма черепа доліхокранна. Висота черепної коробки середня, але тяжіє до великої. Ширина лоба середня, нахил лобної кістки на межі середніх і великих розмірів, надперенісся виступає середній. Ширина потилиці середня, рельєф середній.

Обличчя у верхній частині — середньої ширини, діаметр вилиць середній. Обличчя характеризується середньою висотою за абсолютними розмірами, за верхньолицевим показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя значне. Іклова ямка середньоглибока. Загальний кут обличчя, середній кут обличчя, кут альвеолярної частини великі. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами, за показником мезоконхні. Висота носа на межі низьких і середніх розмірів. Ніс вузький, за показником середньоширокий. Перенісся профільоване добре. Кістки носа виступають добре.

Жіночі черепи в середньому виявляють довгою, широкою, високою черепною коробкою. Череп за формою мезокранний. Лоб середньоширокий, нахил лобної кістки на межі середніх і великих розмірів, надперенісся виступає слабко. Потилиця середньоширока, рельєф слабкий. Обличчя має середню ширину на всіх рівнях та середню висоту, за верхньолицевим показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Іклова ямка характеризується середньою глибиною. Загальний кут обличчя на межі великих і середніх розмірів, середній кут обличчя потрапляє до категорії середніх, кут альвеолярної частини великій. Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами та показником. Ніс середньовисокий, вузький на межі з середньошироким, за носовим показником середньоширокий. Рельєф перенісся добрий. Кістки носа виступають різко.

Здебільшого чоловіча та жіноча серії потрапляють до одинакових за світовими масштабами категорій.

Нами були підраховані коефіцієнти статевого диморфізму цих серій та порівняні зі стандартними¹. За низкою ознак вони відрізнялися від стандартних. З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія має ширшу та вищу черепну коробку, ширший лоб, потилицю, ширше обличчя на середньому рівні, вищий, але вузький ніс, нижчі орбіти.

Отже, визначається певна неоднорідність серії при порівнянні чоловічої та жіночої виборок. Проте багато ознак варіюють у досить широких межах і всередині чоловічої та жіночої серій. Розмах варіацій деяких ознак істотний, охоплює декілька категорій. Були обліковані коефіцієнти варіації мінливості, коефіцієнти парної кореляції порівняні зі стандартними². І в чоловічій, і в жіночій групі вони виходять за межі стандартних величин. Це свідчить про неоднорідність групи.

Для з'ясування характеру неоднорідності ми звернулися до одного з методів багатовимірної статистики — факторного аналізу, МГФ — метод головних факторів³.

Факторному аналізу було піддано не всі черепи сумарної серії, а лише ті, в яких представлена усі такі ознаки: поздовжній, поперечний, висотний діаметри, ширина лоба, верхня висота обличчя, діаметр вилиць, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний кут.

Те, що ми обмежилися коротким набором ознак, зумовлено бажанням розширити коло черепів, включених до аналізу, який потребує «повної реалізації» за залученими ознаками.

Морфологічну різницю між індивідами можна прослідкувати, спираючись на головні значення факторних навантажень, і відзначити таким чином ознаки, які відіграють найбільшу роль у виділенні морфотипів:

Факторні навантаження на ознаки

Ознака	1	2
8. Поперечний діаметр	+ 0,853	+ 0,122
77. Назомалярний кут	+ 0,787	- 0,246
45. Діаметр вилиць	+ 0,698	- 0,300
9. Ширина лоба	+ 0,602	+ 0,322
52. Висота орбіт	- 0,600	+ 0,252
48. Висота обличчя	- 0,281	- 0,850
55. Висота носа	- 0,201	+ 0,836
17. Висота черепа	+ 0,135	- 0,667
1. Поздовжній діаметр	+ 0,453	+ 0,425
51. Ширина орбіт	- 0,043	- 0,284
54. Ширина носа	- 0,289	- 0,167

За фактором 1 (27,1 % загальної дисперсії) найбільші додаткові навантаження мають: ширина черепа, ширина обличчя, найменша ширина лоба, назомалярний кут, ширина носа, поздовжній діаметр черепа; найбільші від'ємні — висота орбіт, ширини орбіт.

За фактором 2 (22,7 % загальної дисперсії) найбільші додаткові навантаження мають: висота обличчя, висота носа, висота черепа; найбільше від'ємне — ширина орбіт.

Отже, перший фактор дає змогу розділити серію за шириною черепа, лоба, обличчя, носа, довжиною черепа, кутом горизонтального профілювання верхньої частини обличчя та висотою орбіт.

Другий фактор дає змогу розділити сукупність черепів за висотою обличчя, носа, черепа та шириною орбіт.

Теоретично за значенням факторних навантажень можливі чотири комбінації ознак.

Усі черепи були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму. Черепи переважно розділено на три скupчення. Спираючись на середні значення скupчень, можна виділити такі морфологічні типи серед населення черняхівської культури регіону.

Тип 1. Характеризується доліхокранією, довгою (189 мм), середньоширокою (141,9), високою (138,1 мм) черепною коробкою, середньошироким (135,9), середньовисоким (72,1), добре профільованим обличчям (138,3), низькими орбітами (32,1), вузьким носом (24,4 мм).

Тип 2. Характеризується доліхомезокранією, середньою довжиною (179,5), малими ширинами (134) та висотою (130,5) черепної коробки, вузьким (128,3), середньої висоти (68,5), добре профільованим (136,1) обличчям, низьким (49,2), вузьким (23,8), середньошироким за показником носом, середньовисокими орбітами (34).

Тип 3. Характеризується доліхомезокранією, середньодовгого (182,3), вузькою (136,3), високою (140) черепною коробкою, вузьким (126,7) середньовисоким (72,7), вузьким за показником обличчям, з добрим горизонтальним профілюванням (132,8), середньовисоким (52,6), вузьким (23,5) носом, високими орбітами (35,9).

Перший та другий морфотипи фіксуються на території Північного Причорномор'я у більш ранній час. Це стосується насамперед пізньоскіфських пам'яток. Присутність першого та другого морфологічних типів як на могильниках пізніх скіфів, так і черняхівської культури Північного Причорномор'я забезпечує значну статистичну подібність їх населення між собою. Це може свідчити про значний внесок населення пізньоскіфських пам'яток у формування антропологічного складу черняхівської культури регіону.

Перший морфотип знаходить паралелі не тільки серед населення пізньоскіфських пам'яток, а також у хронологічно більш ранній час — серед населення, похованого в скіфських могильниках півдня України: Ак-Таш, Мамай-Гора, Нікопольстстрой, зберігши серій з розкопок скіфських курганів біля Каходки, Широкого, Кам'янки⁴. Це свідчить на користь того, що цей морфотип можна пов'язати зі скіфами. Скіфи ввійшли як одна із складових частин до населення пізньоскіфських пам'яток. Частка скіфів серед мешканців різних пізньоскіфських поселень з різною і далеко не скрізь домінуючою. Приклад тому — Неаполь Скіфський, серед населення якого переважають морфотипи, характерні для різних груп середземноморського кола: грецьких або фракійських⁵.

Другий морфотип, що фіксується на пам'ятках черняхівської культури, належить до кола середземноморських форм. Наявність його на черняхівських пам'ятках ще більше зближує статистично черняхівське населення з пізніми скіфами. Близькі морфологічні форми на пізньоскіфських могильниках антропологи пов'язують з грецьким або фракійським компонентом в їх складі⁶.

Антропологічний матеріал, що репрезентує давніх греків, досить значний, походить переважно з материкової Греції, з якої представлена група різних хронологічних періодів, і давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, де в серіях домінують черепи римського часу. Відсутній, на превеликий жаль, антропологічний матеріал з території Східної Греції, звідки власне і йшла грецька колонізація Північного Причорномор'я. Практично не представлено краніологічні серії фракійців. У фракійців, як добре відомо, був розповсюджений звичай кремації померлих, який не залишає інформації для краніологів. Матеріали із поховань з трупопокладеннями, які пов'язують з фракійцями, нечисленні, характеризуються поганою збереженістю і не завжди мають чітку етнокультурну належність. Фракійські серії досить неоднорідні, але всі відзначаються грацильністю і належать до того самого середземноморського кола, що й греки⁷. За відсутності повноцінних фракійських серій нині неможливо чітко диференціювати грецькі та фракійські групи. Імовірно, поява нового антропологічного матеріалу з могильників Східної Греції та фракійських територій дасть змогу чіткіше відповісти на питання щодо походження цього типу на могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я. Проте у будь-якому разі глибинні витоки типу пов'язані із Середземноморським басейном, де він фіксується від доби бронзи.

Для третього морфотипу, як уже зазначалося, характерне поєднання доліхомезокранії, середньодовготи, вузької, але високої коробки та вузького обличчя. Ця зосереднена комбінація ознак характерна для населення, похованого на могильниках вельбарської культури Польщі, також присутня як одна зі складових частин на черняхівських могильниках Молдови та лісостепової зони України.

Близькі форми фіксуються в могильниках VI—VII ст., які пов'язують з вестготами Піренейського півострова, та на готському могильнику V—VI ст. Віміна-кум у Сербії⁸.

У Північному Причорномор'ї цей морфологічний тип раніше не фіксували, але з'яву можна пов'язати з готськими міграціями. У Європі цей морфотип присутній ще з часів неоліту та бронзи.

Перелічені три морфотипи охоплюють більшість вибірки, але не вичерпують усієї різноманітності антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я.

Це одним з істотних компонентів у складі населення черняхівських пам'яток Північного Причорномор'я археологи вважають сарматів. Розглянемо це положення з позицій антропології.

Сарматські племена протягом майже шести століть були важливою етно-політичною силою в степу та лісостепу України.

Сармати України входили до складу західної частини великого сарматського ареалу, який проляг від степів Казахстану до Угорщини. Нині є доволі значний антропологічний матеріал, що характеризує населення цього ареалу. Сарматські племена репрезентовані за даними антропології, з масивом населення яких у степовій частині України поширюється новий для цієї території мезобрахікраній, широколицій европеоїдний комплекс з деяко ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Антропологічний сарматський масив був досить неоднорідним, морфологічні варіанти відбивають територіальні та хронологічні відмінності різних груп сарматів. Проте брахікраній широколицій з легким сплющеннем лицевого скелета тип є визначальним для усіх сарматських територій⁹.

У середньому вияві чоловіча вибірка з могильників черняхівської культури Північного Причорномор'я характеризується доліхокранією, середньошироким, різко профільованим обличчям, а жіноча — мезокранією, середньошироким і різко профільованим обличчям. Аналіз середніх розмірів серій свідчить, що сармати істотно не вплинули на антропологічний склад черняхівців.

Було проаналізовано індивідуальні дані черепів з могильників черняхівської культури Північного Причорномор'я. Як диференційні ознаки були вибрані черепний показник, ширина обличчя, назомалярний кут. Ці ознаки максимально диференціюють черняхівські та сарматські групи. Група черепів, що тяжіє до сарматського морфологічного комплексу (брахікранія, назомалярний кут понад 140, ширина обличчя понад 137 мм для чоловіків, вище за 127 мм для жінок), виявилася нечисленною. З черепів, для яких є інформація за іншими ознаками, у сарматській сектор відходять або наближаються до нього 5,5 % чоловічих та 14,2 % жіночих черепів. У зв'язку з тим що антропологічний склад сарматів неоднорідний, результати носять орієнтовний характер. Вони свідчать про мінімально можливу кількість сарматів у складі населення черняхівських пам'яток. Крім того, на окремих черепах фіксується брахікранія або легка сплющенність обличчя, але ці ознаки не складаються в комплекс, іх можна вважати як метисними формами, так і індивідуальними відхиленнями. Відсоток таких черепів невеликий.

Проте тут ми зробимо невеликий відступ. Сармати були представліні різними групами племен. У складі населення черняхівських могильників можуть бути нащадки роксоланів, аорсів, аланів. Певні обрядові норми археологи намагаються пов'язати з конкретними племенами. У похованнях у катакомбах та під보ях вбачають аланську традицію. Отже, алани можуть бути присутні й серед населення черняхівської культури, тому що на черняхівських могильниках трапляються поховання в катакомбоах та підбоях. Аланська проблема є однією з найскладніших в сарматології. В археологічній науці існує низка концепцій походження аланів — скіфська, аорська, массагетська, алтайська, юєджейська, усунська¹⁰.

В антропологічній літературі також є низка проблем, пов'язаних з аланами та походженням їх морфологічного типу. Існує антропологічна традиція пов'язувати з етнонімом «алани» вузьколицій доліхокраній тип¹¹. Проте це уявлення склалося, по-перше, у процесі вивчення могильників середньовічних аланів, які датуються V—XIV ст., по-друге, на нечисленному матеріалі. Нові надходження до палеоантропологічних колекцій значно ускладнили картину. Для середньовічних аланських могильників V—XIV ст. характерна велика морфологічна різноманітність антропологічного матеріалу: на катакомбному могильнику Верхній Чир-Юрт V—VII ст., катакомбному могильнику Зміївська X—XIII ст. фіксується тенденція до брахікранії та широколицьості — ознак, типових для більшості сарматських груп більш раннього періоду; на аланських могильниках Гамівської ущелини V—VII ст., Черкесії V—IX ст., могильнику Балабанка VI—VII ст. зафіксовано мезодоліхокранію та середньошироке обличчя; на могильнику Мошова Балка VIII—IX ст. — мезодоліхокранія, середньошироке обличчя з тенденцією до широколицьості; на Верхньосалтівському могильнику — мезодолі-

хокранія з середньошироким, з тенденцією до вузколицьості, обличчям; на Дмитрівському могильнику — мезодоліхокранія та вузьке обличчя; на могильнику Дуба-Юрта IX—Х ст. — доліхокранія і середньошироке (з тенденцією до широколицьості) обличчя; на могильнику Казазово 1 — доліхокранія і тенденція до вузького обличчя¹².

Отже, антропологічний склад похованих більшості могильників дійсно важко пов'язати з морфологією сарматського світу. Морфотипи на середньовічних аланських могильниках можуть мати різне походження для різних районів. Так, антропологічні паралелі похованням окремих середньовічних аланських могильників можна знайти у скіфських і пізньоскіфських могилах. Частина похованих у середньовічних аланських могильниках досить близька за морфологією до окремих скіфських груп. Тому можна говорити, що мезодоліхокранні відносно широколиці форми похованих середньовічних аланських могильників могли бути успадкованими від скіфів. Тому зрозуміло, що близькі форми, які знайдено на черняхівських могильниках Північного Причорномор'я, антропологічно можна інтерпретувати як скіфів або пізніх скіфів, якими в біологічному плані воїн і є.

На сарматських могильниках України, хронологічно більш ранніх або синхронних черняхівській культурі, які пов'язують з аланами, — Усть-Кам'янка, Чорноріччя—Інкерман — зафіковано брахікранії широколиці форми. Такі форми характерні для населення межиріччя Волги та Дона середньосарматського часу, в яких вбачають аланів¹³.

Отже, ймовірніше за все, наявність широколиціх брахікраніїв черепів із могильників черняхівської культури може свідчити про нащадків не тільки роксоланів та аорсів, але й аланів. Проте ще раз зазначимо, що кількість таких черепів на черняхівських могильниках невелика.

Наведені морфотипи трапляються в різних пропорціях на різних могильниках черняхівської культури Північного Причорномор'я, що відбивається на різному характері їхніх антропологічних зв'язків.

Ці могильники, що розкопані дотепер, розташовані трьома скupченнями — Нижній Дніпро, межиріччя Південного Бугу — Тилігулу, Буджацький степ.

Нижнє Подніпров'я. Представлені антропологічні матеріали могильників Гаврилівка та Миколаївка. Першим до вивчення антропологічного складу населення черняхівської культури південних регіонів звернувся німецький антрополог А. Шліц. Він досліджував кілька черепів із розкопок могильника біля с. Миколаївка (розвідки М. Еберта). А. Шліц проаналізував матеріал за методиками, які були прийняті тодішньою німецькою антропологічною школою, і виділив три морфологічні типи. Один з морфотипів, який було виділено на чоловічих черепах, дослідник пов'язав зі східними германцями, аналогій йому знаходив на території Сілезії, а витоки вбачав в унетицькій культурі. Аналогії іншому морфотипу, що був виділений на чоловічих черепах, він знаходив серед давнього населення Європи: культур стрічкової кераміки та шнурової кераміки Західної та Центральної Європи. Аналогії морфотипу жіночої вибірки вчений виділив серед західногерманських серій, на могильниках аланів. Висновки А. Шліца були одним з головних аргументів для визначення М. Ебертом могильника Миколаївка як германського, або, точніше, готського¹⁴.

До антропології черняхівських пам'яток Нижнього Подніпров'я звернулася в 1950-х роках Т.С. Кондукторова. Вона опрацювала 27 скелетів із розкопок могильника біля с. Гаврилівка Новоолександровського р-ну Херсонської обл. (розвідки Е. Симоновича)¹⁵.

Краніологічна серія складається з 10 чоловічих і 9 жіночих черепів (див. таблицю). Вони характеризуються доліхокранією, великою довжиною та висотою черепної коробки, середньовисоким, невеликим за ширину обличчям. Горизонтальне профілювання обличчя різке, орбіти дещо нижче середніх, ніс середньоширокий, сильно виступає. Автор зазначала, що серія дещо відрізняється від інших черняхівських груп більшими розмірами черепної коробки, а також пропорціями деталей обличчя. Це якоюсь мірою може слугувати аргументом на користь зближення серії з германцями. Проте Т.С. Кондукторова виявила також певну близькість гаврилівської групи до збірної серії скіфів степових територій. Жіноча серія з Гаврилівки, за спостереженнями дослідниці, відрізняється і від германських, і від скіфських груп.

Т.С. Кондукторова писала також про певну подібність антропологічного матеріалу черняхівського могильника біля с. Гаврилівка до серій східних слов'ян за низкою ознак.

У зв'язку з тим що виміри черепів із розкопок М. Еберта А. Шліц проводив за старими методиками, включити ці матеріали до сумарної серії не уявляється можливим. Можна лише відзначити певні паралелі цього матеріалу з антропологією населення вельбарської культури нижньої Вісли. Отже, черняхівське населення згаданого району репрезентує лише серія з могильника Гаврилівка. Утім, з часу публікації матеріалів могильника значно розширилося коло антропологічних серій, які можна використати як порівняльний матеріал, особливо це стосується серій з територій Центральної та Західної Європи. Це дає змогу дещо по-іншому вивчати антропологічний матеріал з Гаврилівки.

Серія з Гаврилівки — змішана, вона дійсно має певні спільні риси з матеріалом пізньоскіфських пам'яток. Проте домінують у ній черепи, характерні для північних районів Європи. Особливо яскраво це виявляється у вибірці черепів з північноорієнтованих поховань могильника, які вважаються більш ранніми. Вибірка черепів з поховань, орієнтованих у північному секторі, характеризується розмірами та пропорціями обличчя, його деталей, які в історичній перспективі будуть характерними для низки германських груп V—VIII ст.: аламанів, лангобардів, бургундів, баварців, частково франків, а також населення Південної Швеції VI—X ст., для германських груп VIII—XII ст. з території Скандинавії, Саксонії¹⁶. Такі розміри і пропорції обличчя та черепа характерні для середньовічних германців.

Треба зазначити, що північний і західний характер антропологічних зв'язків домінує як у чоловічій, так і у жіночій серії з Гаврилівки. У жіночій серії він навіть чіткіше фіксується.

Межиріччя Південного Бугу та Тилігула. З цієї території Т.С. Кондукторовою було досліджено та опубліковано 6 скелетів з могильників біля с. Вікторів-

Середні розміри черепів з могильників черняхівської культури різних районів Північного Причорномор'я

Ознака	Нижнє Подніпров'я		Південний Буг—Тилігул		Буджацький степ	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1. Поздовжній діаметр	189,0	180,7	184,6	175,7	184,4	178,6
8. Поперечний діаметр	139,5	135,1	139,0	135,1	136,7	137,7
9. Ширина лоба	95,4	92,0	94,2	94,3	95,5	93,9
17. Висота черепа	136,8	132,2	135,2	129,3	136,9	132,8
45. Діаметр вилиць	131,2	121,1	131,8	121,9	131,4	126,3
48. Висота обличчя	70,1	65,6	71,7	66,5	70,2	64,5
51. Ширина орбіт	41,8	39,7	40,5	39,5	41,3	39,6
52. Висота орбіт	32,8	32,1	32,5	32,2	33,0	31,1
54. Ширина носа	24,4	23,1	25,2	24,3	23,5	22,4
55. Висота носа	51,6	48,8	51,8	49,5	50,4	46,9
32. Кут лоба	85,5	90,2	80,8	85,8	82	85
72. Кут обличчя	87,0	84,0	84,7	83,4	85,8	84,2
77. Назомалярний кут	137,3	138,0	131,4	136,9	137,6	140,3
Zm. Зигомаксилярний кут	125,0	125,2	125,8	126,9	126,9	127
75.1. Кут носа	36,0	26,4	37,5	25,7	25	25
Показник:						
8:1. Черепний	73,9	75,3	75,4	76,9	74,9	77,7
48:45. Верхньолицевий	53,5	53,9	55,2	53,9	53,5	51,4
52:51. Орбітний	78,9	81,2	80,4	81,9	79,5	77,8
54:55. Носовий	47,4	47,6	48,4	49,4	45	51,2
Кількість: min-max	6—10	6—9	2—8	7—18	3—22	2—19

ка та 16 скелетів з могильника Коблево Тилігуло-Березанського р-ну Миколаївської обл. (розкопки Е. Симоновича), 9 скелетів з могильника біля с. Ранжеве Комінтернівського р-ну Одеської обл. (розкопки Е. Симоновича) ¹⁷.

Через поганий стан кістковий матеріал було описано не по окремих могильниках, а в сумарній серії, яка налічує 28 кістяків (окрім матеріалів з цього району було добавлено 1 чоловічий череп з с. Кринички Балтського р-ну Одеської обл.). З них придатними для вимірювання виявилися 10 чоловічих і 10 жіночих черепів. Чоловіча серія характеризувалася доліхокранією (при великому поздовжньому, малому поперечному, середньому висотному діаметрі), середньошироким на межі з вузьким обличчям, з різким горизонтальним профілюванням, мезоконхними орбітами, середньошироким, різко виступним носом. Дослідниця зазначила, що черепи черняхівських могильників Північного Причорномор'я за обсягом дещо менші порівняно з іншими відомими черняхівськими серіями України, у них слабше представлена доліхокранія, унаслідок меншого поздовжнього діаметра черепа, більш широкого носа. У чоловічій серії південних черняхівців більш високе обличчя, більший нахил лоба, сильніше виступає ніс (див. таблицю).

Т.С. Кондукторова зазначила велику морфологічну подібність черепів черняхівців України та скіфських і пізньоскіфських серій, а також те, що сарматська домішка на них практично не фіксується.

Декілька черепів з черняхівських могильників цього району (усі черепи жіночі) було досліджено та опубліковано П.М. Покасом ¹⁸. Черепи походять із могильників: Вікторівка, Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Коблево, Ранжеве, Городок, Чубівка. Вони були об'єднані нами з матеріалами Т.С. Кондукторової і склали досить репрезентативну жіночу серію з 18 черепів (див. таблицю).

Вона характеризується середньоводовою на межі з довгою черепною коробкою, середньоширокою та середньовисокою, мезокранією за формою. Обличчя середньовисоке, вузьке на межі з середньошироким, за показником — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі. Ніс середньоширокий за показником. Кістки носа виступають середньо.

Жіноча серія більш зміщана, ніж чоловіча.

І чоловіча, і жіноча групи змішані, у них є форми, які характерні для населення пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я, античних міст-колоній, а також морфотипи, що характерні для черняхівців лісостепу, морфотипи, які можуть бути пов'язані з мігрантами з північних районів Європи. Проте типи, які можна пов'язати з матеріалом античних і пізньоскіфських пам'яток, домінують. Це стосується чоловічої і жіночої груп з межиріччя Південного Бугу та Тилігулу. У цьому районі взагалі найбільше відчувається місцева антропологічна основа.

Буджацький степ. Антропологічний матеріал представлено з двох могильників — Нагорне II та Холмське.

У 1984 р. С.П. Сегеда і В.Д. Дяченко обробили матеріал з могильника біля с. Холмське Арцизького р-ну Одеської обл. (розкопки О.В. Гудкової), усього 27 поховань. Придатними до вимірювання виявилися 9 чоловічих і 7 жіночих черепів ¹⁹.

Чоловіча серія відрізнялася доліхокранією, при значному поздовжньому, малому поперечному, великому висотному діаметрі. Обличчя середньошироке, з тенденцією до вузького. Орбіти середньоширокі, середньовисокі. Горизонтальне профілювання обличчя на межі різкого та помірного. Ніс вузький, середньовисокий, кістки носа виступають середньо.

Жіноча серія має більший черепний показник, вона суббрахікранна, характеризується ширшим носом.

Автори встановили морфологічну подібність населення Буджацького степу з черняхівцями Прутсько-Дністровського та Дністровсько-Південнобузького межиріччя.

Т. Рудич було досліджено матеріали з могильника Нагорне II Ренійського р-ну Одеської обл. (розкопки О. Гудкової), усього 44 кістяки. Придатними для вимірювання виявилося 27 черепів: 14 чоловічих і 13 жіночих.

Чоловіча серія в середньому характеризується доліхокранією, довгою, вузькою та середньовисокою черепною коробкою. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя добре,

орбіти вузькі та низькі. Ніс низький вузький. Перенісся середньовисоке. Кістки носа виступають середньо.

Жіноча група в середньому характеризується значним поздовжнім, середнім поперечним, великим висотним діаметром. За черепним показником знаходитьсья на межі доліхокранних і мезокранних форм. Обличчя середньошироке. Горизонтальне профілювання обличчя на межі різкого та помірного. Орбіти середньоширокі низькі. Ніс низький вузький, за показником мезоринний.

Чоловіча група досить близька статистично до низки серій із західних територій — Масломенч, Грудек, збірної серії вельбарської культури Польщі, але близька також до черняхівських і пізньоскіфських серій Північного Причорномор'я. Жіноча група виявляє значну статистичну подібність до збірної серії черняхівських могильників Західної України та Масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Цікавим є те, що в Буджацькому степу, на Західній Україні, а також Масломенчській групі чоловічі та жіночі черепи представлені різними антропологічними типами. Мезокранний з середньошироким і низьким обличчям, низькими орбітами тип, який характеризує жіночі групи черняхівської культури Буджацького степу, Західної України та Масломенчської групи вельбарської культури Польщі, в історичній перспективі характерний для серій Х—XIII ст., що репрезентують населення давньоруської доби волинських, древлянських, тиверських територій, Галицької землі, а також східних районів Польщі (Любельщина). Узагалі такі розміри і пропорції черепа та обличчя типові для східнослов'янських груп доби середньовіччя.

Матеріали з могильників Холмське та Нагорне були об'єднані нами в одну групу (див. таблицю).

Чоловіча серія з Буджацького степу налічує 22 черепи. У середньому вияві характеризується середньодовговою на межі з довгою черепною коробкою, вузьким і середньовисоким на межі з високим обличчям, доліхокранною формою черепа. Обличчя середньовисоке та середньошироке, за показником — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньовисокі за показником. Ніс вузький, виступання носа середнє.

Жіноча серія налічує 20 черепів. Вона характеризується довгою, середньоширокою черепною коробкою, мезокранною за формуєю. Обличчя середньовисоке, середньошироке. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні помірне, на зигомаксиллярному — значне. Орбіти низькі. Ніс середньоширокий, кістки носа виступають сильно.

З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія має більші розміри черепної коробки, широке обличчя, нижчі орбіти. Це свідчить про те, що чоловіча та жіноча групи Буджацького степу формувалися на різній антропологічній основі.

Сумарна чоловіча серія більш зміщана, тому за морфологією та статистичними даними вона виявляє значну подібність до черняхівських груп Північного Причорномор'я та лісостепової зони, до пізньоскіфських серій та до населення Масломенчської групи вельбарської культури Польщі. Жіноча серія виявляє найбільшу морфологічну подібність до збірної серії черняхівської культури України і до населення Масломенчської групи вельбарської культури Польщі.

Усі три вибірки чоловічих черепів із Нижнього Подніпров'я, межиріччя Південного Бугу й Тилігулу, а також Буджацького степу виявилися у середньому досить подібними між собою за більшістю ознак. Проте фіксуються і певні відмінності. Серія чоловічих черепів із Нижнього Подніпров'я має довшу за розмірами черепну коробку, найменший черепний показник, найбільший кут лобної кістки та ортогнатне обличчя. Серія черепів із межиріччя Південного Бугу — Тилігулу відрізняється нижчою, ніж в інших двох групах, черепною коробкою, більшим черепним показником, який потрапляє вже до розряду мезокранних, хоч і з тенденцією до доліхокранії. Ця серія характеризується найвищим обличчям, але найвужчим за верхньолицевим показником, дещо вищими орбітами, ширшим носом, кістки якого виступають найсильніше. Група чоловічих черепів із черняхівських могильників Буджацького степу відрізняється найкоротшою та найвужчою черепною коробкою при найбільшій її висоті, найбільш похилим лобом, найвужчим носом з найменшим його виступанням.

Усі три жіночі серії доволі близькі між собою, але за низкою ознак теж відрізняються одна від одної.

Серія жіночих черепів з Нижнього Подніпров'я виявляється найбільш довгоголовою, як за довжиною черепа, так і за черепним показником. Серія характеризується найбільш вузким обличчям, найбільшим кутом нахилу лобної кистки, найвужчим за показником носом, який виступає найбільше.

Жіноча серія з межиріччя Південного Бугу — Тилігулу відрізняється найкоротшою та найнижчою черепною коробкою, найвищим обличчям, найбільшим горизонтальним профілюванням обличчя на верхньому рівні. Для жіночої групи з Буджацького степу характерні найбільш широка та висока черепна коробка, найбільший черепний показник, найширше та найнижче обличчя, найнижчі орбіти та найширший ніс, який найменше виступає.

Для того щоб точніше з'ясувати місце збірних серій у колі популяцій, близьких за часом, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Значна точність краніологічних вимірювань дас змогу досить успішно користуватися методами багатовимірної статистики. Це сприяє об'єктивізації висновків, знімає питання щодо упередженості дослідника. Зупинимося на порівнянні середньостатистичних показників низки краніологічних серій з використанням методу кластерного аналізу.

Для ілюстрації ми відібрали дендрограми за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом (дев'ятиерархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанція Евкліда) середніх розмірів серій. Групи порівнювали за 10-ма ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметром черепа, найменшою шириною лоба, висотою та шириною обличчя, висотою та шириною орбіт, ширину та висоту носа.

До аналізу було залучено: збірні серії черняхівської культури Нижнього та Середнього Подніпров'я, межиріччя Південного Бугу та Тилігула, Буджацького степу, збірні серії Західної (матеріали автора) і Лівобережної України, Молдови; пізньоскіфські серії з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацької, Золотої Балки²⁰, сарматські серії — збірна з України та збірна з Таврії, могильника Чорноріччя-Інкерман²¹. Античні міста представлені серіями з Херсонесу та Істрії²². Матеріали з Ольвії римського часу до аналізу не залучали. (В ольвійській серії фіксується велика кількість черепів з морфологічними формами, які мають паралелі в черняхівських могильниках Західної України, а також Центральної і Західної Європи. Отже, статистична подібність ольвійської серії та черняхівських груп була зумовлена присутністю не стільки еллінського компоненту в складі населення черняхівських поселень, скільки мігрантів з районів Центральної Європи, що, можливо, пов'язано з рухом готів, у серії римської доби з Ольвії. Але це тема окремого дослідження).

Західні території в міжгруповому аналізі були представлені серіями вельбарської культури Польщі: Грудек, Масломенч, збірною нижньої Вісли, збірною Кашубії²³. Були залучені серії чоловічих черепів — збірна з Сілезії датована IV ст., яку пов'язують з готами, дві вестготські серії з Кастилії VI—VII ст.²⁴, жіноча серія з могильників вельбарської культури Правобережної Мазовії — Підляшша²⁵. Прибалтику презентовано серією ґрунтovих могильників Центральної Литви II—V ст., серією чоловічих черепів культури курганів Литви II—V ст. (чоловіки) та вибіркою чоловічих черепів I—IV ст. з могильника Марвелес у Литві (жінки)²⁶.

За результатами міжгрупового аналізу збірна серія чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Буджацького степу виявила найбільшу статистичну подібність до збірних чоловічих черепів з могильників межиріччя Південного Буга — Тилігула виявила найбільшу подібність до пізньоскіфських серій з Неаполя Скіфського, Миколаївки Козацької та Золотої Балки. Хоча слід зазначити, що Буджацька та Бутсько-Тилігульська серії потрапляють до одного південного кластера, в який входять поряд з ними черняхівські серії Середнього Подніпров'я, Молдови, Лівобережної України та низка пізньоскіфських серій. До них тяжіють і серії античних міст-колоній Херсонеса та Істрії. Це досить добре ілюструє складність процесу формування антропологічного скла-

a

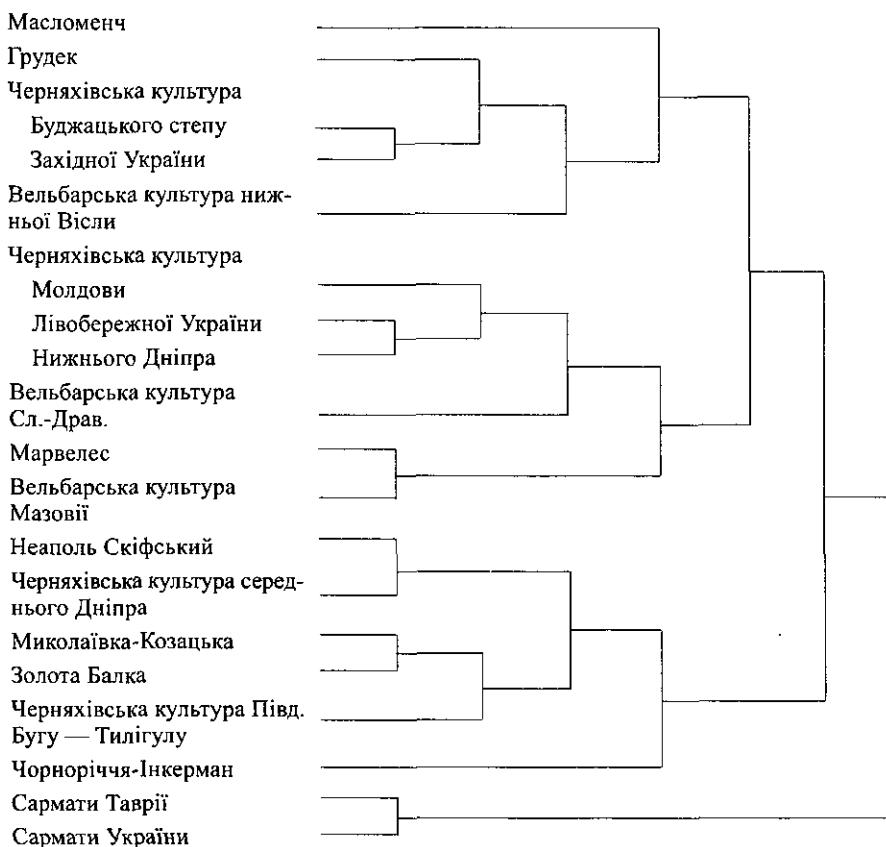
Дендrogramма порівняння краніо

ду населення черняхівської культури. Варто зауважити, що статистична подібність населення черняхівських серій Північного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я, Лівобережної України зумовлена не тільки наявністю на південних територіях мігрантів із західних і північно-західних районів. Міграційні потоки йшли також з півдня на північ — у лісостепову зону. Яскраво простежуються південночерняхівські (в основі пізньоскіфські) антропологічні впливи на могильниках Журівка в Середньому Подніпров'ї та в чоловічій групі з могильника Боромля у Східній Україні.

Серія з Нижнього Подніпров'я виявляє дещо інший напрямок антропологічних зв'язків — із вестготськими серіями Кастилії та двома серіями з території Литви.

Це свідчить про те, що в серії з Нижнього Подніпров'я домінує інший характер зв'язків — із групами, які історично були пов'язані з північними районами Європи, з прибалтійською зоною. Такі антропологічні паралелі можуть ілюструвати міграції, зумовлені рухом готів. Треба зазначити, що населення Нижнього Подніпров'я представлено лише однією групою — з Гаврилівки.

Жіночі серії дали таку картину: серія черняхівської культури з Буджацького степу виявила найбільшу подібність до збірної черняхівської серії Західної України, Масломенчської групи вельбарської культури Польщі та вельбарської культури низини Вісли (рисунок, б). Серія жіночих черепів з межиріччя Південного Бугу — Тилігулу має найбільшу подібність до черепів пізньоскіфських пам'яток та збірної серії черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Жіноча

6

логічних серій: а — чоловіки; б — жінки

група з Нижнього Подніпров'я найбільш подібна до черняхівських груп Молдови, Лівобережної України, серій вельбарської культури північних районів Польщі, а також групи черепів I—IV ст. з могильника Marwelles на території Литви. Це свідчить про певну змішаність групи.

Результати міжгрупового аналізу дуже добре ілюструють усю складність формування антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. У ньому брали участь нашадки населення пізньоскіфських пам'яток (скіфів, еллінів і, можливо, фракійців). Найбільш яскраво місцева основа відчувається в групі черняхівських могильників Південнобузько-Тилігульської групи, дещо слабкіше — у районі Буджа茨кого степу та Нижнього Подніпров'я. Досить істотною на черняхівських могильниках Північного Причорномор'я є наявність антропологічного матеріалу північних і центральних районів Європи. Особливо чітко це фіксується в Нижньому Подніпров'ї (але з цієї території є матеріали лише одного могильника — Гаврилівка). Антропологічні зв'язки з населенням північно-західних територій відзначаються, хоча й не так чітко, між чоловічою серією з Буджа茨кого степу та вельбарськими групами Польщі. Для жіночої серії з Буджаৎкого степу найбільш морфологічно та статистично близькими є черняхівська серія Західної України та серії вельбарської культури Польщі (рисунок, б). Цікавим є те, що ця генетична лінія простежується в антропологічному матеріалі середньовічних могильників Західної і Північної (Правобережної) України та східних районах Польщі.

Сподіваємося, що поява нових антропологічних колекцій даст змогу уточнити картину антропологічного складу населення черняхівської культури Північного Причорномор'я.

- ¹ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964. — С. 123—127.
- ² Там же. — С. 123—127.; Ефимова С.Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1991. — С. 86.
- ³ Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983. — С. 227.
- ⁴ Покас П.М., Назарова Т.А., Дяченко В.Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С.С., Бунягин Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 118—145; Литвинова Л.В. Население скифской культуры IV—III вв. до н. э. (по материалам могильника Мамай Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Грекова). — Запорожье, 1999. — С. 160—163; Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 91—106.
- ⁵ Назарова Т.О. Население Херсонеса в I—XIV ст. за антропологичними даними: Автограф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2002. — С. 89.
- ⁶ Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья. — М., 1979. — С. 143—165.
- ⁷ Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 60.
- ⁸ Rosing F., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der fruhen Mittelalters (500—1000 u. z.) // Homo. — Zurich, 1977. — Bd. 28, № 4. — S. 65—115; Mikic Z. Antropoloska struktura stanovnistva Srbije // Etnoantropoloski problemi: Monografije. — Belgrad, 1988. — Kn. 4. — С. 82.
- ⁹ Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время // Восточные славяне. Антропологическая и этническая история. — М., 1999. — С. 300.
- ¹⁰ Яценко С.А. Аланская проблема и центрально-азиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // Петербург. археол. вестн. — 1993. — Вып. 3. — С. 67—68.
- ¹¹ Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // ТИЭ. — М., 1948; Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984. — С. 72—86.
- ¹² Кондукторова Т.С. Антропологическая характеристика черепов из Верхнего ЧирЮртовского могильника в Дагестане // Вопр. антропологии. — 1967. — Вып. 25. — С. 117—129; Алексеев В.П. Происхождение народов Кавказа. — М., 1974. — С. 104—114; Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. — 1996. — Вып. 2. — С. 156—167.
- ¹³ Кондукторова Т.С. Материалы по палеоантропологии Украины. Палеоантропологические материалы сарматского времени // АС 1. ТИЭ АН СССР. — Т. 33. — С. 166—203; Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали: могильники Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1963. — С. 126—159; Балабанова М.А. Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. — М., 2000. — С. 90—108.
- ¹⁴ Schliz A. Die Schadel aus der Nekropole von Nikolajewka am Dnjepr (Gouv. Cherson) // Prahistorische Zeitschrift, 1—2. — Berlin, 1913. — S. 148—157.
- ¹⁵ Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э.—I тыс. н. э.). — М., 1972. — С. 97—99.
- ¹⁶ Rosing F., Schwidetzky I. Op cit. — S. 65—115.
- ¹⁷ Кондукторова Т.С. Антропология... — С. 99—108.
- ¹⁸ Покас П.М. Новые антропологические материалы к проблеме территориальной дифференциации черняховской культуры // Народы России: от прошлого к современности. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 260—273.
- ¹⁹ Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 94—105.
- ²⁰ Кондукторова Т.С. Антропология... — С. 37—68.
- ²¹ Кондукторова Т.С. Материалы... — С. 190—199; Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993. — С. 131—141; Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали... — С. 126—159.
- ²² Назарова Т.А., Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильников Юго-Западного Крыма. — К., 1990. — С. 8—19; Nicolaescu-Plopsor D. Contributii paleoantropologice la rezolvarea problemelor originii etnice a populatiei de sec. 4 din necropola plana de la Histria // Studii si cercetari de Antropologie. — Bucurest, 1969. — T. 6, № 1. — С. 17—24.

²³ Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludnoszczyzny z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996. — S. 131—132.

²⁴ Rosing F., Schwidetzky I. Op cit. — S. 65—115.

²⁵ Kozak-Zychman W. Op cit. — S. 131—132.

²⁶ Чеснис Г.А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 10—20; Jankauskas R., Barkus A. Marveles sencapio (1-7 m.e.a.) antropologija (1991—1992, Medziaga) // Vidurio Liettuvos Archeologija. — Vilnius, 1994. — P. 78—85.

Одержано 18.04.2002

T.A. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье дан анализ краниологических материалов, происходящих из погребений с трупоположениями могильников черняховской культуры Северного Причерноморья.

В суммарном выражении серия черняховской культуры этого региона характеризуется, с одной стороны, близостью к населению позднескифских памятников Северного Причерноморья и античных центров, а с другой — к антропологическому материалу из могильников черняховской культуры лесостепной зоны. Присутствуют в серии также морфотипы, которые не имеют истоков на данной территории, а ближайшие аналогии известны в Центральной и Северной Европе. Их появление может быть связано с готскими миграциями.

Местные и пришлые элементы на могильниках черняховской культуры Северного Причерноморья представлены в разных пропорциях на разных могильниках, что определяет характер их морфологических связей. Черняховское население Нижнего Днепра (Гавриловка) статистически близко к вестготским сериям VI—VII вв., а также сериям из Прибалтики I—V вв. н. э. Население Южнобугско-Тилигульского междуречья близко к черняховским группам Среднего Поднепровья и Левобережной Украины, поздним скіфам, а также населению античных городов. Это хорошо иллюстрирует смешанность группы. Население Буджака статистически и морфологически близко как к лесостепным черняховским сериям, так и к позднескифским. Женская серия черняховских могильников Буджака близка к сборной серии черняховской культуры Западной Украины и сериям вельбарской культуры Польши. Морфотип женской серии характерен для населения западных и северных районов Украины, а также восточных районов Польши в эпоху средневековья.

T.A. Rudych

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF POPULATION OF CHERNIAKHIVS'KA CULTURE ON TERRITORY TO THE NORTH OF THE NORTHERN COAST OF THE BLACK SEA

The article analyzes craniological materials of the sepultures-inhumation of burial grounds of Cherniakhivs'ka culture on territory to the north of the northern coast of the Black Sea. On the whole a stuff of Cherniakhivs'ka culture of this region reveals a similarity with population of late Scythian sites on the northern coast of the Black Sea North and ancient towns of Greeks on the one hand and with anthropological materials of the burial grounds of Cherniakhivs'ka culture in the forest-steppe zone on the other hand. There are also morphotypes in stuff which are no provenance on this territory and close by analogy in the central and northern Europe. Their arising can link on migration of Goth. Native and foreign elements on burial grounds of Cherniakhivs'ka culture are in different proportions on different burial grounds that determines the nature of their morphological links. The population which left Cherniakhivs'ka culture in the Low Dnieper (Gavrylivka) closesis Visigothic series of the 6th—7th centuries statistically and also series of the southeastern coast of the Baltic Sea dating AD from the 1st to the 5th centuries. Population of the River Southern Bug and the River Southern Bug and the River Telecul interfluvie closes groups of Cherniakhivs'ka culture on the Middle Dnieper and on the territories to the left from the River Dnieper, late Scythians as well as population of ancient towns of Greeks. It shows mixing inside of group. Population of Budjak closes statistically and morphologically both series of Cherniakhivs'ka culture in the forest-steppe zone and late Scythian. A series of female of burial ground of Cherniakhivs'ka culture in Budjak closes a combined series of Cherniakhivs'ka culture in the western Ukraine and series of Velbars'ka cultures in Poland. The morphotype of female series will be typical for population of the western and northern regions of Ukraine as well as of eastern regions of Poland in the Middle Ages.

ЕВОЛЮЦІЯ «ОРНАМЕНТУ» НА ВУДИЛАХ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто еволюцію «орнаменту» на гризлах вудил передскіфського часу півдня Східної Європи. Виділено три типологічно-хронологічні групи рифлення. Це дає змогу розглядати той чи інший вид орнаменту як хронологічний показник.

Перехідний період від бронзового до залізного віку на території півдня Східної Європи репрезентований групою пам'яток чорногорівсько-новочеркаського кола. Незважаючи на значні успіхи у їх вивченні, багато аспектів існування передскіфських пам'яток залишаються не зовсім зрозумілими. Досі тривають дискусії стосовно етнокультурної атрибуції окреслених старожитностей. Немає єдиного погляду і на хронологічні межі пам'яток. Визначення зовнішніх часових меж пам'яток є утрудненим, але ще важчим відається виділення хронологічних підгруп у чорногорівсько-новочеркаських старожитностях. Вирішенню цієї проблеми можуть сприяти елементи матеріальної культури з порівняно нетривалим часом існування. Виявлення змін, що відбуваються з цими елементами з плинном часу, дає змогу на основі типологічного поділу скласти схему динаміки хронологічних змін. Таким елементом для доскіфського часу є різновиди рифлення на гризлах вудил.

Вкривання стрижня гризла своєрідним рифленням, так званим орнаментом, є звичайним для вудил передскіфського часу півдня Східної Європи. На жаль, у літературі висвітленню такого прояву ознаки не приділено належної уваги. Між тим завдяки успіхам, досягнутим у вивченні передскіфського періоду останнім часом, стає можливим класифікувати окреслену категорію матеріальної культури. Мета нашої роботи — скласти типологічну схему орнаментальних мотивів на гризлах вудил передскіфського часу та виявити специфіку їх використання у часі, що дасть змогу отримати типологічно-хронологічну схему розвитку орнаменту, а отже, і можливість використовувати самі орнаментальні мотиви як хронологічний показник.

Свого часу О.І. Тереножкін виділив чорногорівський і новочеркаський ступені зрубої культури і датував їх відповідно 900—750 і 750—650 pp. до н. е.¹, при цьому було виокремлено властиві ступеням типи кінського спорядження, у тому числі й вудил². Для чорногорівського часу дослідник констатував наявність стременоподібних вудил, що іноді траплялися з кільчастими, для новочеркаського — наявність двокільчастих вудил.

Згодом хронологічні позиції чорногорівської і новочеркаської груп було скориговано³. Подавнення низки пам'яток з інвентарем новочеркаського типу (Кисловодська меблева фабрика (КМФ), пох. 15, 34; Зандакський могильник 38) до IX—VIII ст. до н. е.⁴ дало змогу датувати тим часом і двокільчасті вудила, що там були. Нині чорногорівські і новочеркаські старожитності датують майже синхронно і поділяють на два хронологічні етапи: IX—VIII і VIII — початок VII ст. до н. е.⁵.

Останнім часом робились спроби простежити типологічний розвиток вудил передскіфського часу півдня Східної Європи, виявiti їх хронологічні показники: розмір і форма кілець; наявність перемички між кільцями; перетин стрижня гризла і т. д.⁶. Висловлювалася також думка про архаїчність «витого орнаменту», на відміну від пізнішого орнаменту у вигляді рядів опуклих квадратиків, що вкривають одну грань гризла вудил. Утім, питання типологічного розвитку орнаменту в часі належним чином не висвітлено. Між тим, збільшення кількості орнаментованих вудил останнім часом, наявність їх у комплексах з датуючими речами дають змогу отримати уявлення про такий типологічний розвиток.

Відразу зазначимо, що термін «орнамент» є відносним, різноманітні виступи, канавки та інші прояви «орнаменту» насамперед були призначені для виявлення строгості. Тиснучи на беззубу частину рота коня, вони забезпечували ліпше управління порівняно з гладеньким стрижнем вудил. Окремо слід торкнутися зображення на підвісах вудил, інтерпретація яких як орнаменту сумніву не підлягає.

Розглянемо зразки найдавніших бронзових орнаментованих екземплярів.

*Двокільчасті вудила з підвісами з пох. 34 КМФ*⁷. Вудила вкриті витим орнаментом, що опоясуює все гризло, разом з вудилами знайдено пластинчастий трипетельний псалій, що є раннім щодо розвитку типу⁸. Разом з тим, набір стріл з комплексу близький до черногорівського і може датуватись IX — серединою VIII ст. до н. е.

Двокільчасті вудила з підвісами з пох. 15 КМФ. Гризла обох ланок вудил вкриті витим орнаментом⁹. Про архаїчність поховання, крім раннього бронзового пластинчастого трипетельного псалія, свідчить знахідка срібної булави, аналогії якій відомі з Ечківашського могильника (пох. 4) та поселення Фізещу Гхерлії у Румунії (IX ст. до н. е.). Раннім є і веслоподібний наконечник піхов кінджалу, він у межах IX—VIII ст. до н. е. тяжіє до раннього часу (за С. Штехман-Райтер, IX — початок VIII ст. до н. е.¹⁰).

Двокільчасті вудила з пох. 17 КМФ. Їхні гризла вкриті суцільним витим орнаментом¹¹. За наявністю архаїчного інвентаря поховання зближується з ранніми похованнями (15, 34) цього самого могильника і з пох. 38 Зандакського могильника.

Двокільчасті вудила з витим орнаментом, що походять з Майкопського округу. С.В. Махортіх, звертаючи увагу на архаїчність вудил (у ряді із Зандакським зразком), указував на форму зовнішнього кільця, середню між овальною й перевернутостременоподібною¹².

Стременоподібні вудила з кургану Мала Цимбалка. Вкриті витим орнаментом по гризлах¹³. О.І. Тереножкін зарахував цей курган до черногорівського кола пам'яток¹⁴ з відповідним датуванням IX — першою половиною VIII ст. до н. е.

Вудила з пох. 4 Ечківашського могильника. Одна ланка цих вудил являє собою зовнішню петлю-кільце, а інша — стременоподібну петлю і вкрите витим орнаментом гризло¹⁵. О.І. Тереножкін синхронізував це поховання з черногорівськими пам'ятками¹⁶. Підтвердженням дати IX — перша половина VIII ст. до н. е. може служити булава, аналогічна вже згаданій булаві з пох. 15 КМФ та булаві із Зандакського могильника (пох. 38). До наконечника піхов з Ечківашського поховання подібний наконечник з пох. 169 Брно-Обрджанського могильника в Моравії, що був датований Г. Коссаком не пізніше IX ст. до н. е.¹⁷.

Вудила з кільчастими підовальними петлями з Кобанського могильника. Стрижні гризел частково вкриті поперечним лінійним орнаментом (при цьому на гризлі однієї ланки орнаментом вкрито відокремлені місця)¹⁸. Подібність низки знахідок з Кобанського могильника (псалій, бляшки) зразкам з архаїчних черногорівських поховань уже неодноразово підкреслювалася¹⁹.

Однокільчасті вудила з Миколаївського могильника. Рельєфний поперечний орнамент вкриває весь стрижень гризел²⁰. Виділення Н.В. Анфімовим фаз протомеотської культури, ранніші з яких відповідає Миколаївський могильник, і синхронізація його О.І. Тереножкіним з такими архаїчними черногорівськими пам'ятками, як кургани Чорногорівський, Камищувахський і Мала Цимбалка²¹, дає змогу поширити на вудила дату IX — середини VIII ст. до н. е.

Як видно, орнамент на архаїчних зразках представлений різновидами у вигляді косого витого рифлення (КМФ, пох. 15, 17, 34, Майкопський округ, курган Мала Цимбалка та ін.). Зазначений орнамент інтерпретують як відображення давнішої техніки скручування вудил з дроту, ременів чи сухожиль²². Іншим видом орнаменту на архаїчних зразках є орнамент у вигляді рельєфних смужок поперек стрижня гризел (Миколаївський, Кобанський могильники). Показово, що орнамент вкриває весь стрижень гризла (винятком є екземпляр з Кобанського могильника).

У подальшому, очевидно, для підвищення функціонального рівня вудил, в орнаменті на гризлах відбуваються зміни: з'являються зразки з орнаментом, що вкриває лише половину окружності гризла. Це було пов'язано, швидше за все, з

тим, що рифлення на гризлі функціонально потрібне лише з одного боку (того, що контактує з беззубою частиною щелепи коня), з іншого боку суворість виявилася функціонально непотрібною. Іншим прямовим нововведень в орнаменті було застосування канавок і валиків уздовж стрижня гризла. Останнє забезпечувало створення на гризлі бугристої поверхні, що забезпечувала точковий сильний тиск на щелепу коня і, відповідно, сильніші бальові відчуття. а отже, і більшу зручність в управлінні за допомогою вуздечки.

Згаданий орнамент типологічно є переходним між найраннішими і найпізнішими зразками. Подібний орнамент репрезентований на таких вудилах.

*Зандакський могильник, пох. 38*²³. На поперечному лінійному орнаменті вудил з'являються неорнаментовані смуги вздовж гризла. Знайдена в похованні бронзова булава аналогічна булаві з пох. 4 Ечківашського могильника, а також має аналогії в Центральній Європі. Останні дають змогу датувати поховання IX — першою половиною VIII ст. до н. е., чому не суперечить і інший його інвентар²⁴.

*Поселення Сокілець*²⁵. Вудила однокільчастого типу мають підвіс. Його підквадратна голівка прикрашена орнаментом у вигляді чотирипелюсткової розетки. Половина окружності гризла по всій довжині вкрита орнаментом у вигляді валиків, що виступають. Поперек цих валиків і відповідно вздовж стрижня проходить канавка. Вудила датовано останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е.²⁶. Утім, враховуючи, що вони були знайдені на поселенні чорноліської культури²⁷, а чорноліські пам'ятки останнім часом датуються не пізніше середини VIII ст. до н. е.²⁸, вудила не можуть бути пізнішими першої половини VIII ст. до н. е.

*Сахарненське поселення*²⁹. Вудила мають кільце у вигляді перевернутого стремена. Стрижені вудил у частині, що прилягає до петлі, вкритий поперечними випуклими смугами. Причому останні вкривають лише половину окружності гризла. Виходячи з факту фіналу сахарненських пам'яток у першій половині VIII ст. до н. е.³⁰, вудила датуються не пізніше першої половини VIII ст. до н. е. Прототипом сахарненського орнаменту мав бути орнамент на вудилах з Миколаївського могильника.

Приклад переходного орнаменту на вудила дас ливарна форма з Беркут-Калінської оази в Середній Азії³¹. У формі відливали вудила, половина окружності яких вкрита витим орнаментом. Прототипом для цього орнаменту мав бути витий орнамент, що вкриває всю окружність гризла (вудила з пох. 15, 17, 34 КМФ).

Подальша типологічна еволюція орнаменту призвела до появи зразків з орнаментом на одній грани вудил (відповідно саме на тій частині, що контактувала з беззубою частиною щелепи коня). Орнамент представлений рядами квадратиків, прямокутників, насічками. Орнаментальні композиції забезпечувалися літими рядами опуклин або, навпаки, канавками, що, скрещуючись, створювали «ряди квадратиків».

До зразків подібного орнаменту пізньої типологічної групи можна зарахувати наступні.

Вудила з орнаментом у вигляді рядів квадратиків, що походять з Кобанського могильника³². О.І. Тереножкін синхронізував Кобанський могильник з новочеркаськими пам'ятками і датував їх 750—650 рр. до н. е.³³. Пізня дата цих вудил (VII — початок VII ст. до н. е.) підкреслювалася і пізніше.

Двокільчасті вудила з підвісами, що походять з Жаботинського поселення³⁴. Один бік гризла вудил укритий потрійним рядом дрібних плоских шипів. О.І. Тереножкін припустив можливість походження вудил з кургану. Проте, судячи з обставин їх виявлення (здані одним із жителів, що нібіто знайшов їх під час риття погреба), походять вони все-таки з поселення. Враховуючи останні дати для жаботинського періоду (нижня близько середини VIII ст. до н. е.³⁵, а верхня наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. (дату виведено з факту появи скіфського інвентарю у найпізніших³⁶ Жаботинських курганах № 2 і 524 і факту появи скіфів у Північному Причорномор'ї в період між 714 і 675—674 рр. до н. е.³⁷)), зазначені вудила, а відповідно, і орнаментацію, можемо датувати другою половиною VIII — початком VII ст. до н. е.

До другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. варто зарахувати і двокільчасті вудила з орнаментом на грани гризла у вигляді рядів квадратиків з Гіреевої Могили (Аксай), а також двокільчасті вудила з подібним орнаментом з кургану поблизу хут. Обривського. Близьким часом датуються і двокільчасті вудила з однотипним орнаментом, що походять з-під ст. Філіппівська³⁸.

Типологічно близькими до згаданих є вудила з Шолданешт³⁹ із врізними поздовжніми й поперечними лініями, що в комплексі створюють ряди випуклих прямокутників. Орнамент у вигляді рядів квадратиків відомий і на гризлах вудил з Баксану і Єсентуків (VIII — початок VII ст. до н. е.)⁴⁰.

Набір вудил, орнаментованих рядами квадратиків, дало поховання під Бутенькими⁴¹.

Вудила з орнаментом у вигляді ряду опуклих квадратиків походять з кургану II біля Рижанівки⁴². В.А. Іллінська датувала курган серединою жаботинського етапу між ранніми (Генетинка 107, 111, 113, 156, 163) і пізніми (Жаботин 2, 524) курганами⁴³. У світлі нових даних дата кургану може припадати на другу половину VIII ст. до н. е.

Двома рядами прямокутних виступів вкрита грань стрижнів вудил з пох. 5 Високої Могили⁴⁴. О.І. Тереножкін вважав, що поховання є найпізнішим у чорногорівській групі пам'яток, і датував його серединою VIII ст. до н. е.⁴⁵. Зазначені вудила, новочеркаські за походженням, на місці внутрішнього кільця мають циліндричний виступ з двома отворами, що, очевидно, виконував функції псалія. Це дає змогу зближувати дані вудила з вудилами типу Енджа-Константинівка за принципом нерухомого поєднання вудил і псаліїв. Походження вудил типу Енджа-Константинівка пов'язано з впливом передньоазійського способу поєднань вудил і псаліїв на новочеркаські прототипи⁴⁶. Припускаємо, що вудила з пох. 5 Високої Могили мали подібне типологічне походження.

Орнамент у вигляді двох рядів опуклих квадратиків на одній грани гризла спостерігаємо на вудилах з Теремців, що належать до типу Енджа-Костянтинівка⁴⁷. З огляду на згадані особливості формування вудил такого типу доцільно датувати вудила в межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Цікавим є зображення на підвісі вудил у вигляді кола, що з одного боку обмежене дугоподібною лінією. Висловлювалася слушна думка, що це стилізоване зображення копита⁴⁸. На скіфських псаліях із зображенням копита лінія, що обмежує коло, мала як трикутні, так і овальні пропорції⁴⁹. Якщо зображення на підвісі інтерпретовано правильно, вудила з Теремців можна було б розглядати як синтетичну знахідку, що поєднує в собі низку різновідніх елементів: новочеркаський, передньоазійський, скіфський.

Ще кілька вудил з орнаментом можна зарахувати до пізнього часу (у межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е.) за фактом знахідок поряд з ними речей ранніх скіфських типів.

Так, у комплексі з Лермонтовського роз'їзду двокільчасті вудила з підвісами, один бік стрижнів гризел яких орнаментовано поперечними насічками, були виявлені разом з мечем ранньоскіфського типу⁵⁰.

Двокільчасті вудила, один бік гризла яких прикрашено орнаментом у вигляді виступних прямокутників, у комплексі зі ст. Махошевська супроводжуються ранньоскіфським навершям⁵¹.

Одним з найбільш ранніх різновидів орнаменту типу рядів квадратиків є рифлення у вигляді двох рядів опуклин на одній грани гризел двокільчастих вудил зі скарбу на Зелевкінському городищі⁵². О.І. Тереножкін заразував городище до другого ступеня чорноліської культури⁵³. Г.І. Смірнова датує цей ступінь IX — першою половиною VIII ст. до н. е.⁵⁴. Вудила зі скарбу, оскільки вони типологічно тяжіють до пізніх зразків з рифленням другої половини VIII ст. до н. е., слід датувати не раніше середини VIII ст. до н. е.

Як видно, протягом VIII — на початку VII ст. до н. е. існував орнамент у вигляді рядів квадратиків чи прямокутників і врізних канавок.

Цікаво, що передскіфські орнаментальні мотиви відомі й на гризлах вудил скіфського часу, наприклад, грань гризел стременоподібних вудил зі Ставропольського кургану 1953 р. вкрита орнаментом у вигляді рядів квадратиків⁵⁵.

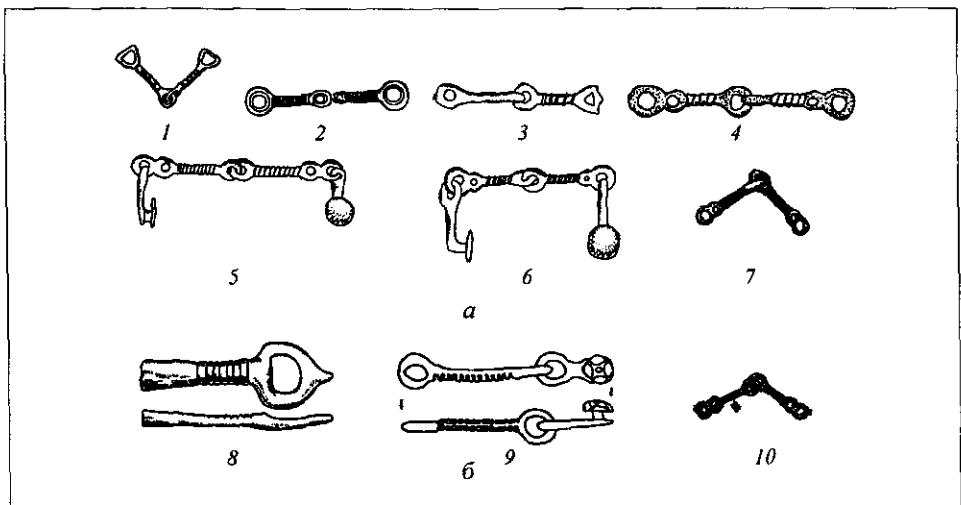

Рис. 1. Типологічні групи (а — рання, б — перехідна): 1 — Мала Цимбалка; 2 — Миколаївський могильник; 3 — Ечківашський могильник; 4 — пох. 17 КМФ; 5 — пох. 15 КМФ; 6 — пох. 34 КМФ; 7 — Майкопський округ; 8 — Сахарнянське поселення; 9 — Сокілецьке поселення; 10 — Зандак 38

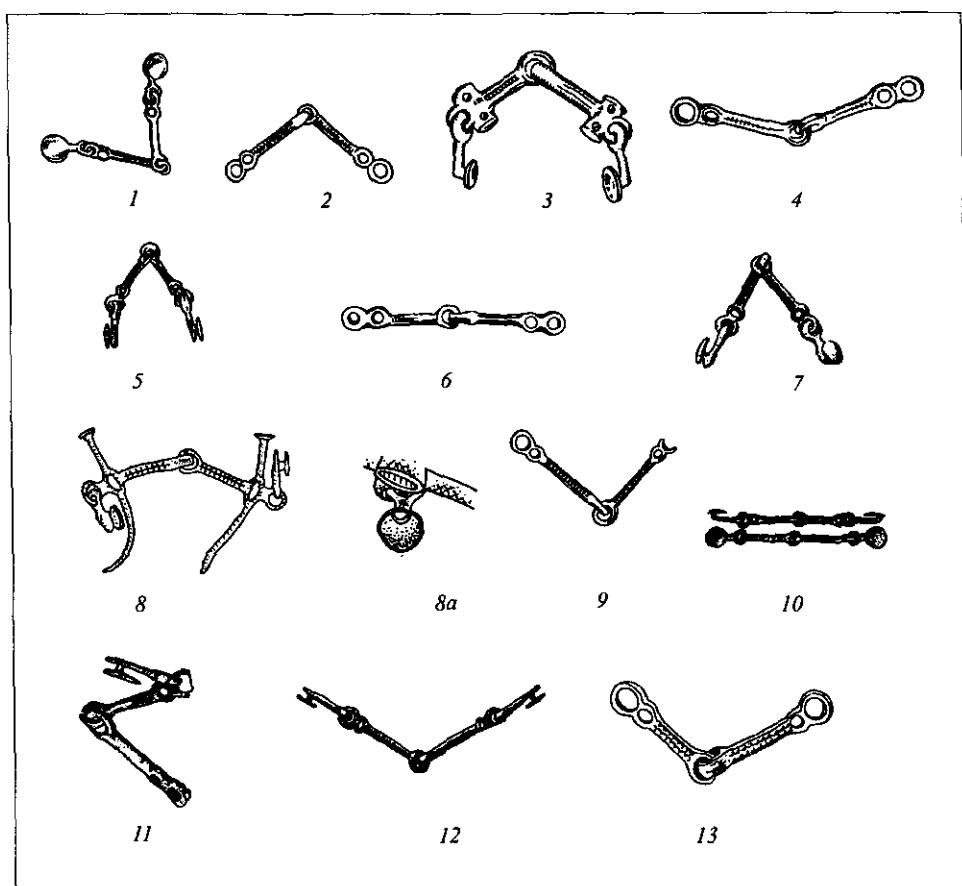

Рис. 2. Пізня хронологічна група: 1 — Обривський; 2 — Аксай; 3 — Висока Могила 5; 4 — Філіппівська; 5 — Бутенки; 6 — Рижанівка II; 7 — Жаботинське поселення; 8, 8а — Теремці; 9 — Макошевська; 10 — Баксан; 11 — Кобанський могильник; 12 — Лермонтовський роз'їзд; 13 — Зелевкінський скарб

Рис. 3. Типологічна еволюція «орнаменту» на вудилах передскіфського часу півдня Східної Європи

Рядами квадратиків репрезентований орнамент на одній грані бронзових стременоподібних вудил з П'ятигорського музею⁵⁶. Елементами поперечної насічки вкриті стрижні гризел вудил з кургану 524 поблизу Жаботина⁵⁷. Зазначене вище ще раз підкреслює складний синтетичний характер скіфської культури, що утворилася внаслідок накладання прийшлого елементу на місцеву передскіфську основу.

Варто зазначити, що орнаментовані й неорнаментовані зразки передскіфських вудил використовували паралельно (наприклад, орнаментовані й неорнаментовані стременоподібні вудила із синхронних архаїчних поховань Малої Цимбалки і Чорногорівського кургану; неорнаментовані й орнаментовані пізні двокільчасті вудила з Благодарівки і Греєвої Могили, що близькі в часі, і т. ін.)⁵⁸. У зв'язку із викладеним слід визнати невдалими спроби визначення певних орнаментованих зразків більш пізніми щодо неорнаментованих вудил⁵⁹. Хронологічну позицію орнаментованих вудил доцільно визначати в порівнянні з орнаментованими зразками (залежно від виду орнаменту) або виходячи із загальної типології вудил та супроводжувального інвентарю.

Отже, орнамент на стрижнях гризел вудил передскіфського часу можна поділити на такі типологічні групи:

I — рання (рис. 1, а), датована IX — першою половиною VIII ст. до н. е. Представлене зразками з пох. 15, 17, 34 КМФ, поховань Малої Цимбалки, пох. 4 Ечківашського могильника та ін., в яких витий орнамент вкриває все гризло;

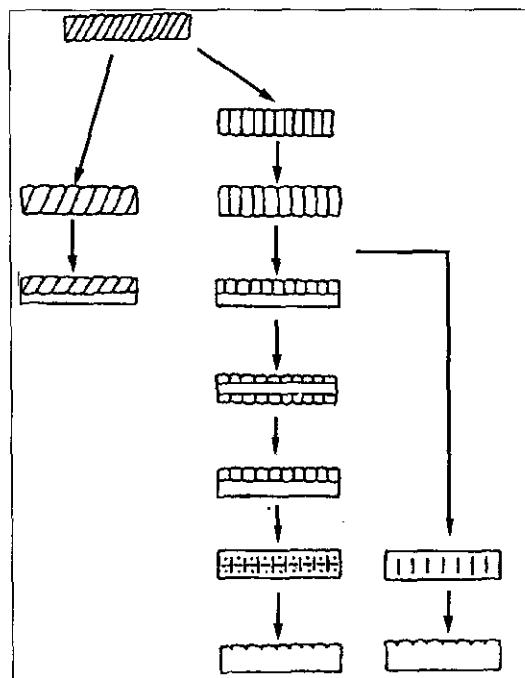
II — переходна (рис. 1, б), пох. 38 Зандакського могильника, поселення Со-кілець, Сахарна. Орнамент представлений поперечними рельєфними лініями і, судячи з Хорезмського зразку, можливо витий, причому він вкриває половину окружності гризла, уздовж стрижня гризла з'являються пружки й канавки. Типологічно такий орнамент пізніший від орнаменту ранньої групи, утім ступінь розробки ранньої передскіфської хронології не дає змоги виокремити його в межах IX — середини VIII ст. до н. е.;

III — пізня (рис. 2), представлена орнаментом у вигляді литих опуклин чи врізних ліній, що створюють композиції рядів квадратиків, а також орнаментом у вигляді поперечних насічок на гризлі. Орнамент вкриває лише одну грань гризла (зразки з Єсентуків, Жаботинського поселення, Високої Могили (пох. 5), Теремців, Лермонтовського роз'їзду). Група датується VIII — початком VII ст. до н. е.

Для нас важливо, що всі зазначені зразки орнаменту є ступенями розвитку культурно-однорідного елементу передскіфського періоду.

Схему розвитку видів орнаменту подано на рис. 3. Як видно, орнамент на гризлах вудил передскіфського часу змінювався від імітації обмотки на всюму гризлі до рядів чотирикутників на одній його грані. Еволюція орнаменту була зумовлена практичними потребами використання орнаментальних композицій як виявлення строгості для управління конем. Отримання картини типологічного розвитку орнаменту з шпином часу дає нам змогу використовувати тепер і сам орнамент як хронологічний показник.

Існування різних типологічних груп «орнаменту» на гризлах вудил сприяє цікішому хронологічному розподілу доскіфських пам'яток.

- ¹ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — С. 208.
- ² Там же. — С. 147—172.
- ³ Ключко В.И., Мурзин В.Ю. О хронологии древности Черногоровско-новочеркасского клада // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.
- ⁴ Махортых С.В. Пам'ятки типу Новочеркасского скарбу (за матеріалами Північного Кавказу) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 25—27.
- ⁵ Махортых С.В. Об актуальных проблемах раннескифской археологии // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). — М., 1999. — С. 80.
- ⁶ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 24.
- ⁷ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 188, 190—191. — Рис. 4.
- ⁸ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 28.
- ⁹ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. — С. 185, 187—188. — Рис. 2, 8—18.
- ¹⁰ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 26—27.
- ¹¹ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. — С. 187—188. — Рис. 2, 19—25.
- ¹² Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 25, 27. — Рис. 2, 3.
- ¹³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 51, 54. — Рис. 24.
- ¹⁴ Там же. — С. 192—195.
- ¹⁵ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. — С. 194. — Рис. 7, 14—25.
- ¹⁶ Там же. — С. 198.
- ¹⁷ Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 34—35. — Рис. 1, 16.
- ¹⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 154. — Рис. 89, 3.
- ¹⁹ Там же. — С. 151, 159.
- ²⁰ Там же. — С. 145. — Рис. 84, 5.
- ²¹ Там же. — С. 21.
- ²² Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — № 28. — С. 74.
- ²³ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 26. — Рис. 3.
- ²⁴ Там же. — С. 27.
- ²⁵ Бандрівський М., Захар'єв В. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні // Зап. НТШ. Праці Археол. комісії. — Львів, 1998. — Т. CCXXXV. — С. 504—510.
- ²⁶ Там само. — С. 510.
- ²⁷ Там само. — С. 505.
- ²⁸ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4; Бруяко И.В. Финал горизонта «штампований керамики» раннего железного века в Украинской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 284. — Табл. 1.
- ²⁹ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. — 1958. — № 4. — С. 84. — Рис. 27, 14.
- ³⁰ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 34—43. — Рис. 4; Бруяко И.В. Указ. соч. — С. 284. — Табл. 1.
- ³¹ Сабурова М.А., Ягодин В.Н. Литейная форма из Хорезма // СА. — 1964. — № 1. — С. 304—307.
- ³² Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 28. — Рис. 4, 3.
- ³³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 21—22.
- ³⁴ Покровская Е.Ф. Пред斯基фское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 175—177. — Рис. 4, 3; Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 73.
- ³⁵ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4.
- ³⁶ Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — С. 56—72.
- ³⁷ Махортых С.В. Об актуальных проблемах... — С. 80.
- ³⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 26—28, 54—57, 80—81. — Рис. 3, 2; 27, 1; 35, 2.
- ³⁹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 70, 73. — Рис. 22, 7.
- ⁴⁰ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 24.
- ⁴¹ Копаненко Г.Т. Погребение VIII—VII вв. до н. е. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 66—72.
- ⁴² Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 70, 80—81. — Рис. 42, 1.
- ⁴³ Ильинская В.А. Указ. соч. — С. 56—72.
- ⁴⁴ Бидзилия В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. — 1974. — № 1. — С. 154.

- ⁴⁵ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 205.
- ⁴⁶ Махортых С.В. Киммерийцы и Древний Восток // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 103.
- ⁴⁷ Горішній П.А. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 55—57.
- ⁴⁸ Там само. — С. 57.
- ⁴⁹ Іллінська В.А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. // Археологія. — 1961. — № 13. — С. 49. — Рис. 9; С. 52. — Рис. 12.
- ⁵⁰ Йессен А.А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. е. на Северном Кавказе // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 122—123. — Рис. 12; Мурзін В.Ю. Скіфи на Північному Кавказі // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 24. — Рис. 1, 1—11.
- ⁵¹ Мурзін В.Ю. Зазн. праця. — С. 25. — Рис. 2.
- ⁵² Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину // АП УРСР. — 1949. — № 1. — С. 230. — Рис. 7.
- ⁵³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 73.
- ⁵⁴ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4.
- ⁵⁵ Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991. — С. 44. — Рис. 14, 11.
- ⁵⁶ Там же. — С. 69. — Рис. 28, 15.
- ⁵⁷ Тереножкин А.И. Дата мингечаурских удил // СА. — 1971. — № 4. — С. 74. — Рис. 2, 1.
- ⁵⁸ Тереножкин А.И. Киммерийцы... — С. 26—27. — Рис. 3, 1, 2; Рис. 96, 27, 29.
- ⁵⁹ Бандрівський М., Захар'єв В. Зазн. праця. — С. 508.

Одержано 14.05.2002

А.Д. Могилов

ЭВОЛЮЦИЯ «ОРНАМЕНТА» НА УДИЛАХ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассмотрены типологические изменения «орнамента» на удилах конского снаряжения в предскифское время на юге Восточной Европы. Выделены три типолого-хронологические группы: ранняя (IX — первая половина VIII в. до н. э.) представлена витым орнаментом, покрывающим весь стержень; переходная (IX — первая половина VIII в. до н. э.) — попечечно-валиковым орнаментом, покрывающим половину окружности стержня удил; поздняя (VIII — начало VII в. до н. э.) включает в себя орнамент в виде «рядов квадратиков» на одной грани стержня.

Эволюция орнамента была вызвана практической необходимостью совершенствования управления конем.

Хронологическое изменение орнамента позволяет использовать тот или иной его вид в качестве датирующего материала черногоровско-новочеркасских древностей.

A.D. Mogilov

DEVELOPMENT OF DECORATION OF PRE-SCYTHIAN TIME ON THE SOUTH OF THE EASTERN EUROPE

The article deals with typological alterations of decoration of bit from the South of eastern Europe dating from pre-Scythian time. Three typological groups are distinguished by decoration and according to the chronology. The early group dating from the 9th to the first half of 8th centuries BC and is a bit decorated with twisted ornament covering over the whole pivot. The transitional group (from the 9th to the first half of 8th centuries BC) contains a bit decorated with an ornament of transversal flanges which cover a half of circumference of a bit pivot. The late group dating from the 8th to the beginning of 7th centuries BC consists a bit decorated with an ornament of lines of quadrants on a single edge of pivot.

Development of decoration depends upon necessity to make a control over a horse more handy.

The present data of alteration of decoration according to the chronology permits to turn to account either types as a diagnostic material for antiquities of Chernogoriv's'kiy and Novocherkas'kiy stages of pre-Scythian and Scythian cultures.

ЗОБРАЖЕННЯ СКІФСЬКОГО МУЗИКАНТА НА САХНІВСЬКІЙ ПЛАСТИНИ

Статтю присвячено аналізу музичного інструменту та інтерпретації образу музиканта.

В станні десятиліття сахнівська пластина привертає все більшу увагу дослідників — істориків, мистецтвознавців, археологів, але, що парадоксально, досі вона не була предметом серйозного дослідження з боку інструментознавців — дослідників стародавніх музичних інструментів. Цю пластину знайшов у 1901 р. В.Є. Гезе в одному з курганів скіфського часу в урочищі Бабинець на березі р. Рось, неподалік від с. Сахнівка (суч. Черкаської обл.)¹. Пластина розміром 37×(10—10,3) см є передньою налобною частиною головного убору². На її поверхні розташована багатофігурна композиція із 10 осіб, які утворюють декілька груп. М.І. Ростовцев, досліджуючи пластину, виділив низку особливостей, що дало підстави сумніватися в її автентичності³. Незважаючи на його пізніші висловлювання щодо достовірності пластини⁴, попередні висновки все ж відіграли негативну роль у подальшій долі цієї унікальної пам'ятки.

Недовіра та упереджене ставлення авторитетних фахівців зумовили відповідне ставлення до неї з боку інструментознавців. У 1928 р. вийшов перший том «Очерков по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века» М. Фіндейзена. У цій праці автор, подаючи зображення музиканта без жодних коментарів, лише в короткій примітці до 1 розділу зазначає, що достовірність пластини викликає суперечливі судження видатних археологів М. Ростовцева, О. Спіцина, М. Веселовського. М. Фіндейзен пише: «Подане тут фото... чи не викликає сумніву у можливості існування у скіфів подібної «грецької» ліри із занадто великим корпусом⁵. Тільки в 1961 р. на неї звернув увагу М. Артамонов⁶. Він не знайшов у пластині «нічого, що б виправдовувало недовіру до цієї пам'ятки»⁷. Переконливі докази достовірності пластини наприкінці 1970-х років було наведено в працях С. Бессонової і Д. Раєвського та Є. Черненко і В. Клочко⁸.

У дослідженнях, присвячених сахнівській пластині, струнний музичний інструмент має різні типологічні визначення. За М. Фіндейзеном, він належить до типу грецьких лір, за М. Артамоновим — до арф, за М. Русєєвою — до типу грецьких кіфар, а за С. Бессоновою і Д. Раєвським, не заглиблюючись у типологічні та класифікаційні особливості, — до загальної групи струнних щипкових інструментів⁹. Типологічне визначення цього своєрідного за формою інструмента є принциповим для з'ясування того, до якого етнокультурного середовища він належав і чи існувала ця група струнних інструментів у скіфській музично-інструментальній традиції. Такі визначення інструмента, як «грецька ліра», «грецька кіфара», самі по собі є закономірними, якщо врахувати тривалі (і не одне століття) контакти кочових скіфських племен із давньогрецькою цивілізацією у Північному Причорномор'ї, Середній та Передній Азії. Однак у зв'язку з цим виникає питання: наскільки суттєвим був вплив давньогрецької та елліністичної музично-інструментальної культури на різних етапах контактів і в різних регіонах Євразії? Що є запозиченням, а що народжено давньоіранським культурним середовищем і притаманне скіфському світові як одному з носіїв цієї культурної традиції?

Належність музичного інструмента до певного етнокультурного кола, а також функціональна значущість музиканта обмежені двома протилежними апріорними припущеннями. М. Русєєва, указуючи на відсутність будь-яких даних про музичний супровід скіфських релігійних обрядів, вважає, що персонаж із музичним інстру-

ментом введено в сцену відповідно до уявлень еллінів про музичний супровід як невід'ємну частину будь-якого грецького обряду або свята¹⁰. Іншої думки дотримуються С. Бессонова і Д. Раевський. Порівнюючи персонаж на сахнівській пластині з фігурою музиканта на пізнішій пам'ятці (І ст. н. е.) з розпису склепу № 9 на некрополі Неаполя Скіфського, вони припускають, що перший «не чужий скіфському ритуалу, а можливо, і міфології»¹¹. Розв'язання проблеми етнічної належності музичного інструмента можливе лише за умови комплексного порівняльного аналізу синхронного й діахронного матеріалу.

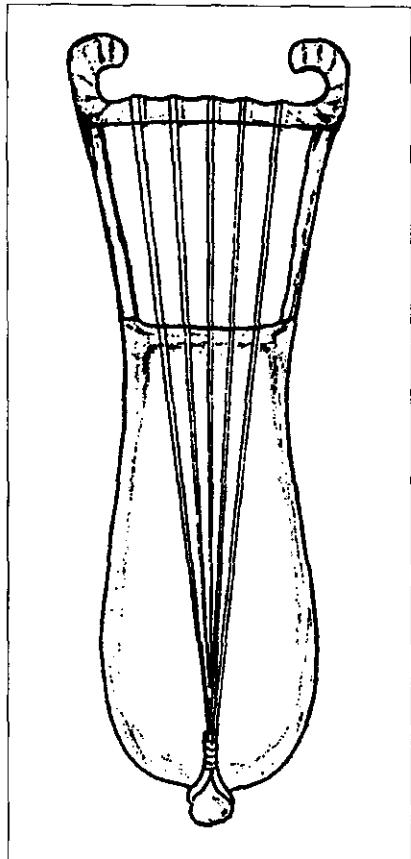
Форма і конструкція сахнівського музичного інструмента мають цікаві особливості (рис. 1, а). Витягнутий плаский корпус переходить у два короткі й тонкі стояки. На їх верхніх кінцях закріплена поперечка-струноносій, обидва кінці якої оформлені фігурною прикрасою у вигляді «баранячих рогів», закручених до середини поперечки. У центрі нижньої округлої частини інструмента знаходиться чітко виділений виступ у формі кулі. Легка і витончена форма більше відповідає абрису ліри, проте тонкі і досить короткі бокові стояки, а також резонаторний корпус, що становить три чверті загальної довжини інструмента, не мають нічого спільногого з відомими давньогрецькими іконографічними і достовірними зразками. Для порівняння наведемо основні характерні особливості класичних лір та кіфар¹². Корпус ліри виготовляли з панцира черепахи¹³, а бокові стояки — із рогів дикого цапа або антилопи. Згодом усі деталі вирізали з дерева і стилізували їх під панцир та роги, зберігаючи традиційний силует — невеликий круглий корпус та високі бокові стояки (рис. 1, в). Кіфара виглядала зовсім інакше: квадратний (іноді з боків або знизу заокруглений) міцний корпус, короткі та широкі бокові стояки (рис. 1, б). Її форми завжди визначалися меншою витонченістю.

На сахнівському інструменті, крім видовженого корпусу, візуально можна простежити ще дві суттєві особливості конструкції, які зовсім не характерні для грецького інструментарію. Це спосіб з'єднання верхніх кінців стояків і поперечки-струноносія та кулястий виступ у нижній частині інструмента (рис. 1, а). Поперечка-струноносій із фігурними прикрасами («баранячі роги») передана більш вигуклим рельєфом, ніж стояки та корпус. Очевидно, у поперечці, під прикрасами, знаходилися спеціальні отвори, в яких фіксувалися верхні кінці стояків. Щоб передати цю конструктивну особливість інструмента, майстрові знадобився більш високий рельєф для зображення поперечки-струноносія. Цей спосіб з'єднання абсолютно нетиповий для античних інструментів, де існувала своя традиція. Поперечку або нанизували зверху, залишаючи вільними верхні кінці стояків, або протягали через спеціальні отвори в стояках, які так само були розташовані значно нижче від верхніх кінців (рис. 1, б, в). Цілком інша традиція спостерігається у стародавніх східних інструментах. Як свідчать численні іконографічні джерела, поперечка на східних інструментах завжди знаходилася над верхніми кінцями бокових стояків (рис. 1, г). Страбон у своїй «Географії» (Х, 17)

Рис. 1. Стародавні музичні інструменти: а — із сахнівської пластини; б — грецька кіфара; в — грецька ліра, фрагмент розпису вази V ст. до н. е.; г — ассирійська ліра, фрагмент рельєфу VII ст. до н. е. з Хорсабада

Рис. 2. Реконструкція сахнівського струнного інструмента

згадує якусь «азіатську кіфару». Як уважає Т.С. Визго, термін «азіатська кіфара» говорить про давнє побутування в країнах Сходу особливого різновиду цього популярного в античній Греції інструмента¹⁵.

Не менш примітною особливістю сахнівського інструмента, яка випала з поля зору дослідників, є кулястий виступ у нижній частині корпусу. Цю деталь пророблено з особливою ретельністю. Між кулястим виступом і нижньою частиною корпусу візуально можна простежити коротку «ніжку». Вона має ледь опуклу форму. Складається враження, що поверх цієї «ніжки» накладено круглий пасок (можливо, ремінь або стрічка). Виникає запитання: чому майстер з такою ретельністю підкреслив цей виступ і «ніжку», яке їх функціональне призначення? Слід зазначити, що ці деталі відсутні на інструментарії античного світу. Найбільш імовірно, що вони призначалися для закріплення нижніх кінців струн. Такий спосіб закріплення є досить архаїчним і стабільним, він і досі має численні аналоги в сучасному народному інструментарії Середньої Азії, Казахстану, Сибіру та інших регіонів Євразії. За допомогою стрічки або паска шкіри певну кількість струн обмотують у

жмут, з якого формують петлю і накидають її на виступ у нижній частині інструмента. Кулястий виступ цілком надійно міг служити для фіксації петлі зі струнами (рис. 2). В античній традиції існував інший спосіб кріплення. Незалежно від форми нижньої частини інструмента (округлої чи прямокутної), струни рівномірно закріплювали за допомогою вузлів на невеличкій планці-струноутримувачі (хордоточе, chordotonon), яка була розташована в нижній частині корпусу, на деці (рис. 1, б). Припущення щодо призначення кулястого виступу можна прийняти як робочу гіпотезу, оскільки музичний інструмент на пластині зображене з тильного боку корпусу¹⁶. Поверхня плаского корпусу інструмента зображена зовсім гладенькою, без жодного натяку на струни. Позиція, в якій знаходиться ліва рука (простягнуті вздовж струн, ледь зігнуті пальці), є характерною для способу звуковидобування шляхом притискання окремими пальцями лівої руки тих струн, які не повинні звучати. Тоді ж плектром, що знаходиться в правій руці, ковзним легким рухом проводять по всіх струнах. Цей спосіб звуковидобування є одним із найдавніших і відомий із численних іконографічних та етнографічних матеріалів. У такий спосіб, наприклад, видобували звук на єгипетських, ассирійських, етруських, грецьких, римських лірах та кіфарах, на ассирійських кутових арфах із горизонтальним резонатором. Ця техніка збереглась і застосовується дотепер для звуковидобування на єфіопських та нубійських лірах¹⁷.

Вибраний майстром ракурс для фігури музиканта виключав зображення його правої руки, в якій міг бути пlectр. Очевидно, з міркувань певних канонів (або інших умовностей, про які йтиметься нижче) було потрібно, щоб музикант знаходився по ліву руку від головного персонажа — богині. Тому інструмент, який тримають зліва, а грають правою рукою пlectром, було зображене тильним боком. В античному мистецтві такі зображення не були рідкісними і трапляються навіть на монетах.

Суттєвий поштовх до подальшої розробки проблеми етнічної належності сахнівського інструмента та способу звуковидобування на ньому дають короткі

відомості Юлія Полідевка (відомого також як Полукс, II ст. н. е.) про винайдення скіфами п'ятиструнного інструмента. Він пишє: «...п'ятиструнник винайшли скіфи і з'язували його сиром'ятними ременями, а за пlectри правила копитця цапа»¹⁸. Отже, скіфи грали на інструменті, що мав п'ять струн, і користувалися пlectром! Незважаючи на лаконічність тексту, у ньому міститься важлива для нас інформація. Полідевк зазначає факт існування у скіфів не запозиченого, а винайденого ними самими струнного інструмента. Достовірність інформації Полідевка не викликає сумнівів, тому не виключено, що на сахнівській пластині зображене саме такий унікальний інструмент¹⁹.

Виявлені особливості музичного інструмента, а також введення його у сцену на пластині потребують детального і всебічного аналізу. Сахнівська пластина датується IV ст. до н. е. Це був час найбільшої могутності Скіфії і найвищого розквіту північнопричорноморської творчості із зображеннями антропоморфних сюжетів. У грецьких художніх майстернях Північного Причорномор'я виготовляли витвори мистецтва для місцевої племінної знаті і в скіфському, і в класичному стилі. У зв'язку з цим можуть виникнути сумніви щодо компетентності грецького майстра достовірно зобразити «варварський» інструмент. Вільні фантазії майстра, який у IV ст. до н. е. «створив», по суті, новий, нетрадиційний тип ліри, а також уведення в ритуальну сцену чужого для скіфської традиції інструмента можна вилучити внаслідок такого:

1) оригінал для відбитку пластини був не імпортом, завезеним з метрополії, а місцевим виробом²⁰, який призначався для збуту у скіфському середовищі. Цей факт не виключає ймовірності того, що сюжет і атрибутика, що відповідають йому, могли бути попередньо узгоджені із замовником-скіфом²¹;

2) підвищений попит на подібне втілення сюжету, яке з різних причин не було задоволене продукцією самих грецьких майстрів, викликав потребу в механічному його тиражуванні²². Звідси виходить, що атрибутика, у тому числі й музичний інструмент, мала відповідати реально існуючій події — обрядові, святу або змістові окремо вибраного міфологічного сюжету, що виключало введення в сцену випадкових, іноетнічних предметів;

3) значне поширення у Скіфії IV ст. до н. е. зображень сюжетів із грецької міфології (що зазвичай тлумачать як свідчення популярності грецьких мотивів у скіфської верхівки або як пам'ятки релігійного синкретизму²³) у світлі новітніх досліджень зі скіфської міфології та релігії вказує на те, що грецькі зображення інтерпретували у скіфському середовищі на основі місцевих уявлень і відображали скіфське бачення ілюстрацій до власних міфів²⁴,

4) проаналізовані вище конструктивні особливості музичного інструмента (некарактерна для античних інструментів видовжена форма, кулястий виступ у нижній частині корпусу, особливий, нетрадиційний, спосіб кріплення поперечки зі стояками), а також достовірно передана атрибутика сцени (костюми, головний убір, особливості обладнання горитів, форма посуду, ритонів і т. д.), яку було підтверджено археологічними знахідками аналогічних предметів у скіфських похованнях²⁵, переконують у тому, що грецькому майстрові був добре відомий реально існуючий музичний інструмент. Вищенаведені доводи дозволяють розглядати сахнівський інструмент як унікальне зображення скіфського хордофону²⁶. Притаманні цьому інструментові конструктивні особливості, які мають численні аналоги в східній традиції, є найважливішим доказом на користь достовірності пластини і в сукупності з іншими фактами дають змогу нарешті поставити крапку в майже сторічній суперечці навколо цього питання. Фальсифікати не ризикували б зображувати вигаданий інструмент, маючи під руками опубліковані зображення оригінальних музичних інструментів²⁷.

Однотипні з сахнівським хордофони відомі тільки з археологічних знахідок та іконографічного матеріалу раннього середньовіччя Західної та Північної Європи²⁸. Їх генезу ще не досліджено. К. Закс заразовує цей тип хордофонів до лір, зазначаючи, що притаманні їм риси є більш типовими для Передньої Азії, ніж для Північної Європи²⁹.

Учені вже давно дійшли висновку, що сцена на пластині має культово-міфологічний зміст. Багатофігурна композиція, вміщена на ній, є унікальною для Скіфії (рис. 3). У центрі пластини сидить жінка, яка тримає у правій руці округлу

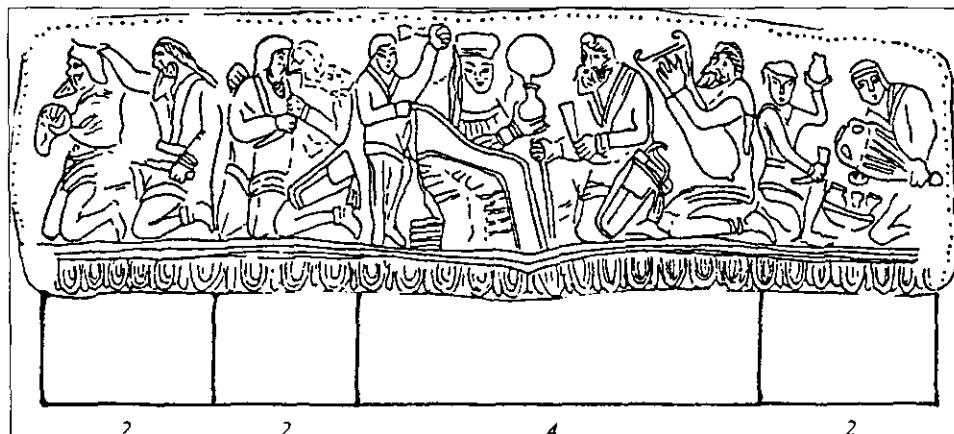

Рис. 3. Чотири окремі мотиви композиції пластиини

посудину, а в лівій — дзеркало. Перед нею на колінах стоїть бородатий воїн з ритоном. Він спирається на предмет, подібний до сокири. За спиною жінки знаходиться юнак із невизначеним предметом у піднесеній правій руці. Решта учасників сцени об'єднані парами в окремі групи. У крайній правій групі два юнаки розливають у посудини напій. У лівій частині композиції знаходяться дві групи, по два персонажі у кожній. За спиною юнака два скіфи п'ють із одного ритону (так звана сцена побратимства). Крайня група з двох осіб є сценовою жертвопринесення. У руках одного зі скіфів — кинджал, інший несе жертвового барана.

Найпильнішу увагу заслуговує концепція Д.С. Раєвського. Він пов'язує центральну групу композиції (богиня, цар, юнак за спиною богині і музикант) з мотивом священного шлюбу скіфського царя і богині Табіті (на міфологічному рівні — Табіті і першого царя скіфів Колаксая)³⁰. Колаксай є уособленням сонця і персоніфікацією верхньої з трьох площин тілесного світу. Ураховуючи ту обставину, що зазвичай у ритуалі відтворюється зміст міфу, тобто події «початку»³¹, Д. Раєвський трактує традиційний шлюб скіфського царя з богинею як вираз ідеї союзу двох вогнів — божественного, вищого, втіленого в богині Табіті, і тілесного, втіленого в сонці і представленого його земною епіфанією — царем³². У сюжетній композиції на пластиині вчений вбачає розгорнуту ілюстрацію до міфа про Колаксая, який відтворювався у найважливішому релігійному ритуалі на щорічному святі — символічному шлюбі царя з богинею, багатих жертвопрinesеннях та узливаннях і, нарешті, змові братів (сцена «побрратимства»), які дають клятву занапастити Колаксая³³. Символічний шлюб царя і богині був покликаний підтвердити сакральний характер царської влади. Можливо також, що роль богині у цьому ритуалі виконувала дружина царя, яка могла бути верховною жрицею Табіті³⁴.

Як відомо, у ритуалі мають значення всі його складники: слово, музика, танець, а також атрибутика і прикраси, тобто комплекс речей, які містили в собі певний символічний код. Сцена на пластиині — це також єдиний за змістом текст, що відтворює сюжет міфу, в якому важливими є всі компоненти: відбір персонажів, розміщення їх у межах композиції, система взаємодії між ними, атрибутика, яка сприяє «впізнаванню» окремих персонажів і загального змісту того, що відбувається. Очевидно, музиканта було включено до композиції пластиини невипадково. Цей образ був особливо важливим для глибшого розкриття змісту сцени. Про це певною мірою може свідчити його розташування (безпосередньо за царем), а також деякі інші особливості, які розглянуто нижче.

Погляд про причетність музиканта до скіфського ритуалу, а можливо й міфології, було висловлено С. Бессоновою і Д. Раєвським³⁵. На жаль, у своїх подальших дослідженнях автори не поверталися до цього погляду, він залишився нерозкритим. Приводом до цього припущення стала фігура музиканта з фрески склепу № 9 на некрополі Неаполя Скіфського в Криму. Цей склеп було відкрито

в 1946 р., датується він І ст. н. е.³⁶. Вважають, що на фресці зображені жерця, який здійснює обряд біля жертовного місця, виконуючи ритуальні наспіви під звуки лірі³⁷.

Запропоноване Д. Раєвським тлумачення сцени та окремих її мотивів на пластині³⁸, а також сума доказів про особливне сакральне значення західної стіни склепу № 9, де зображеній музикант, і порівняльний аналіз схінського інструменту, який доводить його скіфську належність, дають змогу розвинути погляд щодо функціональної значущості персонажа з музичним інструментом в церемонії, відтвореній на пластині. Для цього насамперед слід розглянути з інших позицій загальноприйняту структурно-композиційну побудову пластини. Це таке групування фігур: чотири фігури входять до центральної групи. Це юнак за спиною богині, богиня, скіф з ритоном і музикант. Богиня і скіф з ритоном повернуті одне до одного. Розташовані за їхніми спинами два інші персонажі також орієнтовані до центру композиції. Інші шість учасників — виночерпії, побратими і жертвувачі — об'єднані попарно у три групи. На перший погляд, усе логічно й просто: композиція поділяється на чотири окремі мотиви, пов'язані загальним змістом. Ритм композиції виглядає так: 2 + 2 + 4 + 2 (рис. 3). Проте за такого групування змістовий центр (4) із ключовою фігурою (богиня) зміщений праворуч від середини пластини. Беручи до уваги ту обставину, що пластина є налобною прикрасою і змістовий центр має знаходитися над переніссям, логічніше виглядало б розміщення фігур аналогічно до принципів фронтонних композицій, які застосовували не тільки в архітектурі, а й в інших видах давньогрецького мистецтва⁴⁰. Те, що пластина є не первинною пам'яткою, а тільки відбитком, — факт загальнозвизнаний, проте спірним залишається питання стосовно оригіналу, що слугував «матрицею» для відбитку. Існує два погляди щодо цієї проблеми. Уперше незрозумілі композиційні особливості пластини виявили С. Бессонова і Д. Раєвський. Увагу дослідників привернула абсурдність поданої ліворуч крайньої сцени жертвоприношення барана⁴¹. Тут фігури повернуті спинами до центрального персонажа — богині, ніби виходячи за межі зображення. Якщо зімкнути кінці пластини, то ця група буде розташована поряд із близькою її за змістом групою виночерпіїв. Ця особливість дала підставу припустити, що оригіналом для відбитка міг слугувати фриз металевої посудини типу кульобської чи воронезької. Це припущення було перевірено експериментально⁴². Н. Онайко і М. Русєєва впевнені в тому, що відбиток зроблено з дерев'яної дошки-матриці, призначеної спеціально для виготовлення налобної прикраси⁴³. На думку Н. Онайко, під контурами високого рельєфу, що різко виступають, на поверхні пластини «відчувається» фактура обробленого дерева⁴⁴. Вона також уважає, що головним для з'ясування техніки виготовлення рельєфу є розуміння особливостей художньо-технічного виконання пластини, фактури відбитка, а не композиційні недоліки і рівень майстерності⁴⁵. Проте власне глибокий аналіз виявлених композиційних недоліків дає змогу найближче підійти до вирішення спірного питання вихідної форми і вже через неї — до реконструкції втраченого первісного структурно-композиційного ритму в групуванні фігур на оригіналі.

Пластина має одну суттєву особливість, якій дослідники не надали особливого значення, або не звернули на неї увагу. Річ у тім, що орнаментальна кайма з повернутим донизу миском, який має знаходитися безпосередньо над переніссям, проте центр пластини розташований асиметрично і ділить пластину на дві нерівні частини. «Зайвою» виявляється ліва крайня фігура з жертвовим бараном (рис. 4). Безперечно, у сцені, де головною, центральною дійовою особою є богиня, мисок має знаходитися під її зображенням, підкреслюючи що фігуру і вказуючи тим самим на її особливі становище. Інакше кажучи, мисок є тим акцентом, що вказує на головну дійову особу. У зв'язку з цим виникає питання: чому він розташований на одній вертикальній лінії з атрибутами богині — посудиною і дзеркалом, а не лівіше — під самою фігурою? Адже це ніяк не вплинуло б на «впізнання» персонажа, натомість надало б пластині більшої симетричності. Очевидно, тому, щоб усі персонажі можна було легко відізнати. Увагу акцентували на атрибутих, тобто предметах відтворюваної ситуації, — це скіпетр або сокира в руці скіфа з ритоном, посудина і дзеркало в руках богині. Власне, ці предмети були найважливішими для усвідомлення зображеній подій. Тому важко уявити, що майстрові, який мав точно визначені розміри і, можливо, поперед-

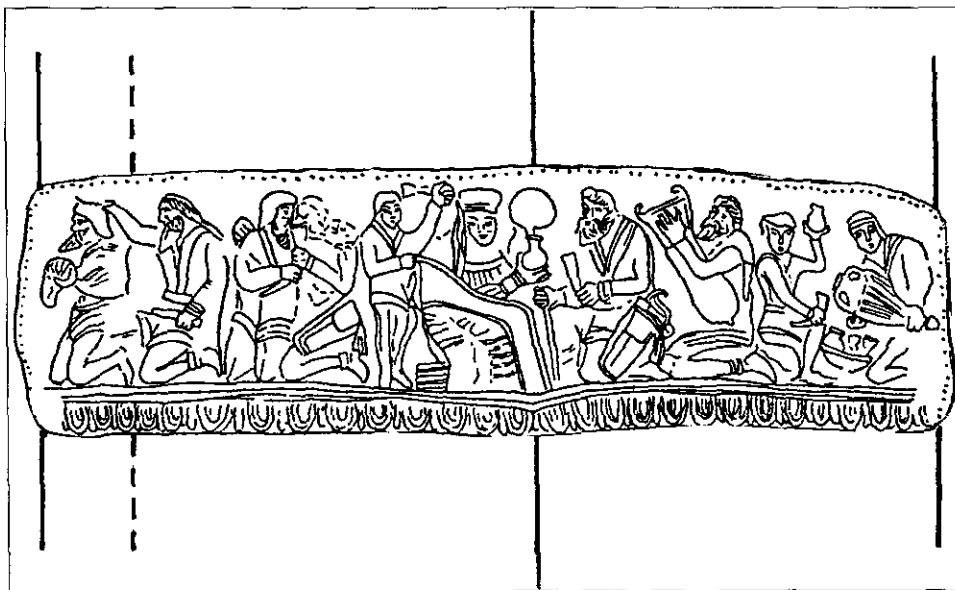

Рис. 4. Асиметричне розташування центра пластини

ньо узгоджений із замовником сюжет, під час виготовлення дерев'яної форми спеціально для налобної прикраси зрадило б елементарне відчуття симетрії. Що завадило йому перед різьбленням зробити попередню розмітку фігур? Порушенну перевантаженням фігур симетрію в лівій частині пластини (шість проти чотирьох) можна було усунути, якби фігури музиканта та виночерпів змістити правіше. Виявлені невідповідності ставлять під сумнів версію про виготовлення пластини з дерев'яної форми, яка призначалася спеціально для відтискування таких прикрас. Найімовірніше, що на пластині було відбито композицію, яка знаходилася на круглому предметі. Якщо цю композицію розділити на окремі мотиви і розташувати їх напівколом, яке обов'язково утвориться у разі перенесення зображення з круглого предмета на площину, то виявиться одна досить цікава деталь: фігура музиканта зміщується в правий бік від центральної групи і утворює самостійний мотив. Ця деталь є досить показовою, якщо взяти до уваги наявність самостійної фігури у розписі склепу № 9 у Неаполі Скіфському. Показовим є й інше: відокремлений у самостійний мотив музикант з ліроподібним інструментом урівноважує все зображення. Центром композиції залишається трифігурний мотив — юнак, богиня і скіф з ритоном. Решту мотивів розташовано дзеркально парами за принципом фронтонності (рис. 5, а). Музикант та музичний інструмент «урівноважують» мотив побратимів. Площа, яку займає музичний інструмент, відповідає плоші, яку займає один із побратимів. Таким самим чином розташовано поодиноку фігуру на куль-обській посудині (рис. 5, б). Ритм композиції буде виглядати так: $2 + 2 + 3 + 2 + 2$. Це дає всі підстави припускати, що на оригіналі музикант міг займати окреме місце, а значить, бути семантично важливою фігурою для розкриття ідеї цілого сюжету.

Фігури, поділені не на чотири, а на п'ять груп, добре вкладаються в коло, утворюючи майже рівні проміжки між мотивами. Відокремлена у самостійний мотив фігура музиканта не порушує цілісності ідеї композиції (за Д. Раєвським, ритуального шлюбу), а доповнює її новими деталями, не зафіксованими в інших джерелах. С. Бессонова вважає, що на пластині могли бути зображені фігури, звичні для скіфського ритуалу, але незвичні для мистецтва⁴⁶.

У світлі запропонованого структурно-композиційного перегрупування центрального мотиву розглянемо питання про ідентифікацію та систему взаємодії окремих груп і персонажів, пов'язаних між собою загальним змістом. У центральній групі, за спину богині, знаходиться фігура юнака. У зв'язку з деформацією пластини у цьому місці предмет, що знаходиться у нього в руці, погано

піддається визначенню. Ця обставина викликала дискусію стосовно як цього предмета, так і функцій самого персонажа. Із перших публікацій дослідники вбачають в юнакові служника з опахалом у руці. Д. Раевський пов'язує центральну групу з мотивом священного шлюбу і вважає суттєвою за такого трактування наявність юнака з опахалом⁴⁷. М. Русєєва ставить під сумнів загальноприйняту думку щодо цього предмета. Вона пропонує вбачати в юнакові танцюриста, який тримає в руці ритон або бубонці⁴⁸. Загальний зміст сцени вона тлумачить як священну бесіду вождя-переможця з богинею під супровід музики і танцю⁴⁹.

Цікавим відається припущення, що юнак тримає бубонці. Навершя-бубонці різноманітних форм та розмірів досить часто трапляються в похованнях скіфської знаті. Їх призначення ще остаточно не з'ясовано⁵⁰. К. Бакай вважає, що бубонці були своєрідними музичними інструментами шаманів⁵¹. Погана збереженість пластини не дає змоги впевнено стверджувати, що предмет у руці юнака — бубонці або ритон (?!). Дійсно, юнак ніби замахується предметом, що знаходиться в його лівій руці, але такий рух характерний і для обмахування опахалом, і для видобування звука на шумовому музичному інструменті — бубонцях. У зв'язку з цим виникають деякі запитання: якщо, як припускає М. Русєєва, за спиною богині знаходитьться скіф, що танцює під звуки бубонців і ліри, то чому він розташований там, де його руки не може спостерігати головна дійова особа сцени — богиня? Чому майстер розташував танцюриста *за*, а не *перед* богинею, на місці музиканта? Якщо танцюрист і музикант функціонально близькі⁵², то чому вони не об'єднані в окрему групу, що не порушувало б загальний ритм композиції, — парами? Д. Раевський, посилаючись на етнографічні дані⁵³, зазначає, що обмахування наречених у багатьох народів мало апотропейче значення. Таке саме значення у шлюбних обрядах мали і звуки різноманітних бубонців та дзвіночків⁵⁴. Запропоноване перегрупування центрального мотиву дає більше під-

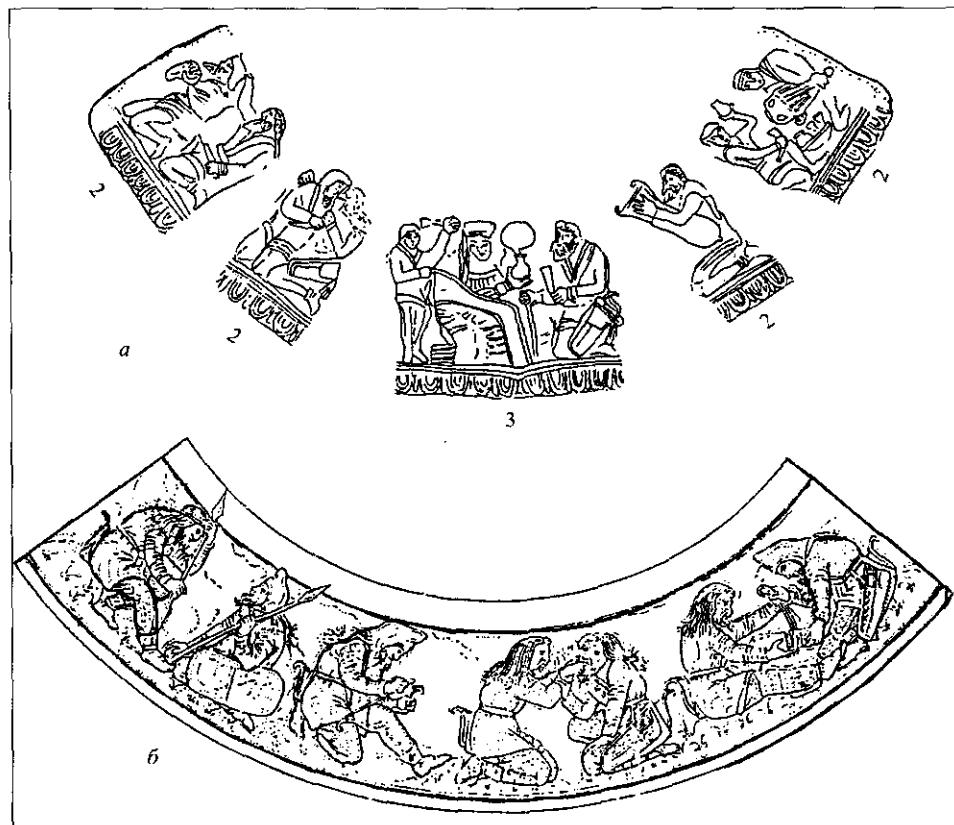

Рис. 5. Композиції різних сцен: а — реконструкція первісної структурно-композиційної побудови оригіналу; б — фриз куль-обської посудини

став стверджувати, що тут зображеній момент церемонії священного шлюбу. Присутність фігури юнака з опахалом чи бубонцями в центральній частині композиції, біля головних персонажів, підкреслює, яка саме дія відбувається. Тоді своє логічне пояснення і з'язок із загальним змістом сюжету знаходить сцена так званих побратимів⁵⁵. Залучення цього мотиву до композиції пластини є ключем до розгадки вміщеного тут тексту. Д. Раєвський трактує цих персонажів як старших синів прабатька скіфів Таргітая, які образилися через обрання молодшого брата на царювання і клятвою скріпили своє бажання занепастити його⁵⁶. Таке суперництво трьох братів широко розповсюджене у фольклорі різних народів і є логічним завершенням сюжету⁵⁷. Д. Раєвський вважає цілком віправданим (із погляду скіфської космічної символіки) вбивство молодшого сина, як персоніфікації сонця, двома старшими, які уособлюють середній та нижній світи. Ця композиція знаходить підтвердження в структурі пластини. Безпосередньо за «побратимами» зображені сцену жертвоприношення, тобто вбивства. У руках одного з персонажів — кинджал. У правій від богині частині пластини розміщені музикант і сцена безкровного ритуалу узливання (виночерпії). Ця схема розташування персонажів глибоко символічна: розміщення з обох боків від основного мотиву близьких за змістом груп (два види жертвоприношень — принесення в жертву тварини і узливання священного напою) змушують згадати основні принципи побудови міфологічних символічних класифікацій, зокрема принцип бінарних протиставлень. Бінарне, дуальне, членування світу було властиве багатьом архаїчним культурам і відображено у складній символіці протиставлення явищ або якостей: правий — лівий, верх — низ, захід — схід, життя — смерть⁵⁸. Отже, з обох боків від центрального мотиву розташовано по дві пари опозицій (рис. 5, а): ліворуч — кривавий ритуал жертвопринесення і клятвена угода про вбивство молодшого брата, праворуч — узливання священного напою, який дарує бессмертя, і музикант. Тут поняття «ліворуч — праворуч» походить від візуального сприйняття, тобто «від глядача», а не «від персонажа». Із позиції погляду «від персонажа»⁵⁹ сцени насильства розміщені по праву руку від богині. Т.В. Гамкрелідзе і В.В. Іванов, посилаючись на Геродота (IV, 62), вважають що у скіфів існувало уявлення про праву руку як агресивну, ту, що наносить основний удар⁶⁰. Показовим є те, що музикант і виночерпії зображені без зброї — випадок майже унікальний на скіфських старожитностях⁶¹.

Чи існує змістова узгодженість цих пар опозицій? Якщо виночерпії і жертвувачі єдині в протиставленні «життя — смерть», тоді у такій самій композиційній, а значить, і змістовій опозиції (згідно з дуальною концепцією) мають знаходитися «побратими» і музикант. Якщо окремі групи розташувати по колу — уявному фризу посудини, що слугував «матрицею», то ці групи добре розмістяться за горизонтальними і вертикальними віслями, які символізують сакральні поняття (рис. 6). Основна група (Табіті — Колаксай) є верхом і відповідає поняттям «небо», «верх», «південь», «літо» і т. д. Вона — сакральний центр композиції. Протилежні до неї дві пари жертвувачів символізують землю, низ, північ, зиму і т. д. Розміщення по одній осі двох видів жертвоприношень — глибоко символічне: народження — це початок вмирания і смерть — це початок народження. Показовим є те, що молодості виночерпіїв протиставляється зрілість жертвувачів. Відповідно пара опозиції «побратими» — музикант втілює такі поняття, як «захід — схід», «осінь — весна», «місяць — сонце» і т. д.⁶². Музикант пов'язаний зі сходом, весною — початком пробудження і, можливо, з народженням Колаксая, а «побратими» — із заходом, осінню — початком згасання і смертю Колаксая. Не виключено, що в структурі композиції і послідовності мотивів за кодовано інформацію про реальні дати річного сонячного календаря і пов'язані з ним різні моменти біографії Колаксая — народження, оволодіння священними дарами, вінчання і смерть⁶³. Якщо сюжетно і за змістом музикант пов'язаний із царем, тоді викладені вище спостереження дають відповідь, чому музичний інструмент зображені тильним боком. Усі фігури на пластині передані в момент дії, тобто відтворюють епізоди ритуалу. Музикант також зображений під час гри. Власне, ця обставина змусила майстра вибрati єдиний прийнятний ракурс для передання дії — моменту звуковидобування.

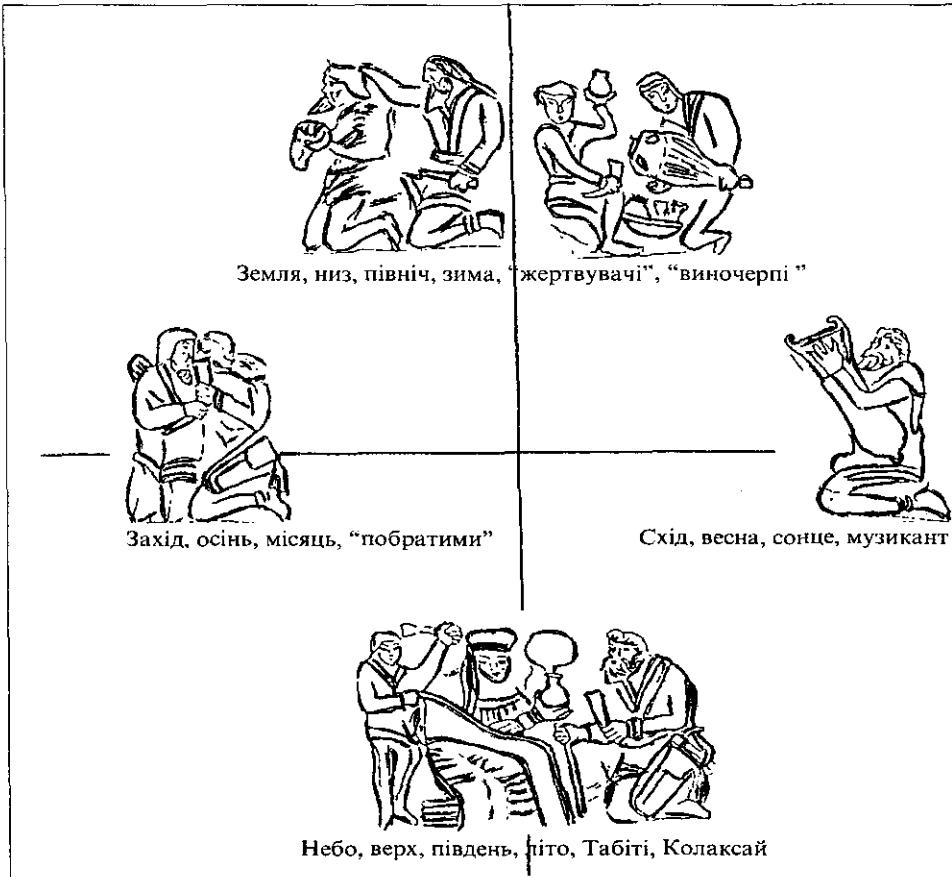

Рис. 6. Сакральна структура композиції

Якщо запропонована реконструкція первинної структури композиції, унаслідок якої музиканта з музичним інструментом було відокремлено в самостійний мотив, є принципово вірною, то в самому музичному інструменті (його формі і прикрасах як атрибуті ритуалу) мають бути відображені ті сакральні елементи, які входять до комплексу, пов'язаного з певним культовим ритуалом. Наприклад, із культом шумерського бога Нанна пов'язані арфи, прикрашені золотими голівками биків, що мають бороди з лазуриту. Один з епітетів бога Нанна — «бик з лазуритовою бордою». Елементом, який дає змогу залипати музичний інструмент до сфери сакральних атрибутів, є фігурні прикраси поперечки-струноносія, виконані у формі рогів барана (рис. 2). Образ барана був втіленим різних ідей залежно від супутньої символіки — солярним символом, деревом життя і т. д.⁶⁴.

Для розшифрування значення прикрас музичного інструмента розглянемо їх з позиції символу, що був пов'язаний з інвеститурними і шлюбними уявленнями. У загальноіранській традиції баран був солярним символом і одним із втілень божества Фарн/Хварно⁶⁵. Згідно з Авестою, Фарн — це сакральне благо, сяйво, яке сходить на царів, жерців і героїв, символізуючи царственість, велич, могутність⁶⁶.

Вважають⁶⁷, що широке розповсюдження у Скіфії образу барана пояснюється наявністю уявлень про фарн. Із фарном пов'язують золоті магічні дари, що впали з неба⁶⁸, і якими оволодів Колаксай. Він став царем скіфів і володарем царського фарну. Розгортання міфів про Фарн відповідало стереотипу «смерть — відродження». Фарн — це життя царя, його фізичне існування⁶⁹. Як доля він пов'язаний з комплексом уявлень про шлюбну і поховальну обрядність⁷⁰. На думку В. Топорова, здобуття фарну термінологічно пов'язане зі шлюбом⁷¹. Ця обставина дає змогу розглядати прикраси інструмента як наративний елемент у

складному за структурою розповідному тексті композиції⁷². У стародавньому мистецтві, яке називають наративним (тобто таким, що передає зміст цілого оповідання), митці часто використовували прийом хронологічно стислої дії, стисленого часу: в одній композиції вони об'єднували декілька сцен, які в дійсності були розділені великом проміжком часу⁷³. Принцип нарації закладений в основу композиції сахнівської пластини. Так, «виночерпі» розливають напій в округлу посудину і ритон. Утім, ці самі предмети вже знаходяться в руках Табіті і Колаксая. Принципові «стислого часу» відповідають також пари опозицій «побрратими» — музикант з музичним інструментом. Тут мотив фіналу міфу — старші брати дають клятву знищити молодшого (мотив загибелі Колаксая) — протиставляється початкові міфу — золоті предмети, що впали з неба (мотив обрання молодшого сина), і здобуття царського фарну (прикраси музичного інструмента у формі рогів барана). Музичний інструмент виступає тут як предметний код⁷⁴, що містить інформацію про події, які передували шлюбу (тобто утвердженю богом влади), і є синтагматичним інформаційним джерелом, яке оповідає про початок подій.

Інформація Полідевка про виготовлення пlectra з «копитця цапа» дозволяє інтерпретувати ліроподібний музичний інструмент як цілісне зооморфне втілення Фарна в образі барана. Цей образ за допомогою різних кодів «зашифровано» в окремих частинах інструмента: поперечка для струн з прикрасами («баранячі роги») і бокові стояки — голова; видовжений фігурний корпус — тулуб; кулястий виступ у нижній частині інструмента — хвіст, а пlectr — кінцівки, копита тварини. Найважливіший елемент конструкції — струни (жили) — сакральний голос⁷⁵.

Зважаючи на вищевикладене, образ музиканта набуває вагомішого семантичного значення для цілої композиції, а отже, і для обряду, що реконструюється⁷⁶. Залишається з'ясувати найважче питання: хто зображеній на пластині — музикант, який «озвучує» свято, невідомий нам міфологічний персонаж або, враховуючи принцип наративності, перший цар скіфів Колаксай, роль якого виконував жрець — охоронець священних дарів⁷⁷?

Для ідентифікації образу музиканта звернімося до Нартського епосу осетинів, який займає особливе місце серед джерел з релігій та епічної творчості скіфо-сармато-массагетського світу. Зв'язок епосу зі скіфо-сармато-массагетською культурною традицією переконливо доведений В. Міллером, Ж. Дюмезілем, В. Абаєвим, Л. Толстовою на основі скіфо-нартських зіставлень та паралелей⁷⁸. У нартських легендах у завуальованій формі збереглися відомості про особливу роль струнного музичного інструмента в міфології і обрядовій діяльності скіфо-сарматських племен. Легенди свідчать, що нарти — палкі шанувальники музики. Усі герої епосу — непогані музиканти, а одному з них, Сирдону, належить винайдення арфи-фандира. Як зазначають В. Абаев і Б. Калоев, «меч і фандир — це подвійний символ нартського народу»⁷⁹. Учені вже давно звернули увагу на виразні моменти, що пов'язують скіфського Колаксая і великого героя нартів Сослана. Сослан, як і Колаксай, отримує від богів три скарби, що були відомі як «скарби Сослані»⁸⁰. Об'єднує їх також мотив трагічної загибелі⁸¹.

У нартському епосі збереглася легенда про сватання Сослані до дочки Сонця Ацирухс. За функціональною подібністю дочка Сонця зіставляється зі скіфською Табіті⁸². Для того щоб звернути на себе увагу Ацирухс, Сослан грає на фандирі. Цей інструмент наділений магічною силою. Зачарована грою Ацирухс погоджується стати дружиною героя, але перед весіллям він має подолати певні випробування, які подібні до ініціальних і шаманських випробувань⁸³. Для нас важливим у цій легенді є виявлений зв'язок струнного музичного інструмента з мотивом шлюбу і випробувань героя, які передують цьому шлюбові. Їх можна зіставити з випробуваннями синів Таргітая і обранням молодшого на царювання. Цікавим моментом легенди є те, що до Ацирухс сватався ще один великий нарт, Уризмаг, який мав брата-близнюка («побрратими»?).

Згідно з композиційною побудовою пластини (рис. 5, а; 6), де окремі мотиви відображають основні етапи міфічної біографії першого царя⁸⁴, музикант відповідає епізоду випробувань та обрання (володіння священними дарами дорівнює володінню царським фарном, що закодований в музичному інструменті). Тоді опозиція «побрратими» — музикант знаходить своє логічне змістовне пояснення на сюжетному рівні: тут музикант з ліроподібним інструментом семантично

еквівалентний Колаксаю, роль якого в обряді міг виконувати жрець⁸⁵. Зв'язок струнного музичного інструмента з образом Сослана — володаря небесних скарбів — дає змогу зробити припущення, що в скіфській міфо-епічній традиції струнний інструмент міг бути пов'язаний з Колаксаєм і з циклом генеалогічних міфів та легенд і входити як один з основних компонентів до комплексу ритуалів, присвячених культу предків і перших царів. Це припущення підкріплено середньоазіатським матеріалом. У городищі Стара Ніса поблизу Ашгабата було знайдено усипальницю скіфо-сакської династії Аршакідів. Тут виявлено близько 40 ритонів, на яких є зображення лір видовженої форми. Як відомо, антична традиція пов'язує походження парфян, і в першу чергу династії Аршакідів, зі скіфським світом, тобто з кочовими племенами північних областей Середньої Азії — дахами і парнами. Згідно з відомостями Помпея Трога-Юстіна (Just. II, 1, 3; II, 6) та інших античних авторів, скіфи заснували Парфянське царство. Ритони було виявлено у головному місті Парфянської держави — Старій Нісі, де знаходилась усипальниця тільки найстарішої гілки царської династії. Цікавим є грецький напис на одному з ритонів — «Гестія», тобто присвячений богині Гестії чи, можливо, призначений для обряду на її честь⁸⁶. У скіфському пантеоні богів грецькій Гестії відповідала богиня Табіті (Геродот, IV). У Парфії культ цієї богині зливався з культом коронаційного вогню⁸⁷. Очевидно, ритон використовували під час коронаційних святкувань і в ритуалі, присвяченому цій богині. Звертає на себе увагу той факт, що зображення ліроподібних інструментів у значній кількості виявлено переважно на території Парфії. На інших середньоазіатських пам'ятках вони майже не трапляються, а відомі зразки мають іншу форму⁸⁸. Міфологія, культові і ритуальні обряди причорноморських і середньоазіатських скіфів, що мають багато спільногого, наводять на думку про те, що ліроподібний інструмент, можливо, був важливою частиною династичних культових ритуалів і мав сакральне значення з більш давніх часів. Про зв'язок ліроподібних інструментів з культом нарів свідчить і нумізматичний матеріал. На реверсі парфянських монет царя Фріапата, сина Аршака (першого царя Парфії, II ст. до н. е.), трапляється зображення ліри⁸⁹. Система символів, які використовували на парфянських монетах, носить династично-ритуальний характер⁹⁰. Цей факт відображає, безперечно, давнє і шанобливе ставлення парфян до цього інструмента. Очевидно, таке саме значення мав ліроподібний інструмент у причорноморських скіфів. Інакше як можна пояснити, чому зображення ліри було вміщено на монетах скіфського царя Акроси (II ст. до н. е.)⁹¹? Не виключено, що культ царів, божественних предків і ритуали на їх честь передбачали участь ліроподібного інструмента як важливого атрибуту, який з давніх часів був традиційним для цих культів.

Отже, парфянські паралелі дають нам більше підстав думати, що ліроподібний інструмент, який зображене на сахнівській пластині, віддавна існував у скіфському середовищі⁹² і семантично був пов'язаний з культом божественних предків і першого царя Колаксая.

Стосовно форми інструмента, можна припустити, що порівняно з пізнішими (II ст. до н. е.) парфянськими зразками в ній збереглися архаїчніші риси, оскільки культура кочовиків менше за інші іраномовні народи зазнала впливу іноетнічного середовища і зберегла деякі архаїчні риси, які були втрачені іншими традиціями⁹³.

Це дослідження, звісно, не претендує на остаточне вирішення всіх проблем і питань, які виникають у процесі вивчення пластини — цієї унікальної в усіх відношеннях пам'ятки, і, безумовно, воно певною мірою гіпотетичне. Проте, як зазначає Д. Раєвський, підтвердженням правильно обраного напряму і певною мірою вірності запропонованих інтерпретацій можуть слугувати ті випадки, коли матеріал, з тих чи інших причин не залучений у ході реконструкції, потім добре вкладається у запропоновану без його урахування систему. Подібні випадки можна розглядати як об'єктивні аргументи на підтримку запропонованих трактувань, оскільки вони свідчать, що згадана система дає узгоджене тлумачення максимальної кількості фактів⁹⁴.

Музична культура іраномовних кочовиків — скіфів, саків, сарматів — це частина їхньої духовної культури, духовного спадку, і без її глибокого вивчення неможлива реконструкція цілісної системи релігійно-міфологічних уявлень цих народів.

- ¹ Археологическая летопись Южной России. — 1901. — Т. III. — С. 209—215.
- ² Бессонова С.С., Раевский Д.С. Золота пластина із Сахнівки // Археологія. — 1977. — № 21. — С. 48—49.
- ³ Ростовцев М.И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — Вып. 49. — С. 13.
- ⁴ Ростовцев М.И. Воронежский серебряный сосуд // МАР. — 1914. — Вып. 34. — С. 88, примеч. 1.
- ⁵ Финдейzen Н.Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. — М.-Л., 1928. — Т. 1, примеч. 3 к 1 главе.
- ⁶ Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скіфов // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2. — С. 61, 85.
- ⁷ Там же. — С. 61.
- ⁸ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 39—49; Черненко Е.В., Ключко В.И. О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА. — 1979. — № 4. — С. 270—274.
- ⁹ Финдейzen Н.Ф. Указ. соч.; Артамонов М.И. Указ. соч. — С. 85; Русєєва М.В. Інтерпретація зображенень на золотій пластині з Сахнівки // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 49—50; Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 43.
- ¹⁰ Русєєва М.В. Зазн. праця. — С. 54.
- ¹¹ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 43, прим. 1.
- ¹² Докладніше див.: Sachs C. Historia instrumentów muzycznych. — Warszawa, 1975. — S. 133—140.
- ¹³ Звідси походить поширення в античній поезії назва ліри «хеліс» — «хéліс» — черепаха.
- ¹⁴ Герцман Е.В. Музыка Древней Греции и Рима. — СПб., 1995. — С. 35—36.
- ¹⁵ Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. — М., 1980. — С. 30.
- ¹⁶ Олейник О.Г. К постановке проблемы комплексного изучения струнных инструментов скіфских племен // Вопросы инструментоведения. — СПб., 1997. — Вып. 3. — С. 94; Ее же. Изображение музыканта на золотой пластине IV в. до н. э. (к проблеме музыкального инструментария скіфов) // Материалы к энциклопедии музыкальных инструментов народов мира. — СПб., 1998. — Вып. 1. — С. 36—41. На цю особливість зображення інструментата звернула увагу і М.В. Русєєва. Зазн. праця. — С. 50.
- ¹⁷ Sachs C. Op. cit. — Р. 139—140.
- ¹⁸ Герцман Е.В. Инструментальный каталог Поллукса // Из истории инструментальной музыкальной культуры. — Л., 1988. — С. 7—10.
- ¹⁹ Олейник О.Г. Скифский пентахорд Юлия Полидевка. К проблеме типологии (у друці). —
- ²⁰ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 48.
- ²¹ Блаватский В.Д. Греко-скифское искусство // Античная археология и история. — М., 1985. — С. 142; Островерхов А.С. Этапы и характер греко-скифских экономических связей в Поднепровье и Побужье // Исследования по античной археологии Юго-Запада УССР. — К., 1980. — С. 27—28; 30—31.
- ²² Раевский Д.С. Модель мира скіфской культуры. — М., 1985. — С. 162.
- ²³ Там же. — С. 155—180.
- ²⁴ Раевский Д.С. К характеристику культурных отношений северопонтийских греческих государств со скіфским миром // ВДИ. — 1979. — № 3. — С. 227; Его же. Модель мира... — С. 155—180; Его же. Очерки идеологии скіфо-сакских племен (Опыт реконструкции скіфской мифологии). — М., 1977. — С. 12, 178; Его же. Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства) // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 49—71.
- ²⁵ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 48—49; Черненко Е.В., Ключко В.И. Зазн. праця. — С. 272—274.
- ²⁶ Хордофон з грец. — струнний інструмент.
- ²⁷ ОАК. — СПб., 1861; 1867; 1869.
- ²⁸ Sachs C. Op. cit. — Р. 291; Panum H. Middel-alderens strengeinstrumenter og deres forløbere i oldtiden. — København, 1915. — S. 82, fig. 76, 77; S. 85, fig. 85.
- ²⁹ Sachs C. Op. cit. — Р. 290—291.
- ³⁰ Раевский Д.С. Очерки... — С. 95—101.
- ³¹ Там же. — С. 11, 100, 108.
- ³² Там же. — С. 104.
- ³³ Там же. — С. 116.
- ³⁴ Там же. — С. 100—101.
- ³⁵ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 47, прим. 1.
- ³⁶ Бабенчиков В.П. Некрополь Неаполя Скифского // ИАДК. — К., 1957. — С. 99.
- ³⁷ Попова Е.А. О декоративном оформлении склепа № 9 восточного участка некрополя позднескифской столицы // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 140—141.

- ³⁸ Раевский Д.С. Очерки... — С. 95—100, 15—116.
- ³⁹ Попова Е.А. Зазн. праця. — С. 137—138.
- ⁴⁰ Мальмберг В.К. Древнегреческие фронтонные композиции. Исследования в области декоративной скульптуры. — СПб., 1904. — С. 403 сл.; Раевский Д.С. Эллинские боги... — С. 61; Мозолевський Б.М. Синтез скіфо-античной думки // Всесвіт. — 1978. — № 2. — С. 202 сл.
- ⁴¹ Бессонова С.С., Раевский Д.С. Зазн. праця. — С. 47.
- ⁴² Там само. — С. 47—48 і прим. 1.
- ⁴³ Онайко Н.А. О сахновской пластине // СА. — 1984. — № 3. — С. 19—20; Русєєва М.В. Зазн. праця. — С. 47.
- ⁴⁴ Онайко Н.А. Зазн. праця. — С. 19.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Бессонова С.С. Религиозные представления скіфов. — К., 1983. — С. 100.
- ⁴⁷ Раевский Д.С. Очерки... — С. 116.
- ⁴⁸ Русєєва М.В. Зазн. праця. — С. 50.
- ⁴⁹ Там само. — С. 54.
- ⁵⁰ Докладніше про існуючі точки зору див.: Іллінська В.А. Про скіфські навершя // Археологія. — 1963. — № 15. — С. 33—60.
- ⁵¹ Bakay K. Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections. — Budapest, 1971.
- ⁵² Русєєва М.В. Зазн. праця. — С. 49—50.
- ⁵³ Раевский Д.С. Очерки... — С. 115—116.
- ⁵⁴ Исаелян А.Р. О магических функциях колокольчиков и бубенцов // Проблемы генезиса и специфики ранних форм музыкальной культуры: Тез. докл. — Дилижан, 1986. — С. 41.
- ⁵⁵ Раевский Д.С. Очерки... — С. 116.
- ⁵⁶ Там же. — С. 116—118.
- ⁵⁷ Раевский Д.С. Очерки... — С. 115—116; Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. — М., 1958. — С. 152.
- ⁵⁸ Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — М., 1976. — С. 230; Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. — М., 1964; Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен // Проблемы истории докапиталистических обществ. — М., 1935. — № 9—10; Его же. Древний Хорезм (III экскурс). — М., 1948; Иванов В.В. Двойчная символическая классификация в африканских и азиатских традициях // НАА. — 1969. — № 5; Его же. Дуальная организация первобытных народов и происхождение дуалистической космогонии // СА. — 1968. — № 4. — С. 280.
- ⁵⁹ Успенский Б.А. «Правое» и «левое» в иконописном изображении // Σημειωσις: Сб. статей по вторичным моделирующим системам. — Тарту, 1973. — С. 138, сл.
- ⁶⁰ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — С. 785, ссылка. Згадки про цей звичай збереглися у нартському епосі осетинів, див.: Нарты. Эпос осетинского народа. — М., 1957. — С. 383—384.
- ⁶¹ Раевский Д.С. Очерки... — С. 38.
- ⁶² У зв'язку з цим слід зазначити, що протягом скіфського періоду у похованнях переважало західне орієнтування небіжчиків, див.: Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 26—28.
- ⁶³ Раевский Д.С. Очерки... — С. 111—113, 118.
- ⁶⁴ Мартынов А.И. О мировоззренческой основе искусства скіфо-сибирского мира // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология. — Новосибирск, 1987. — С. 21.
- ⁶⁵ Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). — Душанбе, 1968.
- ⁶⁶ Акишев А.К. Искусство и мифология саков. — Алма-Ата, 1984. — С. 37—38.
- ⁶⁷ Хазанов А.М., Шкурко А.И. Социальные и религиозные основы скіфского искусства // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 46.
- ⁶⁸ Бессонова С.С. Религиозные представления... — С. 17—21; Литвинский Б.А. Указ. соч. — С. 17—21, 61.
- ⁶⁹ Акишев А.К. Указ. соч. — С. 37—38, 100—103.
- ⁷⁰ Литвинский Б.А. Указ. соч. — С. 49, 72.
- ⁷¹ Топоров В.Н. О происхождении нескольких русских слов (к связям с индоевропейскими источниками) // Этимология 1970. — М., 1972. — С. 34—37.
- ⁷² Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. — М., 1978. — С. 206—227; Раевский Д.С. Модель мира... — С. 179—180.
- ⁷³ Кузьмина Е.Е. В стране Кавата и Афрасиаба. — М., 1977. — С. 55—56.
- ⁷⁴ Раевский Д.С. Модель мира... — С. 26—27, 179—180.

⁷⁵ Олейник О.Г. Сарматская арфа из Ольвии (к проблеме интерпретации морфологии инструмента и семантики декора) // Вопросы инструментоведения. — СПб., 2000. — Вып. 4. — С. 91—93.

⁷⁶ Раевский Д.С. Очерки... — С. 87—118.

⁷⁷ Хазанов А.М. Скифское жречество // СЭ. — 1973. — № 7. — С. 42—43.

⁷⁸ Миллер В.Ф. Черты старины в сказаниях и быте осетин // ЖМНП. — СПб., август. — С. 191—207; Дюмезиль Ж. Скифы и Нарты. — М., 1990; Абаев В.И. Нартовский эпос // Изв. СОНИИ. — Дзауджилау, 1945. — Т. 10, вып. 1; Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. — М., 1984. — С. 187, сл.

⁷⁹ Нарты. Эпос осетинского народа. — М., 1957. — С. 387.

⁸⁰ Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы: на стыке Востока и Запада. — М., 1965. — С. 50.

⁸¹ Бессонова С.С. Указ. соч. — С. 17—19.

⁸² Дюмезиль Ж. Указ. соч. — С. 98—116.

⁸³ Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. — М., 1963. — С. 176—178; Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — С. 80—106.

⁸⁴ Раевский Д.С. Очерки... — С. 110—118.

⁸⁵ Пор.: Толстова Л.С. Указ. соч. — С. 206—211.

⁸⁶ Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Парфянские ритоны Нисы // ТЮТАКЭ. — Ашхабад, 1959. — Т. 4. — С. 175—176.

⁸⁷ Кошеленко Г.А. Родина парфян. — М., 1977. — С. 136—137.

⁸⁸ Вызго Т.С. Указ. соч. — С. 29—30.

⁸⁹ Markoff A. Les monnaies des rois parthes. — М., 1877. — № 34 (Phraapates).

⁹⁰ Кошеленко Г.А. Указ. соч. — С. 85—86.

⁹¹ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 50—51, табл. XIX, 311.

⁹² Олейник О.Г. К постановке проблемы... — С. 93—97.

⁹³ Раевский Д.С. Модель мира... — С. 8.

⁹⁴ Раевский Д.С. Очерки... — С. 17—18.

Одержано 29.01.2002

О.Г. Олейник

ИЗОБРАЖЕНИЕ СКИФСКОГО МУЗЫКАНТА НА САХНОВСКОЙ ПЛАСТИНЕ

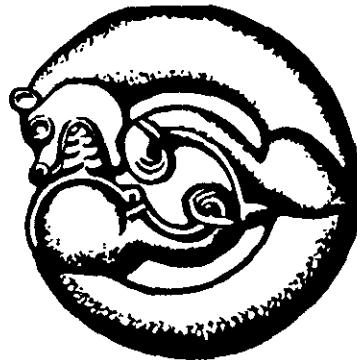
В статье дан анализ особенностей формы и конструкции струнного музыкального инструмента. Рассмотрены проблемы, связанные с его типологией и этнической принадлежностью. Предложенная семантическая интерпретация формы и украшений инструмента в совокупности с ранее не привлекавшимися источниками позволяет пересмотреть общепризнанное структурно-композиционное построение центрального мотива пластины и предположить, что на оригинале, послужившем «матрицей» для оттиска пластины, музыкант был выделен в самостоятельный мотив, имеющий важное значение для раскрытия содержания всей композиции.

O.G. Oliynyk

PORTRAYAL OF A SCYTHIAN MUSICIAN ON THE PLATE FROM SAKHNOVKA

The article deals with analysis of peculiarities of shape and construction of a string musical instrument. The problems, connected with its typology and belonging to the definite ethno-cultural midst are also considered in the article. Suggested semantic interpretation of shape and ornamentation of instrument on the ground of sources, which had not been analyzed before, enables the specification of the complete interpretation of the central plot of the composition on the plate. The supposition have been done that on the original one, which had served the "matrix" for the impression of the plate, the musician was included into the separate motif, which had the important meaning for discovering the contents of the whole composition.

Публікації археологічних матеріалів

I.В. Піструйл

РІЗЦІ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА 2

На прикладі колекції різців пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 розглядаються проблеми типології цих знарядь періоду пізнього палеоліту.

Поселення Анетівка 2, яке знаходиться у Степовому Побужжі, на південно-західній окраїні с. Анетівка Доманівського району Миколаївської області, знайдено у 1978 р. та досліджується до цього часу Причорноморською експедицією під керівництвом В.Н. Станко¹. Пам'ятка розташована на високому мисі, обмеженому двома глибокими балками правого берега р. Бакшала. За період розкопок досліджено 1500 м² площині поселення, зібрано більш ніж 1 млн кременевих виробів та близько 0,5 млн уламків кісток тварин². Кременевий матеріал і фауна зустрічаються по всій товщі стратиграфічного розрізу до глибини 1,5—1,6 м. Але потужний культурний шар, що місцями сягає 35 см і більше, залягав у горизонті світло-коричневих делювіальних суглинків на глибині 1,5—1,6 м³.

На вивченій площині поселення було виділено три структурно та функціонально різні комплекси:

- а) макроскупчення кременю і фауни (до 500 м²);
- б) група окремих мікроскупчень (блізько 40), що складаються з кісток тварин та кременю, розташованих на ділянці, яка знаходиться західніше макроскупчення;
- в) комплекс, що розташований на північ від макроскупчення, складається з мікроскупчень переважно кременевих виробів: гальок, уламків, нуклеусів, сколів, виробів із вторинною обробкою, а також кам'яних ковадел, абразивів, відбійників; північна межа комплексу поки що остаточно не встановлена⁴.

Відомості про характер кременевої колекції поселення перших років розкопок опубліковані досить повно⁵. Склад колекції дає можливість відтворити повний цикл обробки кременю: від відбору сировини та початкової стадії розщеплення до одержання готових знарядь праці⁶. Вироби із вторинною обробкою представлені різцями, скребками, виробами на пластинах та мікропластинках, ретушованими відщепами і пластинами, долотоподібними знаряддями та іншими формами⁷. Досить показовою є колекція виробів з кістки⁸. Останнім часом у результаті розширення масштабу мікростратиграфічних досліджень (включаючи промивку всього ґрунту культурного шару) значно збільшилася колекція кременевих виробів із вторинною обробкою. Це дає можливість не тільки уточнити одержані раніше дані про техніко-типологічну структуру кременевого інвентарю поселення, а й детальніше вивчити процеси обробки кременю.

Метою даної роботи є спроба техніко-типологічного аналізу різців поселення Анетівка 2. Робота складається з трьох частин: а) загальна характеристика заготовок для виробництва різців; б) типологічна класифікація колекції різців поселення; в) технологічний аналіз колекції різців. Категорія різців чисельно переважає над іншими категоріями виробів. Вивчення різців проводилося на матеріалах розкопок 1978—1992 рр. Усього було вивчено 5073 вироби.

Таблиця 1. Розподіл типів заготовок різців

Найменування заготовки	Кількість	%
Відщепи *	2502	49,3
Пластини **	2201	43,4
Уламки і нуклеуси	370	7,3
У сього	5073	100

* — До групи відщепів включені сколи поновлення нуклеусів, співвідношення довжини і ширини яких менше двох. ** — До групи пластин також включені сколи поновлення нуклеусів, співвідношення довжини і ширини яких більше двох.

п. 48 % відщепів — зі слідами жовнової кірки. Пластини, які використовувались для виробництва різців, є правильно- і неправильнопризматичними (при переважній більшості останніх). До 20 % пластин місцями мають жовнову кірку. Близько 9 % різців виготовлені на пластинчастих сколах поновлення нуклеусів. Часто для виготовлення різців на пластинах використовується прийом утидання пластини зламом чи ретушуючи з проксимального краю, так і з дистального.

Розподіл відщепів і пластин за метричними групами проводився відповідно до прийнятої для такої пам'ятки схеми: відщепи менші за 1,5 см — дрібні відщепи, від 1,5 до 3 см — середні відщепи, понад 3 см — великі відщепи; пластини менші ніж 0,9 см — мікропластинки, від 0,9 до 2 см — середні пластини, понад 2 см — великі пластини.

Аналіз наведених вище метричних таблиць показує, що серед різців на відщепах у групі одинарних переважають вироби на середніх відщепах, а серед подвійних і потрійних — на великих, у той час як серед різців на пластинах в усіх групах абсолютно переважають різці на середніх пластинах.

Довжина різцевих сколів є різною. Вона залежить як від положення різцевого сколу на заготовці, так і від величини самої заготовки. Ширина різцевого сколу найчастіше залежить від масивності заготовки. Виняток складають так звані пласкі різці, ширина різцевих сколів яких переважає товщину заготовки. Оформлення різців плоским сколом було розвинуте на поселенні. У цій роботі різці з плоским різцевим сколом в окрему групу не виділяються.

Типологічна класифікація колекції різців поселення. За кількістю оформленіх різцевих лез на одній заготовці категорія різців поселення була розподілена на одинарні, подвійні і потрійні. Серед одинарних різців, за способом оформлення площацки для нанесення різцевого сколу, були виділені три групи. При цьому ураховувалась і форма заготовки. Залежно від складності морфології виробів усерединіожної групи виділяються нижче таксонометричні рівні (типи — за розташуванням різцевого леза відносно осі сколювання та підтипи — за контуром ударної площацки). Подвійні та потрійні різці комбінувались у групи за варіантами поєднань окремих різців, оформленіх на одній заготовці.

Одинарні різці були розподілені (за способом оформлення ударної площацки для нанесення різцевого сколу) на три групи:

1) кутові — ударною площацкою для нанесення різцевого сколу слугував або злам заготовки, або будь-яка зручна частина заготовки, яка була сформована більш ранніми сколами і не піддана цілеспрямованій підробці;

2) ретушні — для нанесення різцевого сколу, ретушую цілеспрямовано створювалась ударна площацка;

3) двогранні — леза цих різців були створені перерізом не менше ніж двох різцевих сколів, які слугували один для одного ударними площацками.

Група кутові — 909 екз. (17,9 % від категорії; рис. 1). Кутових різців на відщепах — 481 екз. (52,9 % від загальної кількості кутових різців). Більшість виготовлено на середніх відщепах (295 екз.). На великих відщепах виготовлено менше різців (182 екз.). Різці на дрібних відщепах представлені одиничними екземплярами. Близько 50 % відщепів — з жовновою кіркою, яка іноді вкриває

Характеристика сировини та заготовок для виготовлення різців. Сировиною для виготовлення знарядь на поселенні Анетівка 2 слугував місцевий кремінь дуже низької якості (сухий, тріщинуватий, з глибокою корозією), виходи якого в наш час також відомі в долині р. Бакшала і на прилеглих до неї терасах в місці її впадання в Південний Буг⁹.

Заготовками для виготовлення різців були відщепи — 2502 екз. (49,3 %), пластини — 2201 екз. (43,4 %), а також осколки та нуклеуси — 370 екз. (7,3 %) (табл. 1).

Найчастіше заготовками для виготовлення різців слугували відщепи.

Пластини, які використовувалися для виготовлення різців на пластинах використовується прийом утидання пластини зламом чи ретушуючи з проксимального краю, так і з дистального.

Розподіл відщепів і пластин за метричними групами проводився відповідно до прийнятої для такої пам'ятки схеми: відщепи менші за 1,5 см — дрібні відщепи, від 1,5 до 3 см — середні відщепи, понад 3 см — великі відщепи; пластини менші ніж 0,9 см — мікропластинки, від 0,9 до 2 см — середні пластини, понад 2 см — великі пластини.

Аналіз наведених вище метричних таблиць показує, що серед різців на відщепах у групі одинарних переважають вироби на середніх відщепах, а серед подвійних і потрійних — на великих, у той час як серед різців на пластинах в усіх групах абсолютно переважають різці на середніх пластинах.

Довжина різцевих сколів є різною. Вона залежить як від положення різцевого сколу на заготовці, так і від величини самої заготовки. Ширина різцевого сколу найчастіше залежить від масивності заготовки. Виняток складають так звані пласкі різці, ширина різцевих сколів яких переважає товщину заготовки. Оформлення різців плоским сколом було розвинуте на поселенні. У цій роботі різці з плоским різцевим сколом в окрему групу не виділяються.

Типологічна класифікація колекції різців поселення. За кількістю оформленіх різцевих лез на одній заготовці категорія різців поселення була розподілена на одинарні, подвійні і потрійні. Серед одинарних різців, за способом оформлення площацки для нанесення різцевого сколу, були виділені три групи. При цьому ураховувалась і форма заготовки. Залежно від складності морфології виробів усерединіожної групи виділяються нижче таксонометричні рівні (типи — за розташуванням різцевого леза відносно осі сколювання та підтипи — за контуром ударної площацки). Подвійні та потрійні різці комбінувались у групи за варіантами поєднань окремих різців, оформленіх на одній заготовці.

Одинарні різці були розподілені (за способом оформлення ударної площацки для нанесення різцевого сколу) на три групи:

1) кутові — ударною площацкою для нанесення різцевого сколу слугував або злам заготовки, або будь-яка зручна частина заготовки, яка була сформована більш ранніми сколами і не піддана цілеспрямованій підробці;

2) ретушні — для нанесення різцевого сколу, ретушую цілеспрямовано створювалась ударна площацка;

3) двогранні — леза цих різців були створені перерізом не менше ніж двох різцевих сколів, які слугували один для одного ударними площацками.

Група кутові — 909 екз. (17,9 % від категорії; рис. 1). Кутових різців на відщепах — 481 екз. (52,9 % від загальної кількості кутових різців). Більшість виготовлено на середніх відщепах (295 екз.). На великих відщепах виготовлено менше різців (182 екз.). Різці на дрібних відщепах представлені одиничними екземплярами. Близько 50 % відщепів — з жовновою кіркою, яка іноді вкриває

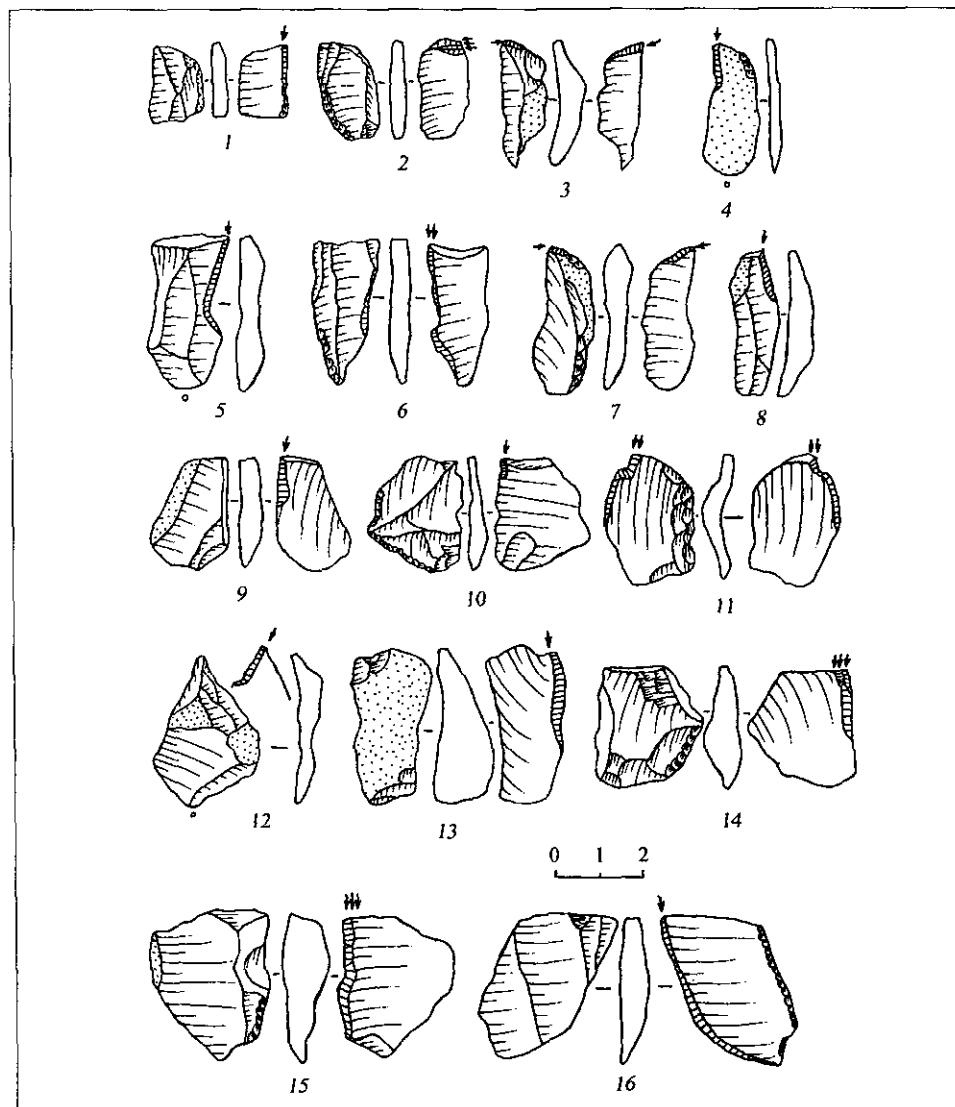

Рис. 1. Кутові різці

значну частину заготовки. Різцеве лезо формувалося на будь-якій зручній частині відщепу, незалежно від осі сколювання, і оформлялось одним, двома, а в окремих випадках — кількома сколами. Кутових різців на пластинах — 356 екз. (39,2 % від загальної кількості кутових різців). Для заготовок використовували як правильно-, так і неправильнопризматичні пластини. Переважна більшість різців виготовлена на середніх пластинах — 271 екз. Кутові різці на великих та дрібних пластинах представлені незначною кількістю (59 і 26 екз. відповідно). Пластини з жовнововою кіркою складають 40 % від загальної кількості заготовок. Різці оформлялись одним, двома сколами. Кутові різці на пластинах можна розділити на повздовжні (різцевий скол розташований паралельно осі сколювання заготовки) — 287 екз., і поперечні (різцевий скол розташований поперек осі сколювання) — 50 екз., але це суттєвий розподіл, оскільки між граничними типами (повздовжнім і поперечним) вишиковується низка проміжних. Кутових різців на уламках і нуклеусах — 72 екз. Представлені вони типологічно не витриманими формами. Леза цих різців, як і леза різців на відщепах, формувалися на будь-якому придатному куті осколка чи нуклеуса.

Група ретушні — 1845 екз. (36,4 % від категорії; рис. 2). Різцеве лезо цих різців оформлялося ретушшю і одним-двою різцевими сколами. Ретушніх різців на відщепах — 852 екз. (46,2 % від загальної кількості ретушніх різців). Серед

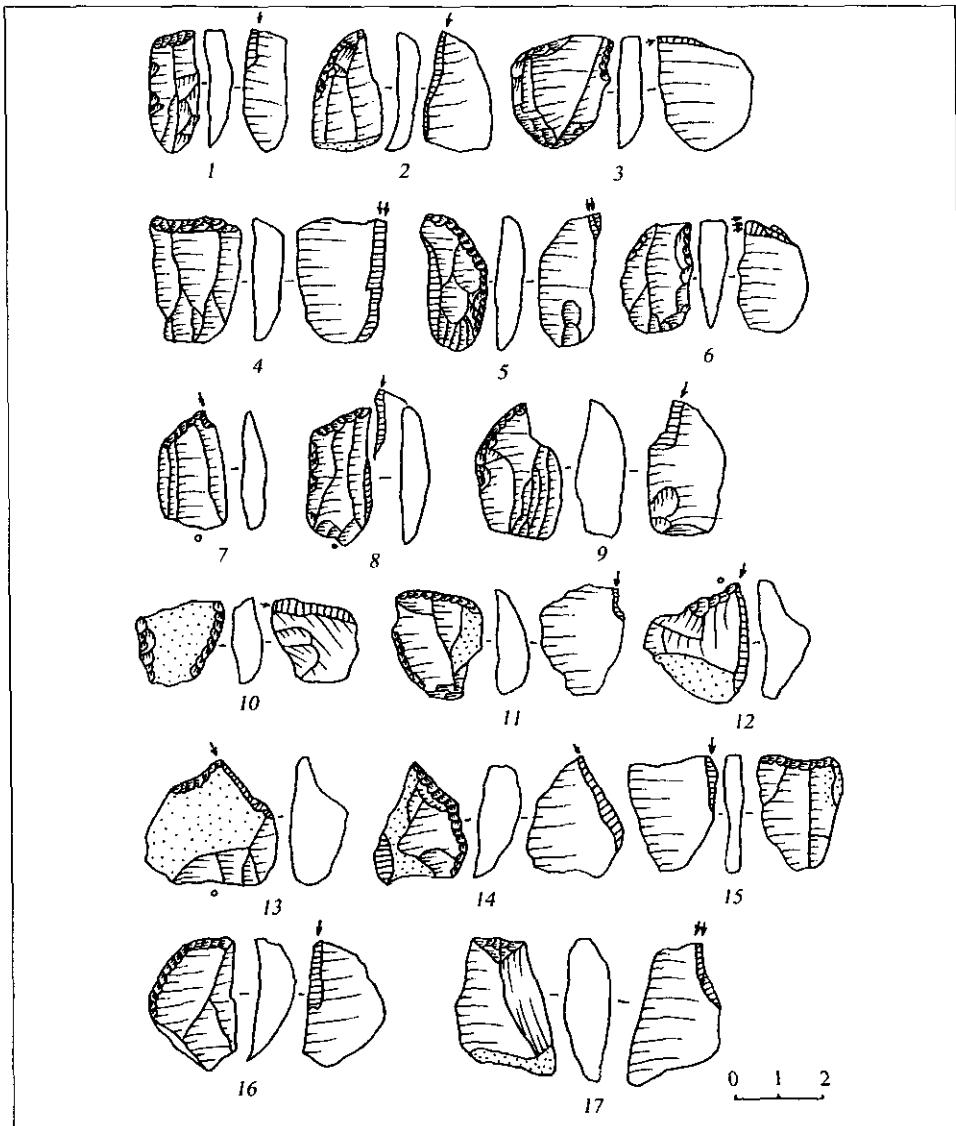

Рис. 2. Ретушні різці

заготовок — близько 47 % з жовновою кіркою. Різці виготовляли переважно на середніх (438 екз.), іноді на великих (395 екз.) відщепах. Ретушні різці на дрібних відщепах представлени незначною кількістю (19 екз.). Різець формувався (як і кутові різці на відщепах) на будь-якій зручній частині відщепу, незалежно від осі сколювання, ані від так званої довгої осі знаряддя¹⁰ («довгой» — відносно чого?). Таким чином, виділення «супоневських різців» на відщепах на поселенні Анетівка 2 не уявляється можливим. Ударна площаадка оформлювалася крутою ретушшю. У більшості випадків ретушувалася значна частина заготовки, але іноді ретушувалася тільки її частина, що безпосередньо прилягає до різцевого леза. Умовно ретушні різці на відщепах можна розподілити на три підтипи: опуклоретушні (181 екз.), пряморетушні (275 екз.) та увігнуторетушні (396 екз.). Критерієм цього поділу є форма ретушованої поверхні безпосередньо перед лезом різця. Але якщо розглядати ретушовану площаадку в цілом, то дані підтипи можуть доповнюватися низкою перехідних підтипів (наприклад: опукло-увігнуті, увігнуто-прямі і т. ін.). Все залежить від фантазії конкретного дослідника. Серед ретушних різців на відщепах було виділено 4 екз., які були переоформлені з двогранних різців. Ретушних різців на пластинах — 889 екз. (48,2 % від загальної кількості ретушних різців). Зі слідами жовнової кірки — близько 40 % заго-

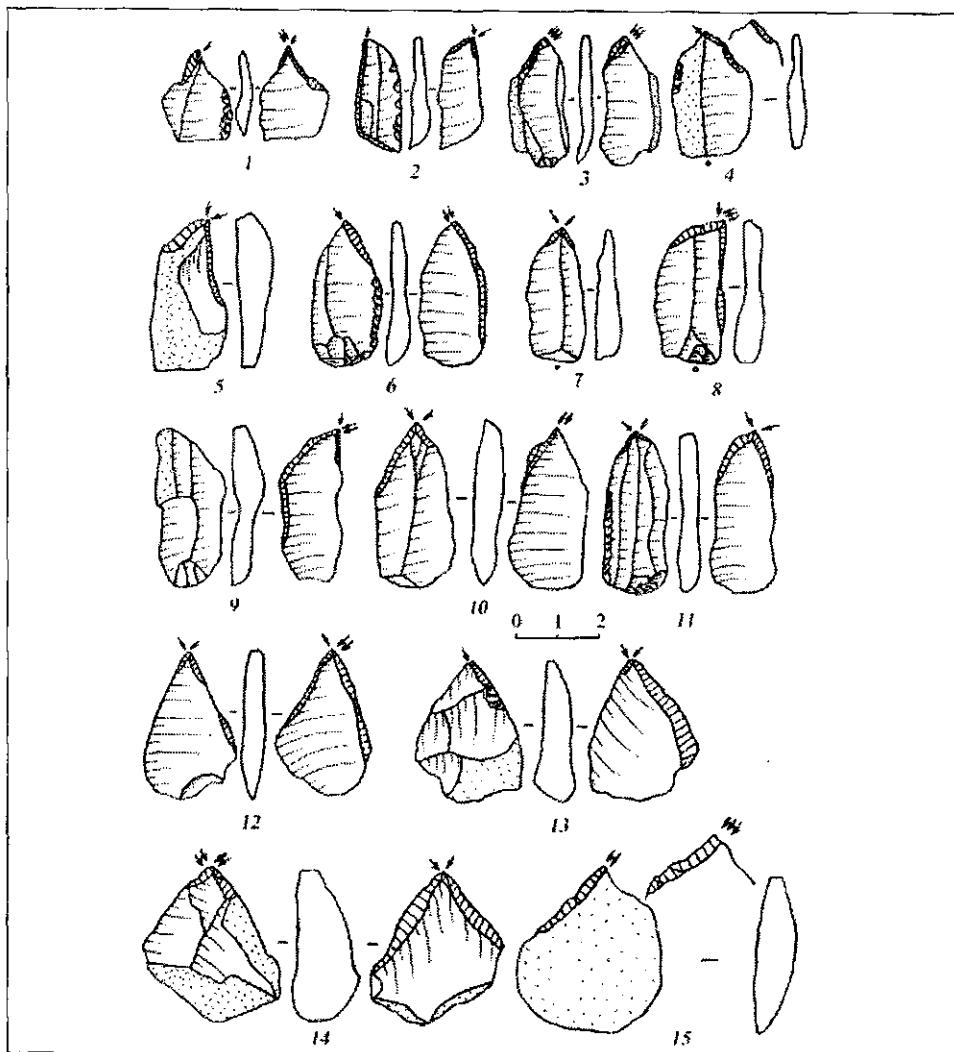

Рис. 3. Двогранні різці

товок. Заготовками слугували, у переважній більшості, середні пластини (764 екз.). Великі та дрібні пластини використовувались у невеликій кількості (82 і 43 екз. відповідно). Різець формувався як з боку проксимального, так і дистального краю заготовки. Ретушні різці на пластинах за розташуванням різцевого сколу відносно осі сколювання заготовки можна розподілити на три типи: поперечні (ретушований бічний край і поперечний різцевий скол) — 11 екз.; повздовжні (ретушю зрізався кінець заготовки, а різцевий скол наносився паралельно або під невеликим кутом до осі сколювання) — 97 екз.; скошені (ударна площаадка для різцевого сколу оформлялася під кутом до осі сколювання) — 781 екз. За формує ударної площаадки в кожному типі можна виділити по три підтипи: з опуклою, прямою та увігнутою ударними площаадками. Поперечні різці зустрічаються тільки з прямою ударною площаадкою. Повздовжні: з опуклою площаадкою — 17 екз.; з увігнутою — 33 екз.; з прямою — 47 екз. Скошені: з опуклою площаадкою — 311 екз.; з увігнутою — 201 екз.; з прямою — 269 екз. Ретушних різців на осколках і нуклеусах — 104 екз. З опуклою ударною площаадкою — 18 екз., з увігнутою — 54 екз., з прямою — 32 екз.

Група двогранні — 1141 екз. (22,5 % від категорії; рис. 3). Різцеве лезо оформлялося, на відміну від кутових і ретушних різців, частіше трьома-четирма сколами. Двогранних різців на відщепах — 591 екз. (51,8 % від загальної кількості двогранних різців). Близько 46 % (272 екз.) різців виготовлено на відщепах з

Таблиця 2. Розподіл різців на відщепах за розміром

Відщепи	Різці						Усього	
	Одинарні		Подвійні		Потрійні *			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Великі	870	45,2	284	54,4	42	75	1196	47,8
Середні	1024	53,2	236	45,2	14	25	1274	50,9
Дрібні	30	1,6	2	0,4	—	—	32	1,3
Усього	1924	100	522	100	56	100	2502	100

* Сюди також входить знайдений на поселенні виріб на відщепі, на кутах якого оформлено чотири різцеві леза.

Таблиця 3. Розподіл різців на пластинах за розміром

Пластини	Різці						Усього	
	Одинарні		Подвійні		Потрійні *			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Великі	192	11,5	67	13,6	9	21,4	268	12,2
Середні	1387	83,2	416	84,6	33	78,6	1836	83,4
Дрібні	88	5,3	9	1,8	—	—	97	4,4
Усього	1667	100	492	100	42	100	2201	100

* Сюди також входить знайдений на поселенні виріб на пластині, на кутах якого оформлено чотири різцеві леза.

Таблиця 4. Зведенна таблиця розподілення груп одинарних різців за заготовками

Група, тип	Заготовка			Усього	
	Відщеп	Пластина	Уламок і нуклеус		
Кутові	481	356	72	909	
поперечні		287			
повздовжні		50			
скошені		20			
Ретушні	852	889	104	1845	
поперечні		11			
повздовжні		97			
скошені		781			
Двогранні	591	422	128	1141	
симетричні		163			
асиметричні		259			
Усього	1924	1667	304	3895	

Таблиця 5. Розподіл груп подвійних різців за заготовками

Заготовки	Ретушні	Кутові	Двогранні	Кутові-двогранні	Ретушні-кутові	Ретушні-двогранні	Усього
Пластини	158	48	34	64	93	95	492
Відщепи	108	56	51	65	88	154	522
Уламки і нуклеуси	15	5	9	11	9	16	65
Усього	281	109	94	140	190	265	1079

жовновою кіркою. На трьох відщепах відзначено підгісування черевця. Різцеве лезо оформлювалося так само, як і на кутових та ретушних різцях на відщепах, незалежно від осі сколювання, на будь-якій зручній ділянці відщепа. Заготовками слугували великі (295 екз.) і середні (293 екз.) відщепи. На дрібних відщепах виготовлено тільки три двогранні різці. Двогранних різців на пластинах — 422 екз. (37,0 % від групи). На пластинах з жовновою кіркою виготовлено 130 різців (33,2 %). Переважну більшість двогранних різців виготовлено на середніх пластинах (359 екз.). На великих пластинах виготовлено 47 двогранних різців, на дрібних пластинах — 16. За розташуванням різцевого леза відносно осі сколювання двогранні різці на пластинах можна розподілити на симетричні та асиметричні. У перших (163 екз.) різцеве лезо розташоване на осі сколювання, у других (259 екз.) — на куті пластиини або сильно скошене відносно осі сколювання. Двогранних різців на осколках і нуклеусах — 128 екз. Значний інтерес являють двогранні різці з повторно підправленим лезом. Спочатку це були ретушні різці. Але потім, зверху ретуші, з боку різцевого сколу було нанесено 1—3 різцеві сколи, які перетворювали ретушний різець на двогранний. Це підтверджується також наявністю в інвентарі поселення різцевих сколів з ретушшю на ребрі. Таких різців на відщепах — 66 екз., на пластинах — 119 екз., на осколках — 1 екз.

Подвійних різців було виявлено на пам'ятці 1079 екз. (21,3 % від категорії). На відщепах виготовлено 522 вироби. В якості заготовок використовувалися відщепи великих (284 екз.) та середніх (236 екз.) розмірів (табл. 2). Відщепи дрібних розмірів представлені одиничними екземплярами. Відщепів з жовновою кіркою — 243 екз. На пластинах виготовлено 492 різці. В основному використовувалися середні пластиини (416 екз.). Великі та дрібні пластиини використовувались у невеликій кількості (67 і 9 екз. відповідно; табл. 3). Пластиин з жовновою кіркою — 125 екз. На уламках виготовлено 65 виробів.

Подвійні ретушні різці поселення поділяють на дві групи: різці з однією ударною площинкою (ретушшю оформлялась одна площаадка для нанесення двох різцевих сколів) — 66 екз. (на відщепах — 34 екз., на пластинах — 31 екз., на осколках — 1 екз.); різці з двома ударними площаадками (для виготовлення кожного різця оформлялася своя ударна площаадка) — 215 екз. (на відщепах — 74 екз., на пластинах — 127 екз., на осколках — 14 екз.). Для різців першої групи формувалася переважно увігнута, у деяких випадках — пряма ударна площаадка. Ударні площаадки різців другої групи оформлялися на протилежних боках заготовки. Різцеві сколи наносились як на одному краю, так і на двох. Тільки в трьох випадках відзначено площаадки, що знаходяться під кутом одна до одної. Оформлялись опуклі, увігнуті і прямі ударні площаадки. Подвійні кутові різці також поділяються на дві групи: з однією ударною площаадкою і двома. Процентне співвідношення між групами і всередині груп приблизно таке саме, як у подвійних ретушних різців. Два двогранні різці на одній заготовці виготовлялися на протилежних кінцях. На протилежних кінцях заготовки виготовлялися також кутові-двогранні, ретушні-кутові і ретушні-двогранні різці. За однаковою технологією, у переважній більшості випадків, виготовлялися кутові-двогранні і ретушні-кутові різці. У цих подвійних різців спочатку оформляли двогранний або ретушний різець, а потім, використовуючи як ударну площаадку кінець різцевого сколу цих різців, оформили кутовий різець.

Потрійних різців (рис. 4) на поселенні виявлено 97 екз. (1,9 % від категорії) (табл. 2 і 3). Найкраще (25 екз.) представлени потрійні ретушні різці. Трохи менше виявлено подвійних ретушних-кутових (15 екз.), подвійних ретушних-двогранних (13 екз.), подвійних кутових-ретушних (19 екз.) і ретушних-кутових-двогранних (8 екз.). Інші типи потрійних різців представлені одиничними екземплярами: потрійні кутові — 4 екз., подвійні кутові-двогранні — 5 екз., потрійній двогранний — 2 екз., подвійній двогранний-ретушний — 2 екз. і подвійній двогранний-кутовий — 4 екз. Також було знайдено два вироби з чотирма різцевими лезами на кожному. Перший виріб виготовлено на великому пластиинчастому відщепі. Двома ретушованими віймками оброблен дистальний та проксимальний край заготовки. Потім були нанесені по два різцеві сколи з кожного краю, оформлені чотири різцеві леза. Друге виготовлено на середній призматичній пластиині. Проксимальний край обламаний, дистальний — оброблений ретушшю. Було також нанесено чотири різцеві сколи, які оформили два кутові різці з проксимального краю і два ретушні — з дистального.

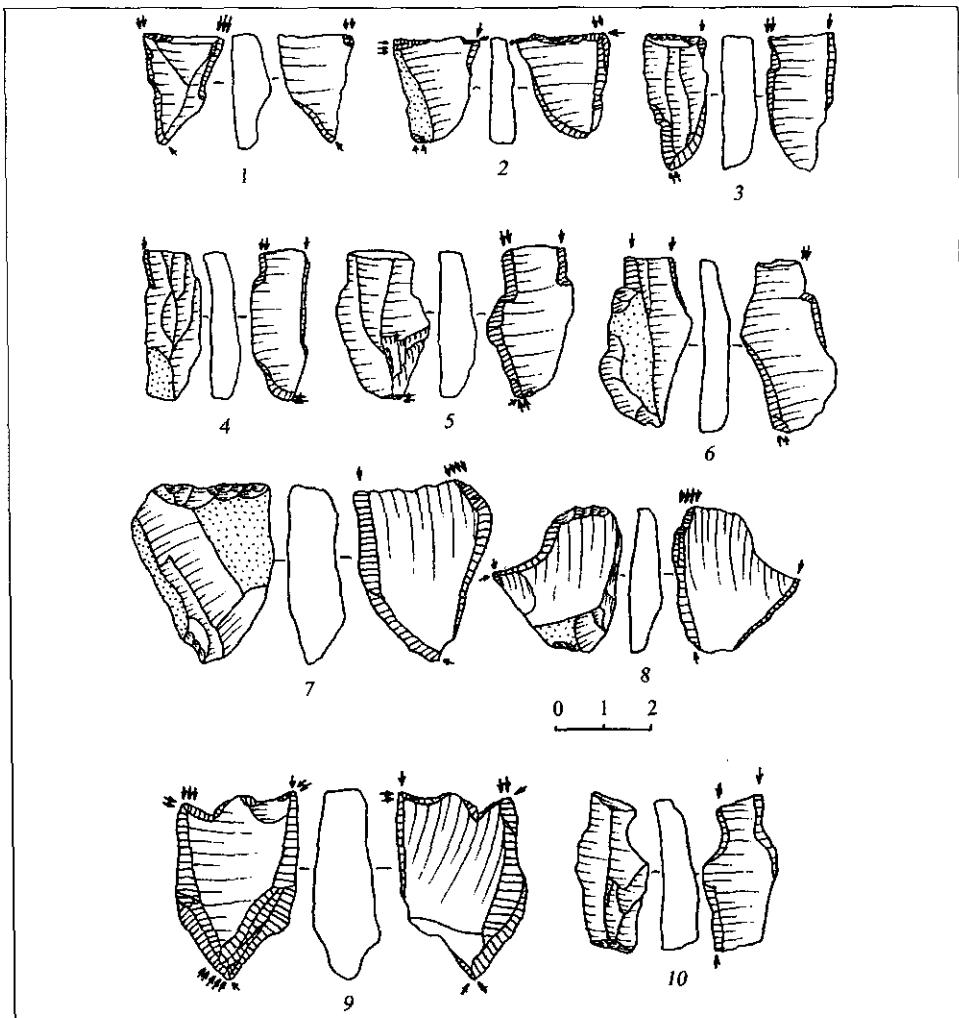

Рис. 4. Потрійні різці

Технологічний аналіз колекції різців — розглядається технологія виробництва і переоформлення різців на поселенні Анетівка 2.

Завдяки такій великій кількості різців, зібраних на одному поселенні, стало можливим вирішити деякі питання технології виготовлення і переоформлення цих виробів. У процесі типологічної класифікації була виділена досить значна група виробів (186 екз.: на відщепах — 66; на пластинах — 119; на уламках — 1), яку формально потрібно було віднести до групи двогранних різців. Однак один різцевий скол у цій групі був нанесений зверху ретуші. Це слугувало поштовхом для проведення дослідження з виявлення можливого переоформлення цих виробів.

В основу дослідження було покладено ретельне вивчення робочого леза різця (в основному різцевого сколу). Різцевий скол, як і будь-який інший скол, характеризується низкою ознак (у першу чергу «ударний бугорок» і «ударна хвиля» (рос. — «ударная волна»), що показують напрямок сколювання). Вони є сталими ознаками і залежать тільки від фізичних якостей конкретного матеріалу, на відміну від інших ознак (товщина сколу, довжина, форма профілю, характер закінчення сколу), що залежать від цілої низки причин¹¹.

Проте повернімося до виділеної групи серед двогранних різців. На першому етапі були вивчені звичайні двогранні різці. Як зазначалося вище, леза цих різців були створені перехрещенням не менш ніж двох різцевих сколів, які слугували один для одного ударними площинками. У результаті дослідження з'явилася

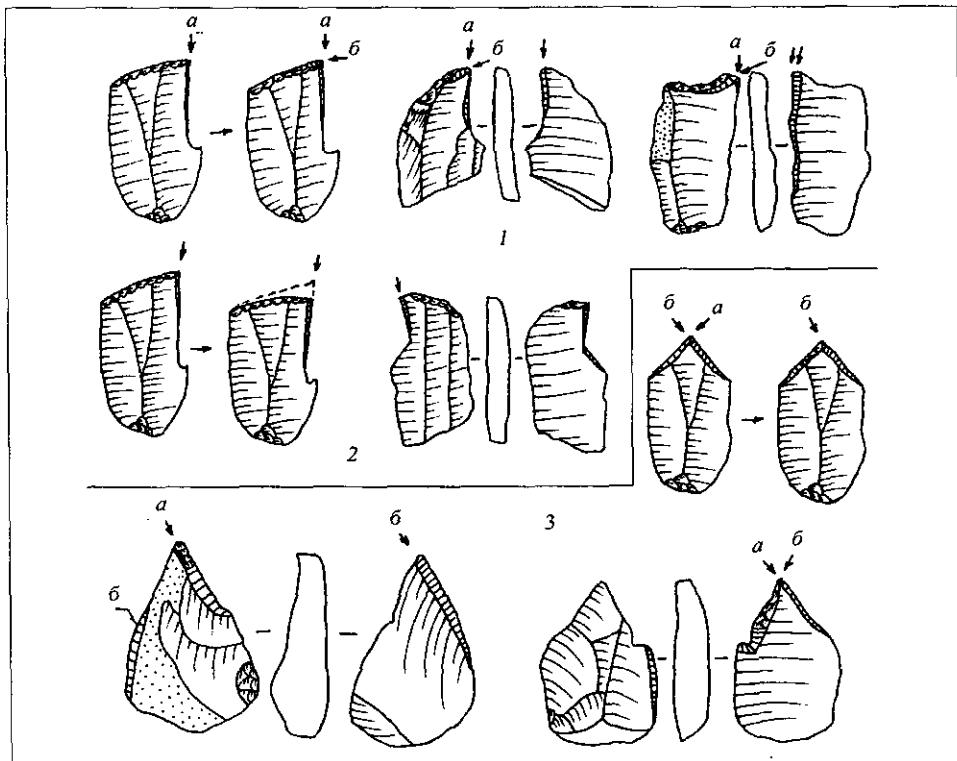

Рис. 5. Технологічні особливості обробки різців з поселення Анетівка 2

можливість з'ясувати послідовність нанесення різцевих сколів, що оформляють лезо різця. Було помічено, що в першого різцевого сколу (перший — той, який було нанесено раніше і який слугував для іншого ударною площинкою) відсутня виймка від ударного бугорка, тоді як у другого різцевого сколу вона є. При аналізі різцевих сколів серед виділеної з двогранних різців групи була відзначена присутність виймки від ударного бугорка на різцевому сколі, нанесеному поверх ретуші. Таким чином, цей скол є другим і, можливо, переоформляє ретушний різець на двограний (рис. 5, 1).

При вивчені ретушних різців щодо їх можливого переоформлення були виділені дві групи. Перша група — 11 екз. (усі на пластинах) — переоформлені з двогранних. У різців цієї групи помічено два різцеві сколи (один з яких слугував для іншого ударною площинкою — тобто двограний різець) і ретуш, що підправляє лезо цього різця, нанесена на другому різцевому сколі (іноді підправляється і перший різцевий скол) (рис. 5, 3). Друга група — приблизно третя частина ретушних різців на пластинах (у ретушних різців на відщепах таке дослідження не проводилося) — була виявлена підправка ретушю різцевого леза, адже ретуш знімає частину негатива різцевого сколу (ретуш є другорядною відносно різцевого сколу). Різці цієї групи, можливо, були переоформлені або з кутових (ретуш наносилася на зламі, який слугував ударною площинкою для оформлення кутового різця), або ретушю було підправлено лезо ретушного різця (рис. 5, 2).

Виходячи з аналізу колекції різців пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2, можна зробити деякі висновки.

Основними заготовками для виготовлення різців слугували відщепи великих і середніх розмірів, а також пластини середніх розмірів. Причому для відщепів було відзначено збільшення частки великих заготовок при виготовленні подвійних і потрійних різців. Пластина ж середніх розмірів залишалася абсолютно домінуючою, як при виготовленні одинарних, так і при виготовленні подвійних та потрійних різців.

Особлива увага при виробництві різців приділялась робочому лезу. Форма неробочої частини знарядь принципового значення не мала, що підтверджується

ся великою кількістю сколів із жовновою кіркою, «реберчастих сколів», уламків та нуклеусів серед заготовок для виготовлення різців. На характері заготовок також відобразилась і погана якість сировини.

Аналіз ретушних різців на відщепах не дозволяє виділяти серед даної групи виробів поселення Анетівка 2 поперечні різці («різці супоневського типу»). Пов’язано це з тим, що поки що чітко не вироблений, якщо такий існує, критерій виділення даного типу різців на відщепах. Також виділення «супоневських різців» на відщепах не «вкладається» у визначення цього типу різця, вироблене свого часу М.В. Воєводським¹². Тим більш безпідставним є виділення «різців супоневського типу» на так званих нуклевидних заготовках.

Давні майстри прагнули максимально використати якісні заготовки, що підтверджується знахідками значної кількості подвійних і потрійних різців. З цим же, мабуть, пов’язані прийоми поновлення робочого леза різців шляхом додаткового нанесення ретуші і різцевих сколів (перетворення ретушних різців на двогранні пов’язані з нанесенням нових різцевих сколів, які частково зрізали ретушовану ударну площину; а також перетворення двогранних різців на ретушні пов’язані з нанесенням ретуші, що обновляє робоче лезо, по різцевому сколу). Таким чином, висновок дослідників про прямий зв’язок джерел сировини з комбінуванням та багаторазовим переоформленням виробів не можна вважати однозначним.

Різці, які були практично найчисленнішою категорією виробів в епоху пізнього палеоліту, привертають до себе пильну увагу дослідників. Пов’язано це зі спробами прослідкувати за зміною форм та їх процентного співвідношення у різні періоди пізнього палеоліту чи з виділенням археологічних культур. У результаті проведеного аналізу різців пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 можна говорити також і про те, що різець, будучи «універсальною» категорією для виконання певних операцій, міг виготовлятися і переоформлятися «стандартними» операціями (різцевий скол, ретуш), незалежно від часу виготовлення чи культурної приналежності.

¹ Станко В.Н., Смольянінова С.П., Іванов Г.І. Раскопки позднепалеолітических стоянок Анетівка 1 и 2 на среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—17.

² Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 129—138.

³ Станко В.Н., Смольянінова С.П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА. — 1985. — № 4. — С. 10; Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетівка 2. — К., 1989. — С. 13.

⁴ Станко В.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетівка 2 // Каменный век (памятники, методика, проблемы). — К., 1989. — С. 115; Станко В.Н. Производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи в позднем палеолите (по материалам поселения Анетівка 2) // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 54—63; Станко В.Н., Краснокутський Г.Є., Старкін А.В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки 2) // Археологія південного заходу України. — К., 1992. — С. 10—23; Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 129—138; Станко В.Н. Промысел бизонов в палеолите Северного Причерноморья // Записки Історичного факультету. — Одеса, 1997. — Вип. 5. — С. 6—7.

⁵ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. — С. 23—65; Смольянінова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. — К., 1990. — С. 34—40.

⁶ Станко В.Н. О дискретном характере орудийного производства в ранней родовой общине // Проблеми історії давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 216—218.

⁷ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. — С. 23—65.

⁸ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. — С. 68—81.

⁹ Станко В.Н., Петрунь В.Ф., Максимюк Т.И. Позднемезолитическое местонахождение кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 5—12; Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Указ. соч. — С. 25.

¹⁰ Хайкунова Н.А. Резцы верхнепалеолитической стоянки Супонево (опыт классификации) // СА. — 1992. — № 2. — С. 123—124.

¹¹ Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных изделий. Методика микро- и макроанализа древних орудий труда. Часть 2. — СПб., 1997. — С. 40—45.

¹² Воеводский М.В. Тимоновская палеолитическая стоянка // Русский антропологический журнал. — 1929. — Т. VIII. — Вып. 1—2. — С. 64.

Одержано 19.04.2002

И.В. Пиструил

РЕЗЦЫ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПОСЕЛЕНИЯ АНЕТОВКА 2

Кремневая коллекция позднепалеолитического поселения Анетовка 2 насчитывает около 2 млн кремневых изделий. Резцы — самая представительная категория орудий труда на памятнике. В результате типологического анализа резцы поселения были разделены на три группы: угловые, ретушные, двугранные. Рассмотрены также различные комбинации среди двойных и тройных резцов. Было выяснено, что износившиеся в процессе использования рабочие лезвия резцов подправляли новыми резцовыми сколами. Это позволяло более рационально использовать качественное кремневое сырье, которое шло на изготовление орудий. В результате подправки резцовых лезвий резцы «переходили» из одной типологической группы в другую. Примером этого служит переоформление ретушных резцов в двугранные и наоборот на памятнике Анетовка 2.

I.V. Pistrail

CUTTERS OF THE LATE PALEOLITHIC SETTLEMENT OF ANETIVKA 2

The collection of pieces of flint of the Late Paleolithic settlement of Anetivka 2 is around 2 million tools. Cutters is the most represented category of tools on site. Following a typological analysis the cutters of settlement were patted three groups: angular, retouched, two-edge. Different combinations among double- and triplex-cutters are considered. As it turned out that in the process of making work out blades of cutters were retouched by stage of making new cutter edge. This process permitted to make more efficient use of fine flint raw materials which were used in manufacture of tools. As a result of reworking and recycling cutters changed their typological points and of course groups. By way of illustration cutters have got a two-edge group and vice versa on the site of Anetivka 2.

О.В. Петраускас, В.В. Пастернак

СКЛЯНІ ПОСУДИННІ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ВЕЛИКА БУГАЇВКА В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВІ

У статті подані результати аналізу знахідок решток скляніх посудин з могильника черняхівської культури Велика Бугайвка. За ступенем інформативності колекцію розподілено на три групи. Типологічно визначене скло дозволяє розрізнати форми, що були поширені на пам'ятках черняхівської культури. Крім того, окремі уламки скла належали типам посудин, які є рідкісними або взагалі не були відомі на пам'ятках черняхівської культури. Відповідно до існуючих хронологічних схем, типологічно визначені уламки скла з Бугайвки могли належати посудинам, що побутували у фазах C/2 (кінець), C/3 та D/1, тобто від рубежу III—IV ст. до поч. V ст.

Могильник черняхівської культури біля с. Велика Бугайвка (Васильківський р-н Київської обл.) досліджується спільною експедицією Інституту археології та Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова з 1995 р. Па-

© О.В. ПЕТРАУСКАС, В.В. ПАСТЕРНАК, 2003

м'ятка розташована у витоках балки, по дну якої протікає безіменний струмок (лів. пр. Стугни — пр. пр. Дніпра). На даний час цей могильник є одним із північних для черняхівської культури. За шість польових сезонів розкрито більше ніж 3400 кв. м площи пам'ятника, де розкопано 103 поховання пізньоримського часу, серед них 55 трупопокладень і 48 трупоспалень. У процесі археологічних досліджень одержана велика колекція знахідок черняхівської культури¹. Однією з найчисленніших категорій речей на цьому пам'ятнику є фрагменти скляних посудин. Усього з розкопаної частини могильника походять 156 фрагментів та чотири скляні посудини різного ступеня збереженості. Зрозуміло, що фрагментарність матеріалу впливає на рівень його інформативності. Залежно від якості інформації, яку можна отримати під час такого аналізу, пропонується виділити три групи зразків. Першу з них становлять фрагменти, що *піддаються типологічному визначенню*, тобто характерні ознаки, які збереглися на фрагменті (форма, орнамент, у деяких випадках колір скла та товщина стінки), дозволяють зіставити його з відповідним типом або типологічною групою скляних посудин. Друга група — *інформативні*: наявна орнаментація та інші ознаки на уламках подають певні відомості про посудину, однак вони не дозволяють чітко визначити її місце в існуючих типологіях. Третя група — це *малоінформативні уламки*, для яких можливим є визначення тільки кольору скла та, у деяких випадках, товщини стінки. Відповідно до цих груп і буде розглянуто матеріал з Бугаївки. Типологічно визначені фрагменти розподілені на окремі типи, з виділенням, якщо це можливо, окремих посудин у кожному з них. Інформативне скло розглянуто на підставі виділення окремих форм. Малоінформативні уламки розподілені на групи за кольором скла.

Переважна більшість розглянутих фрагментів походить з культового шару могильника і тільки сім екземплярів із поховань №№ 5, 20, 24, 91, 93, 100, 111.

Для визначення аналогій скляному посуду з Бугаївки ми орієнтувались, передусім, на матеріали пам'ятників черняхівської культури. Враховуючи те, що загальної типології для скла цієї культури не існує, нами використані розробки Х.Ю. Еггерса, Н.П. Сорокіної, Г. Рау, Е. Штрауме².

Типологічно визначене скло. Представлене 44 фрагментами з культового шару пам'ятника та чотирма екземплярами з поховань (№№ 20, 91, 93, 100).

Typ Eggers / 211-213. Фрагменти верхньої частини скляної чаши з трупоспалення 20 із трьома тонкими слабко профільованими напаяними нитками кольору основного скла. Скло непрозоре, зі слабким бірюзовим відтінком. Стінки тонкі (0,1 см), вінчик краплеподібної форми (рис. 1, 4). Також до цього типу належить фрагмент вінчика із сильно профільованою накладеною ниткою кольору основного скла, уламок походить із культового шару. Скло прозоре, інтенсивного зеленого забарвлення. Вінчик краплеподібної форми, товщина стінки до 0,3 см (рис. 1, 5).

Ці уламки походять від невисоких посудин із прямими або дещо опуклими стінками та округлим денцем, яке могло бути увігнутим або знаходитися на невисокому кільцеподібному піддоні. Досить часто вони прикрашені у верхній частині накладеними нитками зі скла, яке має однакове забарвлення з основним склом чащі (рис. 1, 1—3).

Найближчі аналогії подібним посудинам відомі на могильниках черняхівської культури. Декілька таких чащ походять із Косаново (пп. 17—1961, 23—1961 і 7—1963)³. Схожа посудина за формою і, частково, орнаментацією походить із поховання в Рудці⁴. Подібні чащі знайдені також у Вербковіц-Которові, Веддервілі та Вілленберзі⁵. Дві останні відрізняються від знайдених у Бугаївці відсутністю накладних ниток і кольором. Г. Рау відніс ці посудини до першої четверті IV ст., він же вказав на їх типологічну близькість до скляних посудин з «княжих поховань» Німеччини, наприклад, із Хасслебену / п. 8⁶. Останній комплекс добре датується на підставі знахідки монети Галлісна, 253—268 рр. Чаши схожої форми походять із кримських могильників — Чорна Річка / п. 9, остання монета Гордіана III, 238—244 рр.⁷, Озерне III / склеп I, остання монета Константина I, 306—307 рр.⁸. Посудини цього типу з території Криму датуються А.І. Айба-

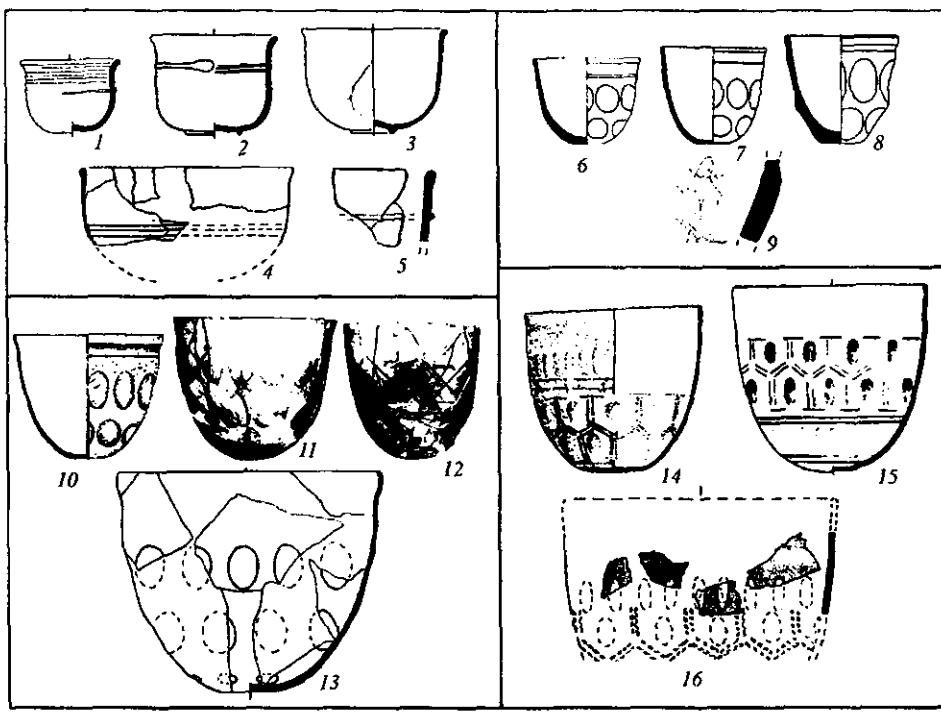

Рис. 1. Скляні посудини з пам'яток: 1—3, 15 — Косаново / пп. 7-1963, 23-1961, 17-1961, 21-1961; 4, 13 — Велика Бугайвка / пп. 20, 100; 5, 9, 16 — Велика Бугайвка / культовий шар; 6 — Варпелев / п. А; 7 — Сакрау / п. II; 8 — Цезарень / п. 36; 10 — Редліно; 11—12 — Сігерстед / тп.-1932; 14 — Маутерн-Ост / п. 149

біним кінцем III—IV ст., переважно першою половиною IV ст.⁹. Поширені вони також у Подунав'ї (напр.: Бригеціо¹⁰) та Скандинавії (напр.: Сковгаарде / 400¹¹).

Typ Eggers / 220-221. П'ять фрагментів, які, можливо, є частинами однієї посудини. Уламки прикрашені вузькими довгими прошліфованими овалами. Довжина овалів 1,5 см, відстань між ним становить близько 0,5 см. Один із фрагментів також орнаментовано шліфованою рискою, що розташована вертикально. Усі уламки походять із культового шару могильника (рис. 1, 16). На нашу думку, вони належали тонкостінній чаші подовженої напівсферичної форми. Поверхня таких посудин могла бути декорована орнаментом, який нагадує стільники з прошліфованих овалів та ліній (рис. 1, 14, 15).

Найближчі аналогії таким чашам відомі на пам'ятниках черняхівської культури в Косаново / п. 21-1961¹², Гаврилівці / заповінення ями п. 82¹³, Журавці Вільшанській / культурний шар поселення. За Г. Рау, посудини кола Сігерстед-Ганцков-Косаново датуються другою четвертю IV ст.¹⁴. У статті, спеціально присвяченій чашам типу Косаново-Якобен в Європі, І. Іоніца датує їх східні варіанти першою третиною IV ст.¹⁵. Для уточнення абсолютної дати чаш цього типу звернемо увагу на знахідку подібної посудини на пізньоантичному могильнику Маутерн-Ост у Нижній Австрії з монетою Максиміана I, 286—305 рр.¹⁶.

Typ Eggers / 223. Оплавлена та фрагментована чаша з поховання № 100. Форма відновлюється повністю. Посудина мала витягнуту сферичну форму, частина, що розташована під вінцями, опукла, самі вінці дещо загнуті всередину. На денці нанесена невелика фасетка округлої форми, вище — низка коротких вузьких горизонтально розташованих овалів, над ними — два ряди вертикальних шліфів овальної форми. Чаша тонкостінна (0,15—0,4 см), скло прозоре, безбарвне. Висота — близько 9 см, діаметр вінець — 10,5 см (рис. 1, 13).

На пам'ятниках черняхівської культури посудини, схожі за формою, добре відомі — це вже згадані вище Косаново, Гаврилівка та ін. Однак характер орнаментації там зовсім інший. Найближчі аналогії за формою, характером орнаменту

та забарвленням походять із території Західної Європи: Редліно¹⁷, Сігерстед / тп-1932, Врангstrup / п. 5¹⁸ (рис. 1, 10—12). Перелічені аналогії, на жаль, або є випадковими знахідками (Редліно — найближча до чаши з Бугаївки), або походять із комплексів без виразних датуючих речей (Сігерстед, Врангstrup). На підставі подібності форм чаши з Редліно-Сігерстеда-Ганцкова Г. Рау об'єднав у єдиний хронологічний горизонт, який, на його думку, слід датувати не пізніше ніж серединою IV ст.¹⁹. Комплекс з Бугаївки подає додаткові дані для уточнення хронології кубків цього типу. У похованні знайдено уламки кістяного гребеня з подовженими увігнутими плічками. Можливо, що спинка його мала трапецієподібну форму. Форма спинки та великі розміри (довжина 12 см) свідчать про ранній час його існування²⁰. Звернімо увагу на те, що до складу інвентаря поховання 21-1961 в Косаново входили скляний кубок та гребінь, схожі на бугаївські знахідки²¹. Поховання в Косанові найімовірніше датується в межах перш. пол. IV ст.²².

Typ Eggerts / 228-229. Представленій п'ятьма фрагментами з непрозорого скла темно-вишневого кольору. Товщина стінок становить близько 1 см. Усі вони знайдені в культовому шарі могильника. На уламках збереглися великі, близько розташовані прошліфовані овали (рис. 1, 9). Скляний посуд з вишневого або рубінового скла на пам'ятниках черняхівської культури є досить рідкісним. Поздінокі знахідки відомі в Комарові²³, Привольному²⁴, Спанцові²⁵, Малаєштах²⁶ та ін. Однак у переважній більшості кубки належать до тонкостінних посудин. Фрагменти ж з Бугаївки, безперечно, належали невисоким товстостінним чашам, що були прикрашені двома рядами прошліфованих овалів та кіл великої розміру (рис. 1, 6—8). За формою та характером орнаментації найбільш близькою є чаша з могильника в Осельвіці, однак там вона виготовлена зі скла оливкового, а не вишневого кольору²⁷.

Як найближчі аналогії для фрагментів з Бугаївки можна розглядати чаши з рубінового скла, знайдені у Варпелеві / п. А, Сакрау II²⁸, Цезарень / п. 36²⁹. Дата цих комплексів досить проблематична, і діапазон їх датування коливається широко — від C/2 до D/I³⁰. Враховуючи зональне розташування фрагментів на могильнику в Бугаївці, ми схиляємося до більш ранньої дати цієї посудини.

Typ Eggerts / 230. Найчисленніша група фрагментів, які походять із культового шару могильника, — 17 зразків (рис. 2, 4—12). З ознак, характерних для цього типу посудин та зафікованих на цих уламках, можна назвати такі: нерівна, нечітка прошліфована лінія під вінцями, горизонтальні ряди овалів, що не збігаються між собою, які, у свою чергу, відділені один від одного. Кольорова гама скла посуду цього типу відносно широка — від прозорого безбарвного до інтенсивного оливкового. Серед усієї маси фрагментів можна виділити дві групи, що походять від різних келихів. Перша з них представлена шістьма тонкостінними фрагментами з прозорого скла бежевого відтінку, овали прошліфовані неглибоко. До другої групи віднесено два фрагменти, які мають інтенсивне оливкове забарвлення. Товщина стінки — 0,35 см. Зауважимо, що матеріали з Бугаївки дозволяють припустити існування двох окремих груп кубків, які різняться між собою товщиною стінки та глибиною нанесення орнаменту, — тонкостінні (Вальстенарум) і товстостінні (Вітково, Форештад Моссе)³¹ (рис. 2, 1—3).

Час існування келихів цього типу досить тривалий, хоча вони найбільш характерні для фази C/3³².

Typ Штрауме / IB — Pay / Тиргшор-179. Нижня частина товстостінного келиха з поховання 91. Денце плоске, зашліфоване, вище нанесена глибока оперезуюча лінія, над якою збереглося два ряди глибоко прошліфованих овалів. Овали одного ряду накладаються один на одного, між рядами залишена первинна поверхня келиха. Колір скла прозорий, оливковий серединою інтенсивності (рис. 2, 18).

Прямих аналогій кубку з Бугаївки нам не відомо. За окремими елементами, а саме орнаментом та формою, келихи з Подніпров'я близькі до посудин з Хворину, Съютведту³³, Бирладу-Валія Сяке / п. 506, Міхалашеню / п. 175³⁴, і типологічно його можна розглядати як переходний між посудинами типу Штрауме / IB і Pay / Тиргшор 179³⁵ (рис. 2, 13—15).

Typ Pay / Гаврилівка 5. Представленій двома фрагментами з культового шару, з орнаментом у вигляді прошліфованих шестикутників. Скло прозоре,

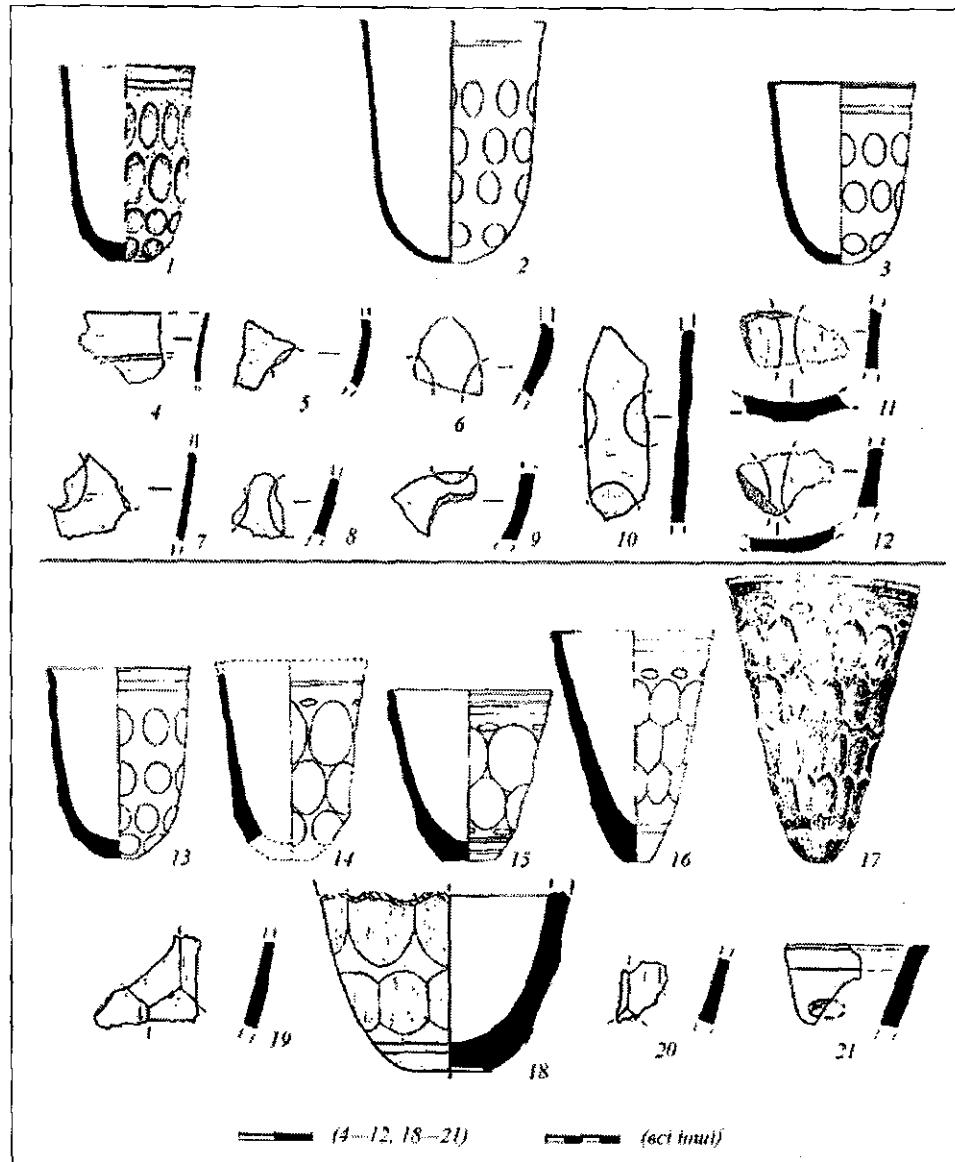

Рис. 2. Скляні посудини з пам'яток: 1 — Витково / п.; 2 — Валльстенарум / п.; 3 — Форештад Моссе; 4—12, 19—21 — Велика Бугайвка / культовий шар; 13 — Хворнум; 14 — Бірлад-Валя Сяке / п. 506; 15 — Сьовадт / п.; 16 — Міхалащен / п. 175; 17 — Горощевці / п. 4; 18 — Велика Бугайвка / п. 91

безбарвне. Також до цього типу належить товстостінний (до 0,6 см) прямий зрізаний вінчик з прошліфованою лінією та невеликим горизонтальним овалом, скло безбарвне прозоре (рис. 2, 19—21).

Найближчі аналогії цим келихам походять із могильників черняхівської культури Гаврилівка / пп. 5, 79³⁶, Горощевці / п. 4³⁷, Міхалащен / п. 175³⁸ та ін. (рис. 2, 16—17). Більшість дослідників датує подібні келихи другою пол. IV — перш. пол. V ст. н. е.³⁹.

Typ Eggerts / 238 (келих типу «Medallionbecher» із грецьким написом). Три фрагменти, що походять із культового шару. Два з них є частинами медальйона, третій — частиною стінки зі складною орнаментацією. На ній збереглися: три глибокі врізи, розташовані несиметрично, які, ймовірно, є нижньою частиною грецького напису, нижче — два глибокі паралельні оперезуючі врізи; під ними — орнаментальна група у вигляді вертикальних прошліфованих овалів та

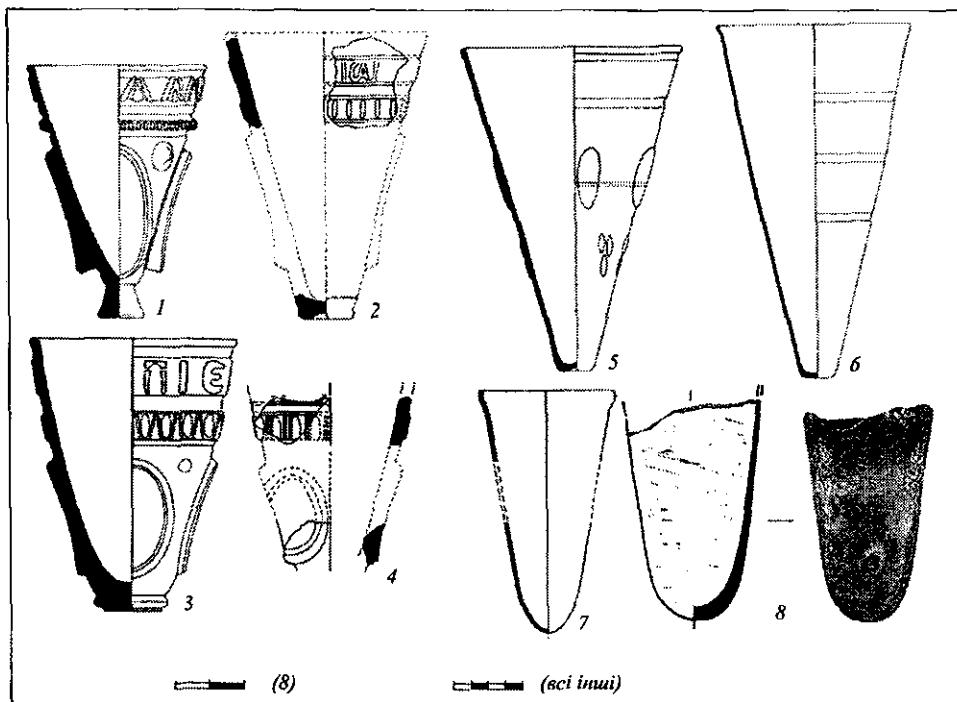

Рис. 3. Скляні посудини з пам'яток: 1 — Штиллінг / п.; 2, 5 — Бирлад-Валя Сяке / пп. 47, 5; 3 — Барчя / п. 123; 4 — Велика Бугаївка / культовий шар; 6 — Мартінешти / п. 5; 7 — Одая / п. 23; 8 — Велика Бугаївка / п. 93

подвійних врізів; нижче — заглиблена більш ніж на 0,2 см смуга, що відділяє верхню частину келиха від медальйонів. Товщина стінки — до 0,85 см, на медальйонах — до 1,2 см. Краї медальйона виділені двома уступами. Скло прозоре, зі слабким жовтуватим відтінком (рис. 3, 4).

Аналогії подібним формам відомі на могильниках черняхівської культури⁴⁰ та Північної Європи⁴¹ (рис. 3, 1—3). Найбільш близькою для келиха з Бугаївки, на нашу думку, є посудина з поховання 123 у Барчі⁴² (рис. 3, 3). Для скляних кубків з медальйонами знахідка в Бугаївці є найсхіднішою в черняхівській культурі.

Tip Pay / Гаврилівка-35. Нижня частина келиха гострої конічної форми, без орнаментації, із трохи сплющеним денцем, походить із поховання 93. Товщина стінки коливається від 0,2 до 0,3 см. Скло прозоре, зі слабким зеленуватим відтінком. Заслуговує на увагу те, що внутрішня частина посудини з Бугаївки вкрита нальотом білого кольору, а із зовнішнього боку — тонким шаром кіптяви коричнево-чорного кольору. Такий шар міг утворитися лише внаслідок горіння гнота, тобто денце скляного кубку в похованні виконувало функцію світильника. Про це свідчить і спеціально надана форма краю посудини (рис. 3, 8).

Гостроконічні келихи широко розповсюджені на пам'ятниках черняхівської культури, особливо степової зони, та на території Румунії і Молдови: Одая / п. 23, Бирлад-Валя Сяке, Мартінешть / п. 5⁴³ та ін. (рис. 3, 3—7). Належність тонкостінних гостроконічних кубків до заключної фази черняхівської культури серед дослідників не викликає сумніву⁴⁴.

Tip Штрауме VIII-1. Чотири фрагменти товстостінного келиха, знайдені в шарі могильника. Основна стінка виготовлена з прозорого оливкового скла середньої інтенсивності, накладений шар — із синього глухого скла. На одному з фрагментів по накладеному шару нанесені прошліфовані вигнуті лінії. На іншому збереглася зона закінчення накладки із синього скла та невеликий горизонтальний овал. Межа спайки між основним та накладеним шаром зашліфована. Товщина основної стінки — 0,6—0,85 см, накладного шару — 0,1 см (рис. 4, 5, 5а, 6, 6а).

У черняхівській культурі знахідки посудин, які виконані в подібній техніці, до теперішнього часу не відомі. Товстостінні келихи, виготовлені з двошарово-

го скла, відомі в Європі — Печ, Журань, Оттарсхьйоген⁴⁵. Посудини цього типу однічні, деякі з них сильно фрагментовані, тому коло аналогій для знахідок із Бугаївки обмежене. Найближчим за технологією виготовлення, кольором скла та особливостями нанесення орнаментації є келихи із західно-норвезького могильника Евебю⁴⁶ (рис. 4, 4). Цей комплекс дослідники відносять до фаз D/1, D/2 на підставі знахідки соліда Феодосія II (408—450 рр.)⁴⁷.

Тип Сорокіна / III. Два фрагменти стінки з безбарвного прозорого скла, походять із культового шару. На одному з фрагментів напаяні чотири невеликі краплі із синього скла, розташовані трикутником. На іншому — три краплі синього скла вздовж однієї лінії. Враховуючи однакову товщину стінки (0,25—0,3 см), колір основного скла та накладок, а також планіграфічну близькість знахідок, можна припустити, що вони є різними частинами одного келиха. Імовірно, що він був прикрашений орнаментальними групами синіх крапель, розташованих трикутником, які чергувалися з напайками, розташованими в одну лінію⁴⁸ (рис. 4, 2, 2a, 3, 3a).

На території черняхівської культури України посудини, орнаментовані невеликими краплями синього скла, відомі на двох пам'ятниках — Журавка / п. 14 та Соснова⁴⁹. Келихи з подібною орнаментацією представлені на пам'ятниках пізньоримського часу та епохи великого переселення народів з території Криму та пам'ятках Цебельди⁵⁰.

У черняхівській культурі скляні посудини, орнаментовані краплями синього скла, є індикаторами заключної фази розвитку культури, тобто D/1⁵¹.

Тип Харакс. Фрагмент стінки з прозорого скла з бірюзовим відтінком, походить із культового шару. Стінку прикрашено овалами, які утворились внаслідок видування в орнаментовану форму та наступної гарячої обробки. На фрагменті збереглися три овали, товщина стінки до 0,5 см (рис. 4, 7). Аналогії посудинам,

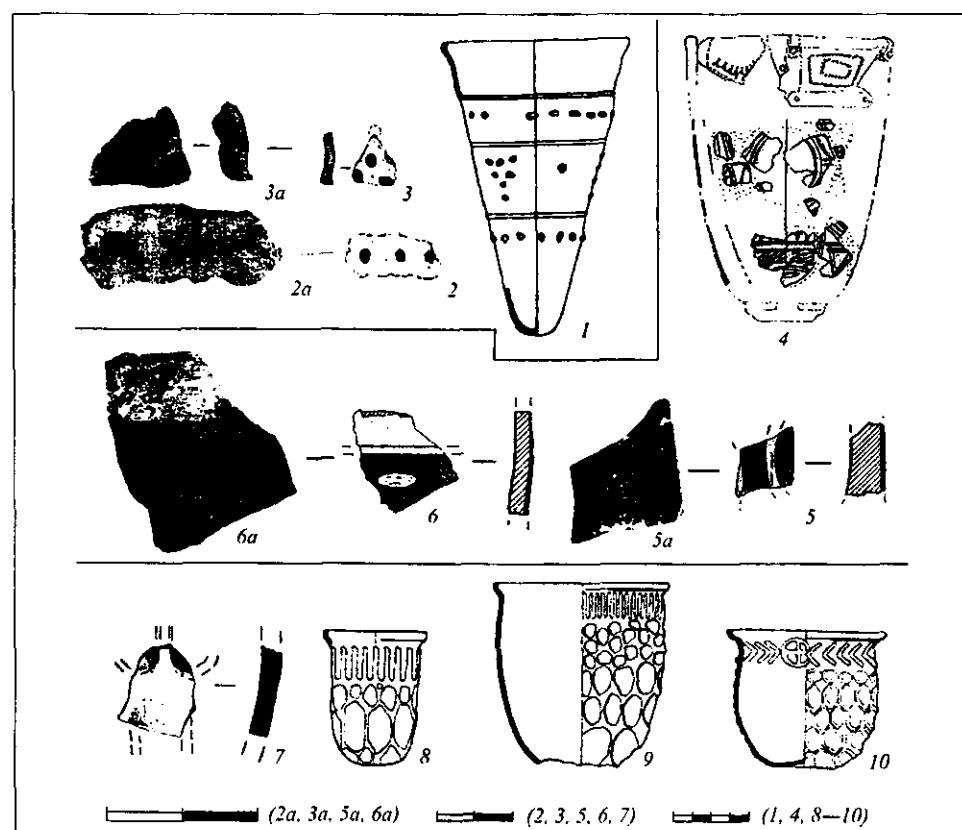

Рис. 4. Скляні посудини з пам'яток: 1 — келих типу Сорокіна / III; 2, 2a, 3, 3a, 5, 5a, 6, 6a, 7 — Велика Бугаївка / культовий шар; 4 — Евебю / п.; 8 — Харакс / м. 29; 9 — Совхоз 10 / м. 254; 10 — Цебельда / м. 13

виготовленим у подібній техніці, походять із Північного Причорномор'я, чорноморського узбережжя Кавказу та Західної Європи⁵².

Інформативне скло. Ця група представлена 19 фрагментами, що походять з культового шару могильника, та одним екземпляром із трупоспалення 5. Нижче наводиться їх опис.

1. Два фрагменти придонної частини та денця скляної посудини. Денце сплющене, у придонній частині проходить низка вузьких коротких прошліфованих овалів, розташованих горизонтально. Товщина 0,3 см, колір скла жовтий, слабкої інтенсивності.

2. Один фрагмент придонної частини, прикрашеної низкою дрібних шліфів округлої форми. Колір жовтий, інтенсивний, товщина 0,35—0,4 см.

3. Чотири фрагменти вінчика келиха (один із поховання 5). Вінчик прямий, з подвійною прошліфованою оперезуючою лінією. Нижче розташована прошліфована поверхня, форму якої (а відтак і тип) у зв'язку із сильною деформацією визначити неможливо. Скло прозоре, безбарвне, товщина 0,3 см.

4. Два фрагменти вінчика келиха, діаметр близько 8 см. Вінчик загострений, відігнутий назовні, прикрашений двома глибоко врізаними оперезуючими лініями. Товщина 0,4 см, скло прозоре, безбарвне.

5. Три фрагменти вінчика скляної посудини, підкраплеподібної форми; широка прошліфована лінія. Товщина 0,5 см, скло безбарвне, прозоре.

6. Фрагмент вінчика, прямий, із вузькою глибоко прошліфованою лінією. Колір скла оливковий, слабкий, товщина 0,3 см.

7. Вінчик скляної посудини, прямий зрізаний, прикрашений широкою оперезуючою лінією. Скло прозоре, безбарвне, товщина 0,3 см.

8. Два фрагменти вінчика скляного келиха. Вінчик прямий, з оперезуючою лінією. На одному з фрагментів під лінією розташований невеликий горизонтальний прошліфований овал. Скло прозоре, безбарвне, товщина 0,25 см.

9. Фрагмент вінчика, прямий, зрізаний, прикрашений подвійною оперезуючою лінією. Скло слабкого оливкового кольору, непрозоре, товщина 0,25 см.

10. Денце скляного келиха, із прошліфованою фасеткою діаметром 1,4 см. Скло слабкого оливкового кольору, товщина 1,1 см.

11. Уламок стінки з прозорого безбарвного скла з напаяним тонким шаром бірюзового скла. Товщина стінки 0,3 см.

12. Фрагмент стінки з вузькою прошліфованою лінією, товщина 0,2 см.

Малоінформативне скло. Найчисленніша група, яка складається з 90 фрагментів культового шару пам'ятника та двох екземплярів з кремацій №№ 24 та 111⁵³.

1. Прозоре, безбарвне скло: 52 фрагменти (56 % малоінформативного скла).

2. Скло бірюзового кольору: 13 фрагментів (один з поховання № 111) — 14 %.

3. Скло оливкового кольору: 15 фрагментів (16 %).

4. Скло інтенсивного жовтого кольору. Шість екземплярів (один з поховання 24) — 6,5 %.

5. Скло жовтого кольору, слабкої інтенсивності: чотири уламки (4,5 %).

6. Скло зеленого кольору: два фрагменти (3 %).

Аналіз фрагментів скляних посудин з могильника черняхівської культури біля Великої Бугаївки дозволяє зробити певні висновки щодо хронології могильника та соціально-економічного розвитку населення, яке його залишило.

Колекція уламків скла з Бугаївки надає більш реального уявлення про кількість форм, що знаходилися в обігу стародавньої общини. За нашими підрахунками, знайдені тут фрагменти могли належати, як мінімум, 20 посудинам: сім з яких походять з поховань і, щонайменше, 13 — з культового шару. Географія аналогій для типів скляних посудин, які виділені у Великій Бугаївці, охоплює як саму територію черняхівської культури, так і Західну та Південну Європу. Можливо, слід зауважити, що знайдені тут уламки від посудин, декорованих краплями синього скла та виготовлених у техніці видування у форму, вказують на переважання південного напрямку у торгівельних відносинах (Передкавказзя, Крим), які склалися на заключному етапі існування середньодніпровських черняхівських пам'яток.

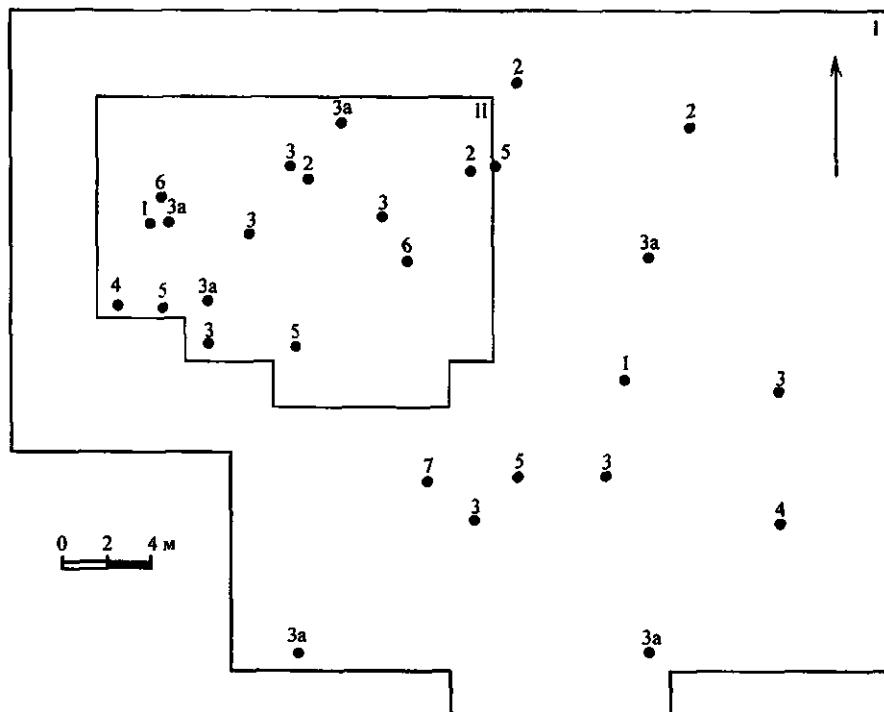

Рис. 5. Типологічно визначене скло: 1 — тип Еггерс / 211-213; 2 — тип Еггерс / 228-229; 3 — тип Еггерс / 230; 3а — тип Еггерс / 230 — частини однієї посудини; 4 — тип Рай / Гаврилівка 5; 5 — тип Штрауме / VIII-1; 6 — тип Сорокіна / III; 7 — тип Харакс

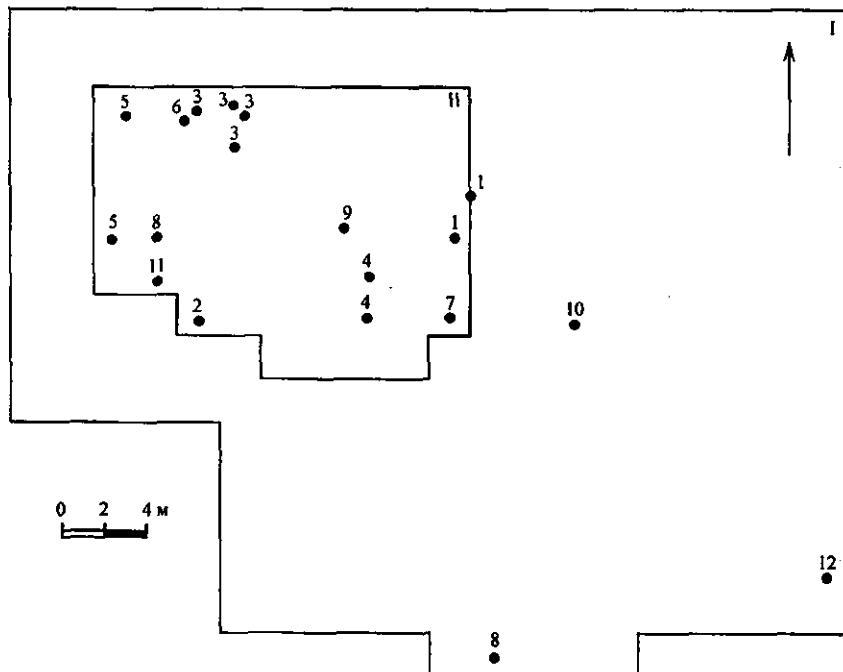

Рис. 6. Розміщення уламків з групи «Інформативне скло». Номери на плані відповідні до тексту

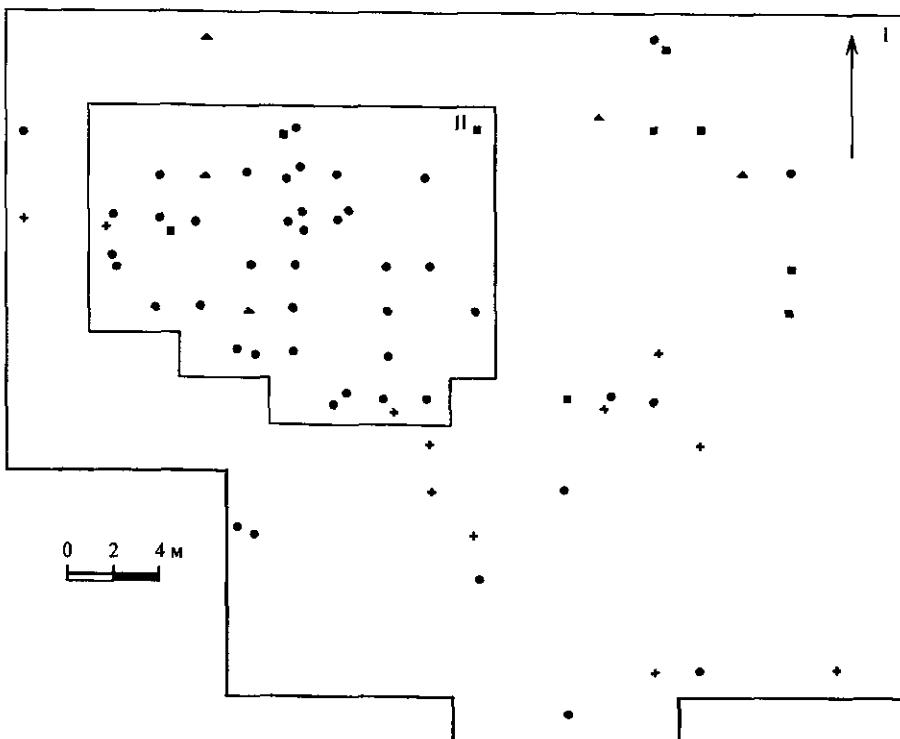

Рис. 7. Розміщення уламків з групи «Малоінформативне скло»: ● — прозоре безбарвне скло; + — скло оливкового кольору; ■ — бірюзове скло; ▲ — скло інтенсивного жовтого забарвлення

Що ж до планіграфічного розміщення решток скляного посуду, відзначимо, що більшість фрагментів сконцентрована в зоні трупоспалень. У зоні трупопокладень знахідки скла поодинокі. Спостереження за розміщенням виділених типів на території могильника вказує на те, що в зоні трупопокладень простежується чіткіше зональне розташування різnotипних уламків. У тій частині могильника, де сконцентровані трупоспалення, фрагменти різnotипних та хронологічно відмінних посудин сконцентровані переважно в одному місці, на площі близько 1100 кв. м. У межах цієї ділянки зосереджується 77 % усіх знахідок скла з культового шару пам'ятника, у т. ч. 81 % малоінформативного (рис. 7), 95 % інформативного (рис. 6) і 61 % типологічно визначеного (рис. 5). Середня щільність знахідок на цій ділянці — один уламок на 9,5 кв. м. (у цілому на пам'ятнику — 1 на 22 кв. м.). Усередині цієї зони можна локалізувати місце найбільшого скучення — 220 кв. м, де зосереджено 47 % усіх уламків скла, у т. ч. 45 % малоінформативного (рис. 7, II), 79 % інформативного (рис. 6, II), 36 % типологічно визначеного (рис. 5, II). Середня щільність знахідок тут становить один фрагмент на 3 кв. м. Подібну ситуацію можна пояснити тим, що протягом тривалого часу на цій ділянці відбувався саме процес кремації та, можливо, здійснювалися певні ритуальні дії. Таке припущення добре узгоджується з природою походження культового шару на черняхівських могильниках⁵⁴.

Типологічне розмаїття посудин з могильника Бугаївка досить широке — від чаши типу Еггерс / 211-213 до келихів типу Еггерс / 238. Особливо слід виділити три унікальні для черняхівської культури України форми: чаша типу Сакрау II з мутного скла вишневого кольору; келих зі стільниковим орнаментом, утвореним унаслідок декорування вгарячу; товстостінна посудина із суцільним накладеним шаром із синього скла та шліфованім по ньому орнаментом.

У цілому, форми скляних посудин з могильника черняхівської культури у Великій Бугаївці представлені у фазах С/2 (кінець), С/3, D/1, тобто в абсолютних датах це приблизно від рубежу III—IV ст. до перших десятиліть V ст. н. е.⁵⁵.

¹ Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В. Археологічні дослідження біля с. Велика Бугаївка на Київщині у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні в 1999—2000 pp. — К., 2001. — С. 187—189.

² Eggers H.J. Der roemische Import in freien Germanien. — Hamburg, 1951; Сорокина Н.П. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья // CA. — 1971. — № 4. — С. 85—101; Rau G. Koerpergraeber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — № 3. — S. 109—214; Straume E. Glaeser mit Facettenschliff aus skandinavischen Graeben des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. — Oslo, 1987.

³ Petrauskas O.V. Die Graeberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten — in Druck.

⁴ Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М., 1980. — С. 83—86. — Рис. 32, 6.

⁵ Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 5, 11, 54.

⁶ Schulz W. Das Fuerstengrab von Hassleben. Roemisch. — Germanisch Forschungen (7). — Berlin-Leipzig, 1933. — Taf. 20, 2.

⁷ Бабенчиков В.П. Чорноріченський могильник // АП УРСР. — 1963. — Т. XIII. — С. 97—100. — Рис. 4, 9.

⁸ Лобода И.И. Раскопки могильника Озерное III в 1963—1965 гг. // CA. — 1977. — № 4. — Рис. 5, 1.

⁹ Айбабин А.И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеримского периода // CA. — 1984. — № 1. — С. 113. — Рис. 1.

¹⁰ Barkoczi L. Pannonische Glasfunde in Ungarn. — Budapest, 1989. — S. 70. — Taf. VI, 60.

¹¹ Lund-Hansen U. Origin of glass during the Late Roman Period // International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1—5 centuries A.D. — Aszod-Nyiregyhaza, 2001. — P. 331. — Fig. 8.

¹² Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — № 139. — Табл. XVII, 3.

¹³ Сымонович Э.А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. — 1960. — № 82. — С. 218. — Табл. IX, 12.

¹⁴ Rau G. Koerpergraeber mit... — S. 164.

¹⁵ Ionita I. Eine Glasschale mit eingeritztem Wabenmuster und Facettenschliff von Iacobeni (Kr. Jasi) // Dacia, Bucarest, 1994—1995. — XXXVIII—XXXIX. — S. 162.

¹⁶ Pollak M. Spätantike Grabfunde aus Favianis / Mautern. — Wien, 1993. — S. 183. — Taf. 17.

¹⁷ Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 20.

¹⁸ Straume E. Glaeser mit... — Taf. 10I, I—2; 102, II.

¹⁹ Rau G. Koerpergraeber mit... — S. 129. — Fig. 52.

²⁰ Шишкін Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 244.

²¹ Кравченко Н.М. Косановский... — Табл. XI, 2; XVII, 3.

²² Шаров О.В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены // ПАБ. — 1992. — С. 175; Петраускас О.В. Могильники черняховской культуры Косаново и Гавриловка. Сравнительная характеристика, хронология, погребальный обряд, этнокультурные особенности // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. — К., 1999. — С. 28.

²³ Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983. — С. 149—150.

²⁴ Кропоткин В.В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.). — М., 1970. — С. 104; Келих з поховання 10 у Привільному зберігається в НМІУ (м. Київ), і колір скла його темно-вишневий, а не синій, як це вказано у праці В.В. Кропоткіна.

²⁵ Bicur M., Preda C. Necropole din secolul al IV lea E.N. in Muntenia. — Bucuresti, 1966. — S. 22.

²⁶ Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 282.

²⁷ Лихтер Ю.А. Стеклянные изделия из могильника Оселивка // МЧК. — М., 1988. — С. 109. — Рис. 2.

²⁸ Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 15, 82.

²⁹ Gomolka-Fuchs G. Glaeser der Sintana de Mures — Cernjachov — Kultur // Die Sintana de Mures — Cernjachov — Kultur. — Bonn, 1999. — S. 138. — Abb. 6, 5.

³⁰ Straume E. Glaeser mit... — S. 42.

³¹ Straume E. Glaeser mit... — S. 28.

³² Eggers H.-J. Zur absoluten Chronologie der roemischen Kaiserzeit im Freien Germanien // Jahrbuch des roemisch-germanischen Zentralmuseums Meinz. — Meinz, 1955 (2. Jahrgang). — S. 228—230. — Abb. 11; Lund-Hansen U. Roemischer Import im Norden. — Koebenhavn, 1987; Straume E. Glaeser mit... — Abb. 5; Щукин М.Б., Щербакова Т.А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 193.

- ³³ Straume E. Glaeser mit... — Taf. 3, 81; 8, 42.
- ³⁴ Gomolka-Fuchs G. Glaeser... — Abb. 6, 6, 9.
- ³⁵ Straume E. Glaeser mit... — S. 29; Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 52.
- ³⁶ Сымонович Э.А. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья // CA. — 1955. — № 24. — Рис. 11, 5; Сымонович Э.А. Раскопки могильника... — С. 214.
- ³⁷ Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — С. 56—57. — Рис. 4.
- ³⁸ Gomolka-Fuchs G. Glaeser... — Abb. 6, 9.
- ³⁹ Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 52; Straume E. Glaeser mit... — S. 37; Гаертиухин И.О. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуры. — К., 1999. — Рис. 19.
- ⁴⁰ Наприклад, Бирлад-Валя Сяке / п. 47. Див.: Gomolka-Fuchs G. Glaeser... — Abb. 7, 4.
- ⁴¹ Straume E. Glaeser mit... — Taf. 9, 91.
- ⁴² Gomolka-Fuchs G. Glaeser... — Abb. 7, 5.
- ⁴³ Никитина Г.Ф. Могильники... — С. 16—17. — Рис. 6; Gomolka-Fuchs G. Glaeser... — Abb. 5, 4—5.
- ⁴⁴ Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 52; Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Междунар. конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 45—46; Kasanski M., Legoux R. Contribution a l'étude des tomoignages archéologiques des Goths en Europe orientale a l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Cetnachow recente // Archeologie Mediewale. — 1988. — Т. XVIII. — Pl. IV, 56.
- ⁴⁵ Straume E. Glaeser mit... — S. 39—40. — Taf. 10, 72.
- ⁴⁶ Там само. — Taf. 9, 8; 86, 1, 2, 4.
- ⁴⁷ Там само. — S. 80.
- ⁴⁸ Сорокина Н.П. О стеклянных сосудах... — С. 90—92. — Рис. 1, 9.
- ⁴⁹ Сымонович Э.А. Стеклянные кубки из Журавки // КСИА. — 1964. — Вып. 102. — С. 9; Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с. Сосновы на левобережье Днепра // Kultura Wielbarska, Tom 2. — Lublin, 1989. — С. 257. — Табл. 7, 2.
- ⁵⁰ Сорокина Н.П. Стеклянные сосуды IV—V вв. и хронология Цебельдинских могильников // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — С. 58—59. — Рис. 1.
- ⁵¹ Гороховский Е.Л. Хронология... — С. 45—46; Tejral J. Neue Aspekte der fruehvoelkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaeraum // Neue Beitraege zur Erforschung der Spaelantike im mittleren Donauraum (Hrgb. J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski). — Brno, 1997. — S. 331.
- ⁵² Fremersdorf F. Die Denkmaeler des roemischen Koln. — Koeln, 1967. — Bd. 8. — S. 31. — Taf. 180—204; Сорокина Н.П. Стеклянные сосуды... — С. 58—59. — Рис. 1.
- ⁵³ Про належність уламків скла з цих поховань до скляних посудин свідчать їх великі розміри та однаковий колір скла.
- ⁵⁴ Петраускас О.В. Про культовий шар та поховання з трупоспаленням на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993. — Вип. 2. — С. 36—51; Petrauskas O.V. Zur Rekonstruktion von Brandbestattungen nach den Befunden in den Graeberfeldern der Cernjachov-Kultur // Die Sintana de Mures — Cernjachov — Kultur. — Bonn. — S. 1—10.
- ⁵⁵ Eggers H.-J. Zur absoluten Chronologie... — Abb. 4, 6; Rau G. Koerpergraeber mit... — Fig. 52; Straume E. Glaeser mit... — Abb. 5; Tejral J. Neue Aspekte... — Abb. 10—14.

Одержано 16.05.2002

О.В. Петраускас, В.В. Пастернак

СТЕКЛЯННЫЕ СОСУДЫ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВЕЛИКАЯ БУГАИВКА В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье анализируются находки стеклянной посуды из могильника черняховской культуры в с. Великая Бугаивка. Из раскопанной части могильника извлечено 156 фрагментов и 4 стеклянных сосуда различной степени сохранности. По степени информативности образцы разделены на три группы. В группе «типологически определимые» выделено 12 типов сосудов. Большинство из них имели широкое распространение в черняховской культуре. Тем не менее, некоторые обломки принадлежали сосудам, которые являются редкими для этой культуры (тип Сорокина / III) или же до сих пор были неизвестны (тип Штрауне / VIII-1 и тип Харакс). Согласно существующим хронологическим схемам, типологически определимые фрагменты стеклянных сосудов из Бугаивки могли принадлежать сосудам, которые существовали в фазах С/2 (конец), С/3 и D/1, т. е. от рубежа III—IV в. до нач. V в.

GLASS VESSELS FROM THE BURIAL GROUND
OF VELYKA BUGAIVKA OF CHERNIAKHIVS'KA
CULTURE ON THE MIDDLE Dnieper

The article deals with analysis of finds of glass pottery from the burial ground of Cherniakhivs'ka culture near the village of Velyka Bugaivka. The excavated part of the burial ground gave 156 fragments and four glass vessels in different condition. Articles have parted three groups by the degree of carrying information. The group of typologically definable artifacts have parted 12 types of vessels. The main part of them was well-spread in Cherniakhivs'ka culture. Nevertheless some debris is for vessels which are rare in this culture (the type of Sorokina/III) or were unknown till now (the type of Shtraune/VIII — 1 and the type of Kharaks). According to the present chronological scheme the fragments of glass pottery from Bugaivka which are definable typologically could be for vessels which were in existence in the phases of C/2 (at the end), C/3 and D/1, that is from the turn of the 3rd to the beginning of the 5th century.

В.І. Полтавець

**АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ
ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ТА СКІФСЬКОГО ЧАСІВ
У ФОНДАХ ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»**

У публікації охарактеризовано колекцію передскіфського і скіфського часів у фондах НІКЗ «Чигирина», створеного у 1989 році: історія і джерела формування колекції, її склад, деякі знахідки зі старих і нових надходжень, що не були опубліковані.

Чигиринський історико-культурний заповідник заснований у 1989 році, з 1995 року він має статус національного. Наукові фонди заповідника налічують понад 20 тисяч одиниць зберігання, у тому числі археологічні фонди — близько 5 тисяч одиниць. Останні сформувалися на основі колекції Чигиринського краєзнавчого музею, а також значною мірою з колекцій, переданих експедиціями ІА АН УРСР (зараз — ІА НАНУ), що проводили розкопки на Чигиринщині. Найбільші колекції: матеріали епохи неоліту-енеоліту з пункту Молюхів Бугор (розкопки Т.М. Нераденко), знахідки XVII—XVIII століть, коли Чигирина був центром козацької держави (розкопки П.А. Горішнього та інших), а також матеріали передскіфського часу із Суботівського городища і скіфського часу — з Мотронинського городища. Постійно поповнюються фонди також за рахунок матеріалів розвідок і розкопок, що проводять співробітники заповідника, а також експонатів, які передають місцеві жителі. Археологічні експозиції облаштовані у декількох філіалах заповідника: у краєзнавчому музеї в с. Медведівка, етнографічному — у с. Стецівка, а також музеях Б. Хмельницького й археологічному у м. Чигирина.

Таким чином, колекція знахідок передскіфського і скіфського часів у наукових фондах ЧНІКЗ є однією з найбільших, і вона поповнюватиметься внаслідок робіт Українсько-Польської експедиції на Мотронинському городищі і курганному могильнику, що почалися з 2001 року і розраховані ще на декілька років.

У передскіфський період — у кінці II — на початку I тис. до н. е. — Чигирина була однією з найрозвиненіших територій Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Тут, у пониззі Тясмина і в околицях м. Чигирина, зосереджені більшість (8 з 15) городищ чорноліської культури, які утворюють ланцюжок від Чорного Лісу на Кіровоградщині до району Сміли¹. Пізніше тут існували най-

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, згаданих у статті

значніші поселення і могильники жаботинської фази ранньоскіфського періоду (у тому числі епонімне поселення у с. Жаботин) і власне скіфського періоду, у тому числі одне з найбільших городищ Дніпровського Лісостепового Правобережжя — Мотронинське.

Особливо великі й цінні матеріали щодо чорноліської культури, як зазначав О.І. Тереножкін², одержані під час розкопок Суботівського городища, розташованого неподалік Чигирина (рис. 1). На цих знахідках базуються наші уявлення відносно археологічного обличчя чорноліської культури та її періодизації. Виходячи зі значної кількості уламків ливарних форм, це був важливий металургійний осередок. У фондах ЧНІКЗ зберігається більша частина колекцій із розкопок О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської 1951-го, 1955-го і 1972-го років, а також українсько-німецької експедиції під керівництвом В.І. Ключка у 1994 і 1995 роках. Це виразна колекція ліпного посуду, у тому числі відреставровані великі горщики й корчаги (опубліковані в монографії О.І. Тереножкіна), а також знаряддя праці з каменю, глини і кісток (тертички й шліфувальні знаряддя, проколки, прясельця, кам'яні молотки). Дата цих знахідок — від XII до VIII ст. до н. е., більша частина з них належить до другого етапу чорноліської культури (VIII—VII ст. до н. е. за традиційним датуванням або X—IX ст. до н. е. — за новим). До цього самого періоду відносять знахідки кераміки та знарядь праці з околиць с. Суботів³ — урочищ Гапшин Горб (розвідки В.І. Гуглі у 1990—1998 рр.) і Макітра (розвідки В.І. Гуглі). Відомі тут і знахідки скіфського часу: залізний ніж, бронзова голка, уламок зооморфної статуетки. Ліпна кераміка скіфського періоду, фрагменти амфор, прясельця та інші знахідки походять з пунктів в урочищах Могилки і Досієва (розвідки В.І. Гуглі).

Охарактеризуємо деякі експонати передскіфського й скіфського часу. Плоскодонний келих з високою, плавно вигнуту шийкою* (рис. 2, I). Зовнішня поверхня і шийка зсередини вкриті слабким чорним лощінням. На переході

* Музей у с. Стецівка. Походить з Калантаївського городища.

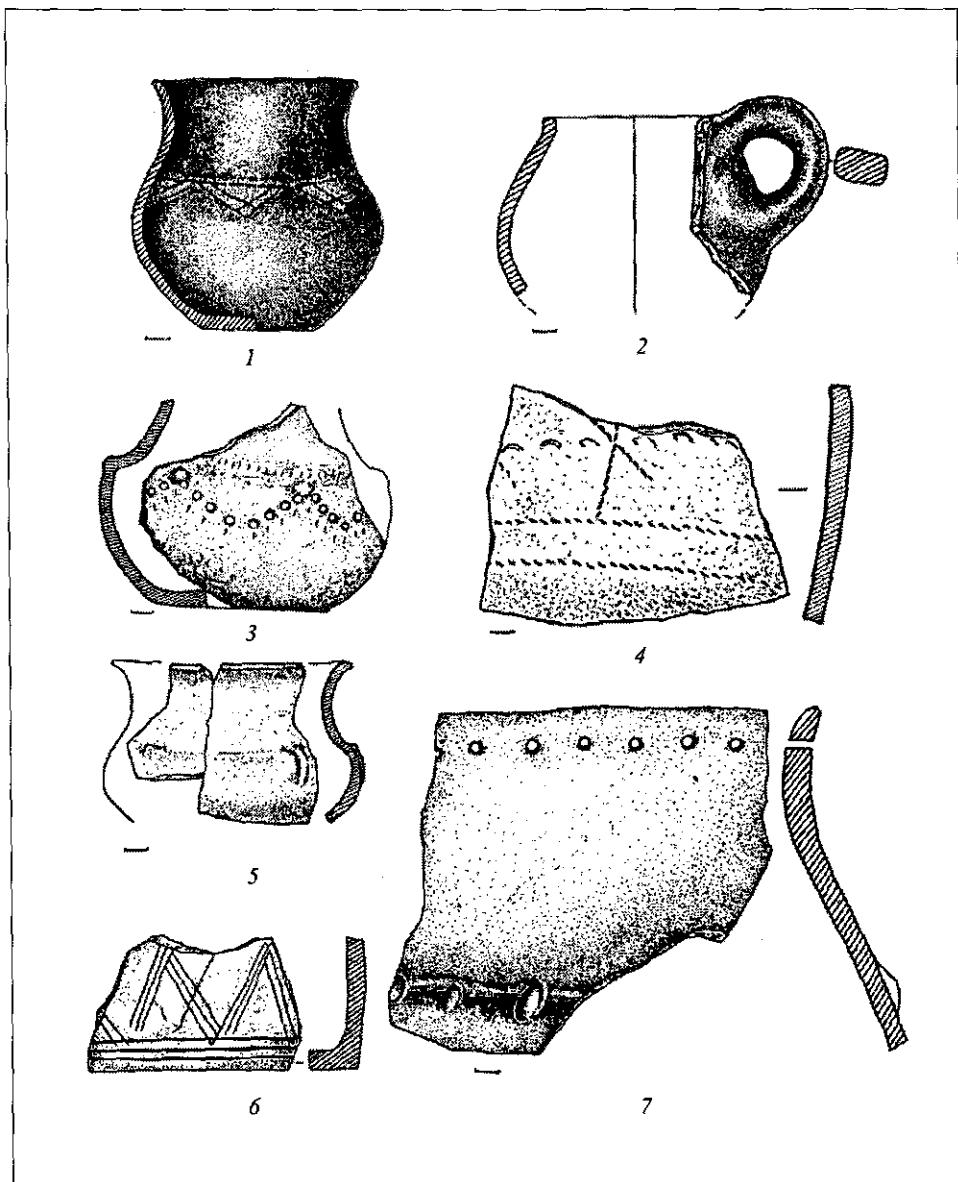

Рис. 2. Ліпний посуд: 1 — Калантаївське городище; 2—4, 6, 7 — Адамівське поселення; 5 — с. Но-
воселиця, Молюхів Бугор

шийки в тулуб — орнаментальний фриз, нанесений дрібнозубчастим штампом і затертий білою пастою. Висота кубка — 10,5 см, діаметр тулуба — 11 см, діаметр горла — 9 см, дна — 4 см. Орнамент на келихах у вигляді трикутників з двійчастим або трійчастим контуром, нанесеним дрібнозубчастим штампом, відомий ще в білозірській культурі⁴, а також посудинах першого ступеня чорноліської культури, наприклад із Суботівського городища⁵. Відомий цей орнамент і на кераміці другого ступеня чорноліської культури⁶, хоча в цей період дрібнозубчастий штамп частіше застосовується в інших геометричних орнаментах, у тому числі на келихах⁷. За поєднанням форми та орнаменту наш кубок можна віднести до першого ступеня чорноліської культури.

До цього самого часу належить і фрагмент великого плоскодонного келиха з розкопок Адамівського поселення в 1956 році (об'єкт «монастир», кв. 11—10). Зовнішня поверхня сірувато-чорного кольору, підлощена (рис. 2, 3). Діаметр тулуба — близько 12—12,5 см, висота — не менше ніж 10 см. Орнаментальна

схема така сама, як на попередньому келиху, — горизонтальна смужка з коротких вертикальних насічок, під нею штампом у вигляді кілочка нанесена зубчаста лінія. Нижче — також короткі вертикальні насічки. Доповнюють орнамент невеличкі, витиснуті ззовні, гульки. Як форма келиха, так і орнамент у вигляді невеликих гульок, відомі у білогрудівській культурі⁸, але зберігаються і пізніше — на пізньочорноліських і жаботинських пам'ятках⁹. Існує в пізньочорноліський період і орнамент у вигляді штампованих кілець¹⁰.

З цього ж Адамівського поселення (розкоп IV — зольник, 1957 р.) походить фрагмент так званої піксиди (рис. 2, 6). Діаметр посудини дорівнює приблизно 10,5 см. Поверхня сіро-бурого кольору, нелощеня. У нижній частині — орнамент у вигляді трикутників із трійчастих урізаних ліній, що спираються на горизонтальну смужку з таких самих ліній. Аналогічні посудини добре відомі на пам'ятках другого ступеня чорноліської культури, почали вони орнаментовані трикутниками: скісно заштриховані¹¹ або нанесені трійчастими лініями¹². З розвідок О.В. Білецької 1998-го р. на Адамівському поселенні походить фрагмент нелощеного черпака кулястої форми з масивною петельчастою ручкою (рис. 2, 2). У верхній частині тулуба — горизонтальна смужка з вертикальних відбитків пальця з нігтем. Діаметр тулуба — 12 см, шийки — 7,8 см, висота — 9—9,5 см. Форма характерна для пізньочорноліських черпаків¹³, орнамент також відомий у цей час¹⁴.

Фрагмент стінки великої корчаги знайдено на цьому самому поселенні під час розвідок О.І. Солодоря у 1996 р. (рис. 2, 4). Ззовні нанесене густе чорне покриття, у глині дрібні блискітки. Орнамент нанесений крупнозубчастим чеканом і скобоподібними удавленнями, затертій білою пастою. Обидва різновиди орнаментів характерні для другого ступеня чорноліської культури¹⁵.

Фрагмент верхньої частини великого слабопрофільованого горщика з наскрізними проколами на ледве намічених вінцях (с. Адамівка, розвідки О.В. Білецької). У верхній частині тулуба — плаский пружок, орнаментований пальцевими удавленнями (рис. 2, 7). Поверхня злегка загладжена, шерхка, брунатного кольору. Орнаментація у вигляді проколів на вінцях і пружка з ямками у верхній частині тулуба є характерною для горщиків пізнього передскіфського періоду — другого етапу чорноліської культури, а також жаботинського етапу ранньоскіфського періоду.

З пункту Молюхів Бугор біля с. Новоселиця походить фрагмент келиха з дугоподібною в розрізі шийкою (ЧНІКЗ, А-2102). На переході до тулуба — ледве намічений виступ, від якого спущені декілька вертикальних наліпів (рис. 2, 5). Поверхня шорсткувата, трошки загладжена, чорного кольору. Діаметр тулуба — 11—12 см, висота — близько 8—8,5 см. Форма дугоподібної, чітко профільованої шийки найбільш характерна для посуду другого ступеня чорноліської культури. Вертикальні вузькі наліпи зустрічаються на корчагах першого¹⁶ та другого¹⁷ ступеня чорноліської культури. Скоріше за все, фрагмент келиха можна віднести до раннього періоду чорноліської культури.

До чорноліського періоду належать також декілька цілих бронзових знарядь, знайдених у найближчих околицях Чигирина. Так, на острові Довжик у річищі Тясмину^{*} знайдено бронзовий двохвшковий кельт типу так званих білозерських (рис. 3, 3). Розміри виробу 10 × 2,5 см. Широкі грані мають вигляд високих аркоподібних лопастей, з одного боку — овальний отвір; на торцях від верхнього краю до леза прикріплена вушка. Аналогічний за розмірами і деталями оформлення кельт (але без отвору?) походить із с. Головятино Смілянського району¹⁸. Саме завдяки розкопкам на Суботівському городищі 1955-го року, коли в одному зі скарбів були знайдені одновушковий кельт з ялинковим орнаментом, бронзовий браслет і залізне тесло, було встановлено, що численна серія подібних кельтів, які походили з випадкових знахідок у різних пунктах Середнього Подніпров'я, належить до періоду чорноліської культури, а якась частина з них — до другого ступеня цієї культури.

У музеї с. Стецівка (№ А-3381) зберігається фрагментований бронзовий наконечник списа, знайдений на березі Кременчуцького водосховища (рис. 3, 1).

* Знаходився у межах Чигирина. Зараз не існує.

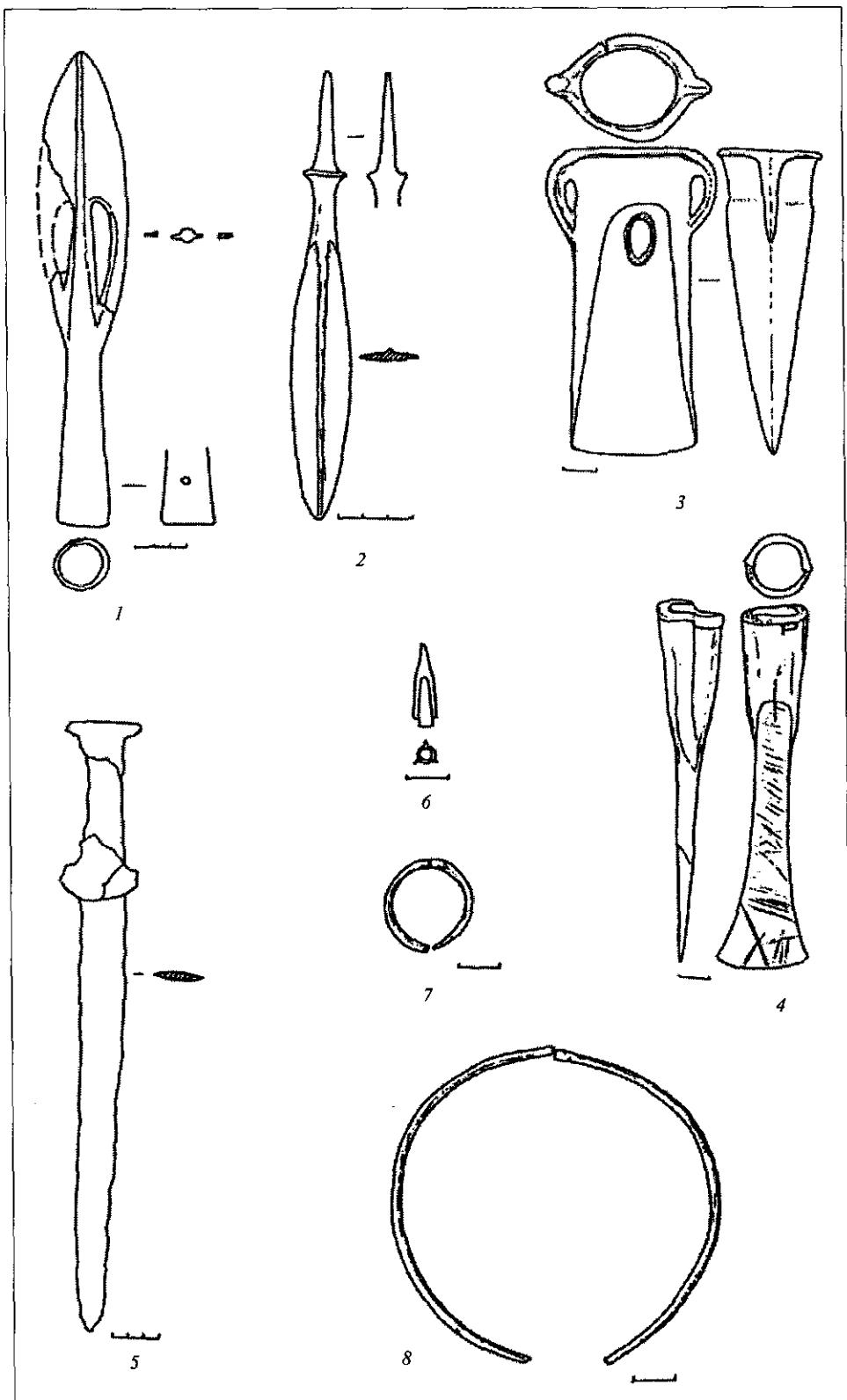

Рис. 3. Вироби з бронзи та заліза: 1, 2 — берег Кременчуцького водосховища; 3 — Чигирин, о-в Довжик; 4 — Чигирин, біля скіфських курганів; 5 — с. Вітове; 6—8 — с. Рацеве; 1—4, 6—8 — бронза; 5 — залізо

Це так званий прорізний наконечник на чітко виділеній втулці¹⁹. Висота виробу — 18,6 см. Втулка овальна в перетині, її діаметр складає 2,4 см. На відстані 2,5 см від краю — круглий отвір діаметром 4 мм. Подібні наконечники були широко розповсюджені в Східній Європі, а найближчі аналогії вони знаходять у зрубній та андронівській культурах²⁰. Цей тип наконечників був також провідним у пам'ятках білозерської культури, яку датують другою половиною XII—Х ст. до н. е.²¹. Таким чином, період їхнього побутування припадає на перший ступінь чорноліської культури (за «нізькими» датами). Територіально близькою аналогією є, наприклад, наконечник, знайдений біля с. Келеберда Гельмязівського району на Лівобережжі. На користь місцевого виробництва подібних наконечників у Правобережному Лісостепу свідчить знахідка ливарної форми у с. Іванковичі Васильківського району Київської області²².

На березі Кременчуцького водосховища знайдено також бронзовий черешковий ніж-кінджал так званого кіммерійського типу, що зберігається у музеї с. Стецівка (№ 3382). Клинок двогострій ланцетоподібної форми, з ребром посередині, відділений від упора вузькою шийкою (рис. 3, 2). Загальна довжина кінджала — 17,5 см, довжина черешка — 3,8 см. Подібні вироби, але без шийки між упором і клинком, були широко розповсюджені в Подніпров'ї в саботинівську епоху, відомі численні знахідки ливарних форм²³. Ця знахідка, виходячи з витягнутих пропорцій клинка, що наближається до форм із паралельними лезами, а також наявності вузької шийки, нагадує ножі-кінджали білозерського періоду. Досить близькою аналогією можна вважати кінджал подібних пропорцій, але масивніший, з колишнього повіту Київської губернії²⁴.

Місце знахідки бронзового втульчастого тесла (ЧНІКЗ, А-3471) — «м. Чигирич, біля скіфських курганів» (рис. 3, 4). Можливо, це кургани на виїзді з міста, біля дороги на Суботів. Загальна довжина виробу — 11,5 см. Втулка широка (2,1 см), зверху намічений рельєфний валик. На боках виразно простежуються ливарні шви, одна з половиною втулки дещо коротша. З одного боку під валиком — невеликий овальний отвір розміром 0,5 × 0,2 см. Ширина леза в нижній частині — 3 см, у плані воно клиноподібної форми. Тесло вкрито так званою благородною патиною. Поверх неї на лезо нанесені короткі поперечні штрихи й пролощені смужки невідомого походження, що перехрещуються. Форма знаряддя нетипова для бронзових виробів. Це, власне, тесло із втулкою. Бронзові тесла в Середньому Подніпров'ї трапляються рідко. Чигирицьке тесло (без втулки) доволі нагадує тесло із с. Лепляво Гельмязівського району, яке належить до виробів, що побутували на території згаданого регіону за часів білогрудівської культури²⁵. Типологічно близьким чигирицькому теслу можна вважати велике втульчасте долото із с. Сувид Київської області²⁶. У нього також трошки розширене лезо, а втулка також широка (2 см), але не зімкнена. Втульчасті долота Середнього Подніпров'я — здебільшого вони невеликі і з вузьким лезом — відносять до часів білогрудівської культури і першого ступеня чорноліської культури. Імовірно, до цього відрізу часу слід віднести і втульчасте тесло з Чигирина.

Ще одну досить цікаву знахідку передано до заповідника у 2002 році. Це короткий залишний меч (кінджал) загальною довжиною 41 см. Клинок 30,4 см завдовжки. На руків'ї видно дві вертикальні лінії (рис. 4). Клинок зламаний в одному місці, ще у двох місцях помітні поперечні насічки — кінджал, певно, намагалися розрубати на кілька частин. Подібні кінджали належать до 2 типу I відділу — з брускоподібним навершям і метеликоподібним перехрестям²⁷. За типом леза і перехрестя такий кінджал датується V ст. до н. е.*. Його нібито знайшов мешканець с. Суботів, копаючи яму для встановлення огорожі біля свого будинку. Скоріше за все, кінджал походить зі зруйнованого поховання.

Колекція знахідок скіфського часу є найбільшою та найрізноманітнішою. Це, насамперед, матеріали розкопок Мотронинського городища в с. Мельники Чигирицького району 1992—1996, 2001—2002 років²⁸. Колекція нараховує близько 800 одиниць зберігання. Надзвичайно різноманітна колекція ліпного посуду кінця VII — початку V ст. до н. е. Значний інтерес становить «закритий» комплекс житла № 5 розкопу VI, яке згоріло на початку V ст. до н. е. До нього вхо-

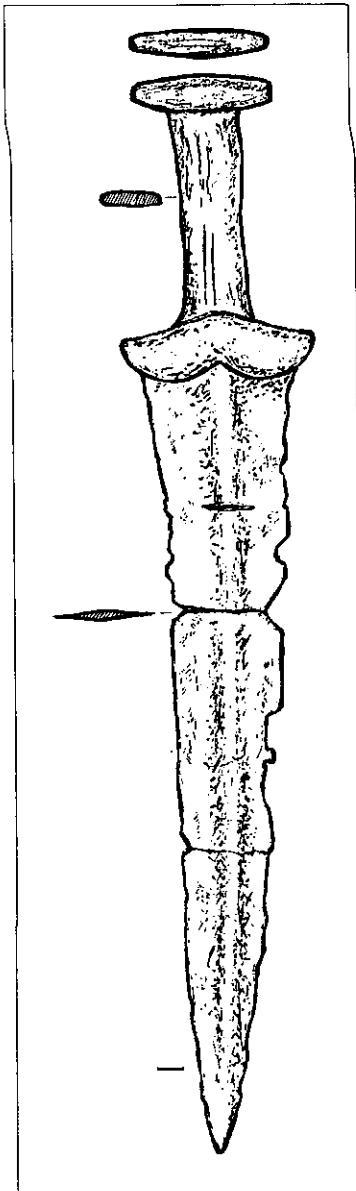
* Визначення С.А. Скорого.

Рис. 4. Залізний кинджал із с. Суботів

дили 15 розчавлених землею посудин, глиняна зооморфна статуетка, знаряддя праці. Різноманітна й колекція античного гончарного посуду, знайденої під час розкопок городища. Це уламки амфор різних центрів, а також тонкостінного посуду: глечиків, келихів, ойнохой, кіліків тощо. Здебільшого тонкостінний посуд привозився з Ольвії, але чимало є такого, що виготовлений у віддалених східногрецьких та аттичних центрах. Більша частина античного посуду належить до третьої четверті VI — першої четверті V ст. до н. е. і лише незначна частина — до першої половини VI ст. до н. е. До найдавніших зразків античного імпорту належить уламок східногрецької розписної посудини із зображенням собаки (кінець VII — початок VI ст. до н. е.). Знаряддя праці виготовлені з каменю, кістки, кераміки, заліза. Серед останніх — ножі, численні шила й проколки, уламки серпів, тесла, зубила. Досить багато бронзових наконечників стріл. Принадлежності кінської вузди репрезентовані кістяними псаліями, цілими й уламками. Численні також культові принадлежності: глиняні коржі, круглі платівки, виготовлені зі стінок посуду або кісток, дві зооморфні статуетки.

Колекція знахідок з Мотронинського городища постійно поповнюється за рахунок зборів матеріалу на поверхні поля, які проводять співробітники заповідника. Останнім часом надійшли також знахідки з таких пунктів, як околиці с. Жаботин, де існували поселення різних періодів²⁹, урочища Нечаєв Горб біля с. Новоселлиця (розвідки Т.М. Нераденко), с. Худоліївка (розвідки О.В. Білецької). Okремо слід відзначити унікальну знахідку бронзового шолома так званого келермеського типу початку VI ст. до н. е. (A-3604) в урочищі Циганське на південному сході від Мотронинського городища³⁰. Можливо, це випадкова знахідка, пов'язана з бойовими діями, хоча неподалік від місця знайдення шолома існувало і якесь невелике поселення, про що свідчать знахідки уламків амфор, ліпного посуду, обпалених стінок житла (A-118-134).

Кілька цікавих знахідок походять з курганів скіфського часу біля с. Рацеве й Вітове на лівому березі нижньої течії р. Тясмин*. Це, насамперед, короткий залізний меч (A-3396), знайдений «біля Тясмину» неподалік с. Вітове. Загальна довжина меча — 38,5 см, довжина руків'я — 8 см. Ширина навершя і перехрестя однакова — 4,5 см, ширина леза — від 2,5 до 2 см (рис. 3, 5). По центру леза проходить заглиблена канавка. Належить до нечисленної групи мечів із брускоподібним навершям і сегментоподібним перехрестям — відділ I, тип 5 за класифікацією А.І. Мелюкової³¹. Навершя вузьке, злегка обламане на краях, але форма простежується досить виразно. Перехрестя трошки зіпсоване корозією, краї, мабуть, також обламані. Отже, не можна виключати, що у верхній частині перехрестя був невеликий виступ, тобто що воно було так званим метеликоподібним. Проте рівні краї верхньої частини перехрестя свідчать, скоріше, на користь сегментоподібної форми, яка, власне, є спрощеним варіантом метелико-

* Знахідки зберігаються в музеї с. Стецівка (A-3396, 3419-3421).

подібної. Мечі із сегментоподібним перехрестям відносять до V ст. до н. е.³². На думку Б.А. Шрамка, подібні мечі є характерними саме для Лісостепової Скіфії³³.

Бронзовий трилопатевий наконечник стріли (рис. 3, 6). Висота його — 2 см, ширина основи — 0,55 см. Форма баштоподібна з виділеною втулкою — відділ II, тип 10, варіанти 9 і 10 за класифікацією А.І. Мелюкової³⁴. Схожий наконечник знайдено, зокрема, у сагайдачному наборі кургану № 12 Стеблівського могильника, віднесеного до середини — другої половини V ст. до н. е.³⁵.

Бронзова сережка (с. Рацеве) діаметром 2,2 см із круглого у перетині прута. Один кінець його обрубаний, другий загострений (рис. 3, 7). Сережка належить до типу 27, варіант I за класифікацією В.Г. Петренко³⁶. Сережки цього варіанту найчисленніші, з IV ст. до н. е. вони стають пануючою вушною прикрасою, особливо в рядового населення Степу. Загалом ж сережки цього типу були розповсюджені з VI по III ст. до н. е.³⁷.

Браслет бронзовий (с. Рацеве) з гладенького, трошки сплющеного з боків тонкого стрижня (рис. 3, 8). Браслет розламаний на дві частини, кінці його не збігаються. Діаметр виробу — близько 8 см. Тобто він, певно, деформований, оскільки діаметри браслетів здебільшого не перевищують 6 см. Подібні браслети (тип 6, варіант I за класифікацією В.Г. Петренко) широко розповсюджені в Дніпровському Правобережжі з періоду скіфської архайки³⁸.

Три згадані вище знахідки виявлено під час роботи екскаватора на території птахоферми. Можливо, тут було поховання, тим паче, що згадувались також знахідки якихось кісток.

Курганный могильник біля с. Рацеве, звідки, можливо, походять знахідки скіфського часу, знаходиться біля дороги, яка веде з лівого берега Тясмина (район Чигирина — Суботова) до пристані Адамівка на березі Дніпра (місце знаходження відомого чорноліського поселення). Із с. Вітове, що розташовано приблизно в 3 км на південний схід від с. Рацеве, походять знахідки кераміки чорноліського (розвідки В.О. Круца) та ранньоскіфського часу (збори місцевого вчителя Сайко, розвідки О.В. Білецької і В.В. Нероди). Наявність поховань скіфського часу в курганах біля с. Вітове доведена охоронними розкопками В.О. Круца в 1964 році. Таким чином, район пристані Адамівка — сіл Рацеве й Вітове є перспективним для дослідження старожитностей пізнішого передскіфського й скіфського часів.

¹ Тереножкин А.И. Предскіфский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — Рис. 1.

² Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 29.

³ Савко О.Г. Нові поселення ранньозалізного віку в с. Суботові Черкаської області // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 140—141.

⁴ Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка) // Археологія. — Т. XVI. — Рис. 10, 11.

⁵ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 32, 6; 33, 1.

⁶ Там же. — Рис. 41, 4.

⁷ Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — Рис. 52, 2; Смирнова Г.И. Материальная культура Григорівського городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. — 1983. — № 23. — Рис. 1, 6.

⁸ Березанська С.С. Зазн. праця. — Рис. 10, 7.

⁹ Тереножкин А.И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. // КСИА. — К., 1959. — № 8. — Табл. 11, 6; Ковпаненко Г.Т. Указ. соч. — Рис. 52, 3.

¹⁰ Тереножкин А.И. Предскіфский период... — Рис. 41, 7, 9; Смирнова Г.И. Указ. соч. — Рис. 3, 10; 4, 4—6.

¹¹ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 44, 8; 45, 2.

¹² Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т. Раскопки около сел Калантаевка и Стецовка в 1956 году // КСИА. — К., 1959. — Рис. 3, 2.

¹³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 40, 2, 3; Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре (По материалам поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. — 1984. — № 25. — Рис. 4, 2, 6.

¹⁴ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 44, 1, 2.

¹⁵ Там же. — Рис. 41, 8; 42, 6; 49, 6, 9; Смирнова Г.И. Материальная культура... — С. 62. — Рис. 4, 10.

- ¹⁶ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 35, 5.
- ¹⁷ Ковпаненко Г.Т. Указ. соч. — Рис. 55, 6.
- ¹⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 131.
- ¹⁹ Там же. — С. 141—142. — Рис. 93, 1.
- ²⁰ Там же. — С. 141.
- ²¹ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 140.
- ²² Там же. — С. 103—106. — Рис. 30, 1, 13, 23; 31, 2, 12, 14, 24, 25.
- ²³ Тереножкин А.И. Пред斯基фский период... — Рис. 93, 1; 72, 8.
- ²⁴ Там же. — С. 135. — Рис. 89, 1.
- ²⁵ Там же. — С. 147—148. — Рис. 93, 7.
- ²⁶ Там же. — С. 147—148. — Рис. 97, 12.
- ²⁷ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Д 1-4. — М., 1964. — С. 49—51. — Табл. 16, 1—8.
- ²⁸ Матеріали розкопок 1988—1991 років зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Результати розкопок за 9 років видано в монографії: *Бессонова С.С., Скорий С.А. Мотронинське городище скіфської епохи (по матеріалам раскопок 1988—1996 рр.)*. — Київ—Краков, 2001.
- ²⁹ Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скіфского времени в районе Жаботина // Киммерийцы и скіфи: Тез. докл. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 51—53.
- ³⁰ Полятавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—149.
- ³¹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 53. — Табл. 18, 4.
- ³² Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скіфов и сарматов. — К., 1984. — С. 78, 80.
- ³³ Шрамко Б.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии // МИА. — 1971. — № 177. — С. 95. Інша точка зору — у згаданій статті Г.Л. Євдокімова та В.Ю. Мурзіна.
- ³⁴ Мелюкова А.И. Указ. соч. — Табл. 8, Г, 5; Л, 4; О, 5.
- ³⁵ Скорий С.А. Стеблев: скіфский могильник в Поросье. — К., 1997. — Рис. 43, 13.
- ³⁶ Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — Д 4-5. — 1978. — С. 35, 36. — Табл. 23, 3.
- ³⁷ Там же. — С. 22. — Табл. III.
- ³⁸ Там же. — С. 54. — Табл. 4, 1—26.

Одержано 05.02.2003

Д о д а т о к

Г.О. Вознесенська

Результати металографічного вивчення кинджала-акинака V ст. до н. е. Випадкова знахідка у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області

Кинджал-акинак з метеликоподібним перекрехрестям і брускоподібним навершям, загальна довжина близько 41 см. Пласке руків'я з одного боку по центру декорована двома неглибокими поздовжніми борозенками і насічкою у вигляді сітки, нанесеними зубилом чи зубильним молотком. Клинок має слабко виражене ребро жорсткості. З обох боків на клинку містяться глибокі надруби (зроблені з ритуальною метою?), унаслідок чого кинджал розламався на дві частини.

Візуальним спостереженням визначено, що навершя — наварне, зроблене із зігнутої вдвічі пластини. Для перехрестя вирубувалася фігурна заготовка, згиналася навпіл, вдягалася в гарячому стані на кинжал нижче рукояті і проковувалася до повного з'єднання з клинком. Для металографічного вивчення була вирізана проба, що являла собою 1/2 поперечного перерізу клинка. Мікроскопічним дослідженням клинка виявлено на поверхні шліфа дрібнозернисту ферито-перлітну структуру з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю і невеликою кількістю шлакових включень. Є зони чистого фериту, мікротвердість 181 кг/мм², ферито-перлітні ділянки із вмістом вуглецю 0,1—0,3 %, мікротвердість 206—221 кг/мм². На одній поверхні клинка (з одного боку клиноподібного шліфа) відзначена неглибока зона ферито-перлітної структури із вмістом вуглецю 0,4—

0,6 %, де ферит розташовується сіткою на границях зерен перліту, мікротвердість 274—297 кг/мм².

Можна припустити, що клинок кинджала, відкований з м'якої сирцевої сталі (рівнозначно можна сказати: зі слабко навуглєцьованого кричного заліза), з метою зміцнення зазнав однобічної поверхневої цементації (навуглєцовання). Термічної обробки клинка не виявлено.

Технологічні особливості виготовлення кинджалів і мечів з метеликоподібним чи ниркоподібним перехресям і брускоподібним навершям скіфського часу (переважно VII—VI ст. до н. е.) з території Лісостепової і Степової Скіфії, Центрального і Північного Кавказу відомі за низкою публікацій.*

Металографічні дослідження показали, що клинки кувалися або із заготовок сирцевої сталі (як правило, слабко і нерівномірно навуглєцьованої), або із заготовки твердої сталі з підвищеним вмістом вуглецю до 0,6—0,7 %, однорідної будови, отриманої, напевно, шляхом наскрізного навуглєцовування (цементації) залізних смуг з наступним їх ретельним і багаторазовим проковуванням. Як спосіб підвищення експлуатаційних якостей залізного клинка використовувалася вторинна цементація. Дослідженнями зафікована однобічна і двостороння поверхнева цементація клинків (чи смуг-заготовок для них). Дійсний вміст вуглецю в цементованому шарі не завжди вдається встановити через поверхневу корозію, але в ряді випадків відзначено до 0,5—0,6 %, 0,7—0,8 % вуглецю.

Способи виготовлення і декорування руків'їв кинджалів, перехресть і навершів у деталях варіюються більш помітно. Мова йде про кинджали з території власне Скіфії, не говорячи вже про оригінальну технологію фігурних руків'їв з обкладкою листовим залізом із Тлійського могильника (Південна Осетія).

В.И. Полтавець

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ ПРЕДСКИФСКОГО И СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ФОНДАХ ЗАПОВЕДНИКА «ЧИГИРИН»

В публикации представлены не опубликованные ранее находки предскифского и скифского времени, хранящиеся в научных фондах НИКЗ «Чигирин» и его филиалах; приводятся сведения о составе и происхождении коллекций этих периодов.

V.I. Poltavets'

THE COLLECTION OF ARCHAEOLOGICAL FINDS OF SCYTHIAN AND PRE-SCYTHIAN TIME IN THE ARCHIVES OF THE PRESERVE OF CHIGYRYN

This publication introduces to the unpublished finds dating from the pre-Scythian and Scythian time which are had custody in the scientific archives of the National Historical and Cultural Preserve of Chygrytn and its branches; the article also deals with the data of content and history of forming of collections of artifacts dating to these periods.

* Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Техника обработки железа в Лесостепной и Степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 36—57; Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. — 1971. — № 4. — С. 140—153; Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—113; Терехова Н.Н. Кузачная техника у племен кобанской культуры Северного Кавказа в раннескифский период // СА. — 1983. — № 3. — С. 110—128; Терехова Н.Н. Технология изготовления железных изделий из могильника Султан-Гора III // КСИА. — М., 1986. — Вып. 186 — С. 21—25; Новичихин А.М., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Технология производства предметов вооружения из памятников VI—IV вв. до н. э. на территории Синдики // Историко-археологический альманах. — Вып 7. — Армавир—Москва, 2001. — С. 3—10; Болтрук Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Е. Залізний кинжал із Трахтемирівського городища (у друці). —

До історії стародавнього виробництва

О.П. Журавльов

СВІЙСЬКИЙ КІНЬ В ОЛЬВІЇ

За кістковими рештками з античного міста Ольвії можна констатувати розведення кількох порід свійських коней у цьому регіоні, а також незначну роль коней в господарстві ольвіополітів в архаїчний, класичний й елліністичний періоди та підвищення цієї ролі в римський час.

Кістки свійського коня трапляються в усіх шарах Ольвії (табл. 1), але в невеликій кількості порівняно з великою та дрібною рогатою худобою¹.

До цього часу більш-менш повну характеристику коням з Ольвії давав лише В.О. Топачевський². Він перший звернув увагу на те, що коні могли відігравати більшу роль в господарстві, ніж про це свідчать кісткові рештки. Зростання кількості коней в римський період він зв'язав зі зростанням ролі мисливства в господарстві ольвіополітів у той час. В.О. Топачевський навів морфометричну характеристику кісток коней з Ольвії, але тут скористатися нею практично неможливо, тому що він не розподілив свої матеріали за історичними періодами, і зовсім неясно, з яким із чотирьох періодів, наведених нами (табл. 2), можна порівнювати результати згаданого дослідника. В.О. Топачевський зазначав також, що основна маса знахідок належить до напівтонконогих і тонконогих коней східного типу. Учений виділив кілька кісток скакуна, близького до сучасної арабської породи, і одну кістку від товстононого коня західного типу, близького до сучасної голландської породи. Він провів також порівняння ольвійських коней з кіньми інших місць, зазначивши їх велику подібність. На жаль, відсутність поділу кісток за історичними періодами і біометричної обробки даних привела дослідника до не зовсім вірних висновків, про що йдеться нижче.

Таблиця 1. Перелік знахідок кісток коня свійського з Ольвії (1972—1990)

Ознака	Шари періоду			
	архаїчного	класичного	елліністичного	римського
Частина скелета, кістка				
Мозкові частини черепа	6	6	54	64
Лицеві частини черепа	10	23	148	176
Зуби верхні	19	40	432	236
Нижні щелепи	9	40	268	143
Зуби нижні	22	37	308	273
Хребці	9	27	225	90
Ребра	75	238	504	316
Лопатка	7	25	179	127
Плечова	12	19(1) *	186(6)	135(2)
Променева + ліктьова	25(2)	65(9)	515(81)	407(47)
П'ясткова	8	11	104(3)	58(1)

Ознака	Шари періоду			
	архаїчного	класичного	елліністичного	римського
Тазова	12	37	327	222
Стегнова	16	27(6)	265(61)	189(37)
Великомілкова	9	43(8)	322(73)	74(28)
Маломілкова	1	—	4	—
Таранна	10	20	228	156
П'яткова	7(1)	16(2)	225(48)	129(19)
Наколінок	5	5	43	13
Грифельна	16	15	57	149
Інші суглобові	14	29	124	134
Плеснова	17(1)	13	152(2)	127(1)
Метаподії	11	16(1)	104(7)	104(7)
I фаланга	14	25	143(7)	160(2)
II фаланга	8	17	73(1)	77
III фаланга	3	16	75	65
Р а з о м	345	810	5065	3624
Число особин				
Молоді	4	17	51	38
Напівдорослі	6	7	45	23
Дорослі	39	51	200	148
Р а з о м	49	75	296	209
Стан зубного ряду нижніх щелеп				
M_1 ще немає (молоді)	—	—	—	3
M_3 ще немає (молоді)	—	1	3	11
M_3 прорізується (напівдоросла)	1	—	1	1
$M_3 \epsilon$ (доросла)	1	2	10	10
Усі постійні (доросла)	1	—	4	19
Р а з о м	3	3	18	44

* Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, в яких епіфізи ще не приросли (молоді та напівдорослі тварини).

Варто звернути увагу і на думку В.І. Бібікової³, що розміри кісток коней з Ольвії мають велику мінливість, можливо, через наявність кількох порід.

Наявність практично всіх кісток скелета (табл. 1) свідчить, що коней забивали і їхні туші розбирали безпосередньо в Ольвії, але тепер важко визначити, де саме. Оскільки в їжу йшли в основному дорослі тварини, можна говорити про хорошу кормову базу тваринництва.

На городищі східної частини Ольвійської хори Золотий Мис у шарах перших століть нашої ери знайдено поки що єдиний фрагмент черепа коня в усьому античному Нижньому Побужжі, на якому вдалося зняти хоч частину вимірів, що наведено нижче (у мм):

Віддалі від назіон до гнатіон	306
Те саме стрічкою	320
Від крайньої точки орбіти ззовні до гнатіон ліворуч	376,5
Те саме праворуч	382
Довжина шва носових кісток	155
Від верхньоорбітального до нижньоорбітального отворів ліворуч	152

Те саме праворуч	157,5
Від гнатіон до найближчого краю орбіти ліворуч	306,5
Те саме праворуч	313,5
Від нижнього краю орбіти до початку лицевого гребеня ліворуч	106
Те саме праворуч	106
Від нижнього краю орбіти до вершини носового кута ліворуч	116
Те саме праворуч	117
Від гнатіон до вершини носового кута	305
Від середини заднього кінця кісткового піднебіння до лунки між середніми різцями зсередини	259,5
Найбільша ширина лоба	207
Те саме стрічкою	252
Ширина між орбітами спереду біля слізно-верхньощелепного шва	148,5
Ширина між початком лицевих гребенів	161
Ширина між лицевими гребенями по верхньощелепному шву	181
Ширина між задніми краями нижньообрітальних отворів	88,5
Ширина між передніми краями Р ²	71
Ширина між найвужчим місцем діастеми	48,5
Ширина між крайніми різцями на рівні лунок	73,5
Ширина між задніми краями верхньообрітальних отворів	148
Ширина між М ¹ і М ² ззовні біля краю лунок	131,5
Ширина між задніми краями крилоподібних отворів	51,5
Ширина між вершинами відростків крилоподібної кістки	49
Ширина між серединою М ³ і М ³ по піднебінню	72,5
Ширина між серединою М ¹ і М ¹	71
Ширина лицової частини ззовні між Р ⁴ і М ¹	121,5
Горизонтальний діаметр орбіти від слізно-верхньощелепного шва ліворуч	71,5
Те саме праворуч	73
Горизонтальний діаметр орбіти ліворуч	58
Те саме праворуч	59,5
Найменша ширина виличного відростка лобної кістки по задньому краю орбіт	164
Найменша ширина вилиці	193
Ширина носових кісток на стику лобної, слізної і носової	107
Найбільша ширина носових кісток	107
Те саме на стику носової, слізної і верхньощелепної	195,5
Ширина між вершинами носових кутів	93,5
Верхньощелепна ширина	201,5
Довжина діастеми	102
Альвеолярна довжина зубного ряду ліворуч	176
Те саме праворуч	178

На жаль, автору невідомі аналогічні дані щодо пам'яток, близьких за часом або територією до Золотого Мису, тому будь-які порівняння неможливи.

На основі біометричної обробки даних розмірів і пропорцій кісток коня з Ольвії за матеріалами 1972—1990 рр. (табл. 2) можна дійти висновку, що особливої різниці між тваринами різних історичних періодів поки що не зафіксовано. Проте порівняння цих даних з аналогічними за межами Ольвії, всупереч твердженням В.О. Топачевського, свідчить про неоднорідність цих тварин на території Європи. Зафіксовано відсутність різниці між ольвійськими конями і тваринами катакомбного часу з Матвіївки-1⁴ та її наявність в інших пам'ятках доби пізньої бронзи⁵. Зазначимо, однак, що порівняння проводили за кістками елліністичного періоду Ольвії, оскільки більш ранні шари не дали потрібної вибірки. Можливо, з її появою ця картина зміниться.

Слід констатувати достовірні відмінності ольвійських коней від скіфських коней архаїчного лісостепового Трактемирівського городища⁶, курганів класичного часу біля Чортомлика⁷ й елліністичного з Неаполя Скіфського⁸.

Таблиця 2. Мінливість кісток коня з Ольвії (1972—1989)

№ пп	Ознака	Шари періоду				І—ІІІ ст. к. е
		VI—V ст. до н.е.	V—IV ст. до н.е.	IV—I ст. до н.е.	I—III ст. к. е	
1	Альвеолярна довжина Р ² —М ³	—	—	3 (168,5—176,5) 4 (78,0—95,5)	172,33 *	1 — 167,00
2	Р ² —Р ⁴	—	1 — 91,50	89,63 ± 6,08 5 (77,0—86,0)	2 (82,5—90,0) 3 (72,0—82,5)	86,25 78,83
3	М ¹ —М ³	—	—	79,80 ± 1,58	—	—
4	Довжина Р ²	—	2 (27,5—40,0)	33,75	29 (28,0—38,0) 29 (21,5—26,0)	34,55 ± 0,39 23,27 ± 0,32
5	Ширина Р ²	—	2 (24,5—28,5)	26,50	—	7 (31,5—40,0) 7 (21,5—24,5)
6	Довжина Р ³	—	1 — 28,50	9 (24,0—30,5)	27,67 ± 0,81	6 (24,5—31,0) 6 (24,5—31,0)
7	Ширина Р ³	—	1 — 27,00	8 (21,5—27,0)	25,25 ± 0,67	6 (24,0—28,0) 6 (24,0—28,0)
8	Довжина Р ⁴	—	1 — 25,50	7 (25,5—28,5)	27,64 ± 0,65	4 (24,5—27,0) 4 (24,5—27,0)
9	Ширина Р ⁴	—	1 — 25,50	6 (23,5—29,0)	26,67 ± 0,92	4 (24,5—27,5) 4 (24,5—27,5)
10	Довжина М ¹	—	—	7 (21,5—28,0)	24,86 ± 0,75	6 (22,0—25,0) 6 (22,0—25,0)
11	Ширина М ¹	—	—	7 (24,5—29,0)	26,86 ± 0,60	6 (23,0—27,0) 6 (23,0—27,0)
12	Довжина М ²	—	—	9 (23,5—30,0)	25,67 ± 0,63	4 (23,0—24,5) 4 (23,0—24,5)
13	Ширина М ²	—	—	9 (22,5—28,5)	25,89 ± 0,71	4 (23,0—24,5) 4 (23,0—24,5)
14	Довжина М ³	—	4 (26,5—30,0)	28,00 ± 1,43	36 (21,5—30,5)	26,07 ± 0,38 13 (25,5—33,0)
15	Ширина М ³	—	4 (21,0—26,0)	23,25 ± 1,12	36 (18,0—26,0)	21,39 ± 0,29 13 (19,5—24,5)
16	Альвеолярна довжина Р ₂ —М ₃ нижньої щелепи	—	1 —	177,00	3 (149,5—178,0)	165,67 13 (22,31 ± 0,28) 1 — 158,00

17	Альвеолирина до- вжина Р ₂ —Р ₄ ІІ	—	1	—	93,00	6 (72,5—95,00)	87,42 ± 4,11	2 (74,5—83,0)	78,75
18	Тесамет M ₁ —M ₃ ІІ	—	1	—	84,00	6 (77,5—84,0)	81,75 ± 1,57	2 (79,0—81,0)	80,00
19	Довжина Р ₂	3	(30,0—36,5)33,00	2	(33,0—37,5)	35,25	22 (30,5—36,5)	33,11 ± 0,22	12 (25,5—35,0) 31,50 ± 1,03
20	Ширина Р ₂	3	(18,5—26,5)22,50	2	(17,0—20,5)	18,75	21 (16,0—18,5)	17,26 ± 0,25	12 (14,5—19,5) 16,58 ± 0,49
21	Довжина Р ₃	1	—	25,00	2 (28,0—29,0)	28,50	8 (23,5—29,5)	26,94 ± 0,78	3 (17,0—28,5) 22,50
22	Ширина Р ₃	1	—	19,00	2 (18,5—22,5)	20,50	7 (16,5—20,0)	18,64 ± 0,65	3 (16,0—16,5) 16,17
23	Довжина Р ₄	—	1	—	27,00	7 (23,5—28,5)	25,50 ± 1,14	1 —	23,50
24	Ширина Р ₄	—	1	—	18,50	7 (17,0—20,0)	18,21 ± 0,41	1 —	16,50
25	Довжина M ₁	—	1	—	26,00	6 (20,5—26,0)	23,08 ± 1,62	2 (22,0—26,5)	24,25
26	Ширина M ₁	—	1	—	18,00	6 (15,0—17,5)	16,67 ± 0,45	2 (16,5—17,0)	16,75
27	Довжина M ₂	—	1	—	25,50	5 (24,5—26,5)	25,50 ± 0,75	3 (23,0—25,5)	24,25
28	Ширина M ₂	—	1	—	16,50	5 (14,5—17,0)	16,63 ± 0,72	1 —	16,50
29	Довжина M ₃	—	2	(21,5—28,5)	25,00	12 (29,5—32,5)	31,00 ± 0,27	5 (28,5—35,0) 31,90 ± 1,09	—
30	Ширина M ₃	—	2	(13,0—14,0)	13,75	14 (13,0—16,5)	14,43 ± 0,43	5 (13,5—16,0) 15,30 ± 0,50	—
31	Ширина біля перед- ньої суглобо- вої поверхні епістрорея	—	—	—	8 (78,0—85,0)	81,88 ± 1,59	—	—	—
32	Повна дов- жина лопатки	—	—	—	—	—	—	—	341,00
33	Ширина верх- нього кінця (зелі — ШВК) ІІ	—	—	—	—	—	—	—	167,00
34	Ширина ниж- нього кінця (зелі — ШНК) ІІ	1	—	96,50	5 (84,0—90,0)	86,10 ± 1,82	37 (79,0—96,5)	85,00 ± 0,57	24 (78,0—97,0) 84,81 ± 1,43

Продовження табл. 2

№ пп	Ознака	Шари періоду						
		VI—V ст. до н. е.	V—IV ст. до н. е.	IV—I ст. до н. е.	I—III ст. н. е.			
35	Великий діаметр суплобової западини ІІ	2 (59,5—61,0)	60,25	5 (50,5—56,0)	54,00 ± 0,79	52 (50,0—61,0)	53,48 ± 0,36	
36	Малий діаметр ІІ	3 (41,5—48,0)	44,67	10 (44,0—48,0)	45,55 ± 0,35	62 (39,0—53,5)	44,75 ± 0,41	
37	Відношення 33 до 32	—	—	—	—	—	49,00	
38	34 до 32	—	—	—	—	—	27,50	
39	36 до 34	1	—	49,50	5 (50,0—54,0)	53,10 ± 1,03	31 (44,5—60,0)	50,94 ± 0,59
40	36 до 35	2 (41,5—48)	44,67	5 (79,5—90,0)	84,45 ± 0,31	47 (72,0—91,5)	83,53 ± 0,52	
41	Повна довжина плечової	—	—	—	—	1 (84,0—88,0)	294,00	
42	ШВК ІІ	—	—	—	—	2 (84,0—88,0)	86,00	
43	ШНК ІІ	6 (80,0—85,5)	82,75	3 (77,0—78,5)	77,67	48 (72,0—85,0)	77,39 ± 0,47	
44	Ширина блока ІІ	6 (70,0—78,0)	75,00 ± 1,27	3 (70,5—71,5)	71,00	68 (66,5—78,5)	71,39 ± 0,34	
45	Межіальний поперечник блока ІІ	7 (47,0—53,0)	49,93 ± 0,97	3 (41,5—50,0)	47,00	70 (41,0—56,5)	47,79 ± 0,18	
46	Поперечник carinaльного жолобу блока ІІ	6 (35,5—39,0)	37,33 ± 0,56	3 (35,0—36,0)	35,50	76 (32,0—40,0)	35,10 ± 0,18	
47	Відношення 42 до 41	—	—	—	1	—	28,50	
48	43 до 41	—	—	—	1	—	26,00	
49	44 до 41	—	—	—	1	—	—	

50	45 до 44	6	(64,0—69,0)	67,25 ± 0,85	2	(70,0—70,5)	70,25	52 (58,5—75,0)	67,06 ± 0,53	25 (60,0—71,5)	67,04 ± 0,70
51	46 до 44	5	(47,0—50,5)	49,50 ± 0,80	2	(49,0—51,0)	50,00	63 (45,5—53,5)	48,77 ± 0,24	25 (46,0—56,0)	49,30 ± 0,43
52	Повна довжина на променевої	—	—	—	1	—	327,0	4 (316,5—333,0) 323,75 ± 3,61	2 (305,5—312,5)	309,00	
53	Зовнішня довжина ІІ	—	—	—	1	—	311,50	1 —	314,00	2 (290,0—203,5)	296,50
54	ШВК ІІ	1	—	76,00	5	(77,0—87,5)	81,30 ± 1,87	47 (73,5—87,0)	79,42 ± 0,59	30 (70,0—84,5)	76,38 ± 0,77
55	Ширина верхньої суглобової поверхні (дані — ВСП) щ	1	—	69,50	4	(73,5—74,5)	74,13 ± 0,87	50 (66,5—80,5)	72,50 ± 0,41	32 (66,5—79,0)	69,66 ± 0,67
56	Медіальний поперечник ВСП щ	3	(37,5—41,0)	39,50	5	(37—42)	39,60 ± 0,90	85 (34,5—46,0)	38,45 ± 0,24	50 (33,0—42,5)	36,50 ± 0,33
57	Латеральний поперечник ВСП щ	1	—	28,00	4	(29,5—33,0)	30,88 ± 1,05	54 (26,5—37,5)	29,80 ± 0,39	27 (24,5—33,0)	30,35 ± 0,53
58	Ширина діафізу ІІ	—	—	—	3	(36,0—42,0)	38,33	13 (29,0—41,0)	36,50 ± 0,96	8 (34,0—41,5)	37,06 ± 1,17
59	ШНК ІІ	4	(75,5—79,0)	76,88 ± 1,20	9	(63,0—77,0)	71,56 ± 1,62	62 (67,5—79,5)	72,20 ± 0,43	24 (57,0—76,5)	69,63 ± 1,15
60	Ширина нижньої суглобової поверхні (щелі — НСП) ІІ	4	(63,0—68,0)	65,38	9	(54,0—65,5)	61,00 ± 1,60	71 (55,5—67,0)	60,49 ± 0,31	27 (48,0—69,0)	58,87 ± 0,90
61	Відношення	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
62	54 до 52	—	—	—	1	—	24,50	3 (34,0—25,0)	24,50	1 —	24,00
63	58 до 52	—	—	—	1	—	11,00	4 (9,0—12,5)	11,50 ± 0,53	2 (11,5—13,5)	12,50
64	59 до 52	—	—	—	1	—	22,00	4 (22—23,5)	22,50 ± 0,53	2 (22—24,5)	23,25
65	60 до 52	—	—	—	1	—	18,00	1 —	19,00	2 (18,5—20,0)	19,25
65	56 до 55	1	—	54,00	4 (49,5—56,5)	53,50 ± 1,20	46 (45,5—59,0)	51,71 ± 0,45	35 (51,5—59,5)	52,67 ± 0,32	

Продовження табл. 2

№ пп	Ознака	Шари періоду					
		VII—V ст. до н. е.	V—IV ст. до н. е.	V—IV ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	III—II ст. н. е.	I—III ст. н. е.
66	57 до 56	1	—	74,50	4	(70,0—82,5)	78,00 ± 4,22
67	Віддалъ від вінчевого від- rostku (далi BB) до верх- нього кінця	—	—	—	—	(79,5—86,5)	82,60 ± 0,86
68	Довжина гор- ба й	1	—	46,00	1	—	52,59
69	Ширина гор- ба й	1	—	26,50	1	—	29,50
70	Поперечник на рівні BB ІІ	—	—	4	(58,0—64,5)	61,50 ± 2,60	32
71	Відношення 69 до 68	1	—	57,50	1	—	56,50
72	Повна довжи- на п'ясткової	1	—	211,00	5	(206,5—217,5)	211,70 ± 2,55
73	Зовнішня дов- жина й	1	—	203,50	5	(199,5—207,5)	204,60 ± 2,17
74	ШВК ІІ	2	(47,0—49,0)	48,00	8	(45,0—51,0)	48,88 ± 0,83
75	Поперечник верхнього кінця (далi — ПВК) ІІ	3	(33,0—34,0)	33,50	8	(30,5—32,5)	31,16 ± 0,51
76	Ширина діафізу ІІ	1	—	30,50	5	(32,0—34,5)	33,00 ± 0,40
77	Поперечник діафізу ІІ	—	—	—	2	(20,0—21,5)	20,75

78	ШНК ІІ	1	—	46,50	7	(46,5—56,0)	49,36 ± 1,43	39	(41,5—52,5)	47,43 ± 0,61	16	(38,5—51,0)	45,81 ± 0,94
79	Поперечник нижнього кінця (далі — ПНК) ІІ	—	—	6	(30,0—42,5)	34,75 ± 2,12	33	(31,5—40,0)	35,40 ± 0,35	14	(30,0—38,5)	22,82 ± 0,67	
80	Відношення	1	—	23,00	5	(21,5—23,5)	22,20 ± 0,57	25	(20,0—25,0)	22,52 ± 0,24	13	(17,5—24,0)	21,65 ± 0,64
81	74 до 72	1	—	14,50	5	(15,0—16,0)	15,50 ± 0,18	26	(14,0—16,5)	15,31 ± 0,13	14	(11,0—16,5)	14,86 ± 0,53
82	76 до 72	1	—	22,00	5	(22,0—23,5)	22,50 ± 0,25	26	(20,5—24,0)	22,21 ± 0,21	13	(16,0—24,0)	21,27 ± 0,70
83	78 до 72	1	—	(67,5—72,5) 70,00	7	(63,5—69,0)	66,36 ± 0,80	49	(62,0—73,0)	66,55 ± 0,35	23	(63,5—74,0)	66,71 ± 0,58
84	75 до 74	2	—	(61,5—63,0)	2	(61,5—63,0)	62,25	12	(63,0—74,0)	69,79 ± 1,12	6	(55,5—73,0)	65,00 ± 3,29
85	77 до 76	—	—	6	(64,0—76,0)	70,67 ± 3,37	30	(68,5—78,5)	73,23 ± 0,53	12	(70,0—81,0)	74,46 ± 1,10	
86	Довжина кульшової западини тазу	—	—	2	(64,0—66,5)	62,25	59	(55,5—73,5)	63,05 ± 0,47	30	(56,0—70,5)	61,40 ± 0,75	
87	Ширина ІІ	—	—	2	(59,5—59,5)	59,50	58	(53,5—68,5)	60,58 ± 0,48	27	(52,5—72,0)	58,72 ± 0,63	
88	Повна довжина стегнової	—	—	—	—	—	—	—	—	2	(398,5—400,5)	399,50	
89	ШВК ІІ	1	—	110,50	—	—	4	(107,5—114,5)	110,75 ± 1,80	4	(87,0—120,5)	104,25 ± 13,02	
90	Ширина діафізу ІІ	—	—	—	—	—	—	—	—	2	(42,0—44,5)	43,25 ± 1,70	
91	ШНК ІІ	—	—	1	—	92,00	4	(87,0—93,0)	88,88 ± 1,70	5	(75,5—94,5)	87,70 ± 5,09	
92	Відношення	—	—	—	—	—	—	—	—	2	(30,0—30,0)	30,00	
93	89 до 88	—	—	—	—	—	—	—	—	2	(10,5—11,0)	10,75	
94	90 до 88	—	—	—	—	—	—	—	—	2	(22,5—23,5)	23,00	
95	Повна довжина великогомілкової	—	—	2	(338,0—340,0)	339,0	1	—	—	3	(334,5—362,5)	350,00	

№ пп	Ознака	Шари періоду					
		VI—V ст. до н. е.	V—IV ст. до н. е.	IV—III ст. до н. е.	III—II ст. до н. е.	І—ІІІ ст. н. е.	
96	Зовнішня довжина ІІ	—	1 (94,0—96,0)	307,00	1 (88,0—101,5)	316,00	1 (80,0—99,0)
97	ШВК ІІ	—	2 —	95,00	4 (37,0—44,5)	93,13 ± 3,16	12 (33,0—42,5)
98	Ширина діафізу ІІ	—	1 —	41,00	14 —	40,7 ± 0,83	13 (37,50 ± 0,78)
99	ШНК ІІ	3 (65,5—71,0)	68,83	19 (67,5—76,0)	70,42 ± 0,64	96 (62,0—78,5)	69,85 ± 0,37
100	ПНК ІІ	4 (38,5—46,0)	43,00 ± 1,63	18 (41,0—47,5)	43,93 ± 0,39	98 (40,0—52,0)	43,32 ± 0,25
101	Відношення 97 до 95	—	1 —	28,00	1 —	—	2 (26,5—27,0)
102	98 до 95	—	1 —	12,00	1 —	13,00	3 (11,5—12,5)
103	99 до 95	—	2 —	20,50	1 —	21,50	3 (20,5—20,5)
104	100 до 99	1 —	59,00	17 (60,0—68,0)	62,34 ± 0,51	81 (56,0—72,5)	61,29 ± 0,31
105	Висота таран- ної	7 (53,5—63,0)	57,86 ± 1,85	17 (52,5—62,0)	56,34 ± 0,41	167 (50,0—64,5)	55,77 ± 0,23
106	ШНК ІІ	6 (50,5—57,0)	53,50 ± 1,00	13 (49,5—57,0)	53,15 ± 0,82	155 (47,0—61,5)	52,05 ± 0,22
107	Відношення 106 до 105	6 (83,0—97,5)	91,92 ± 3,05	13 (91,0—102,5)	94,50 ± 1,53	147 (84,0—102,0)	91,54 ± 0,33
108	Повна довжи- на п'яткової	—	10 (95,0—111,0)	106,55 ± 2,58	84 (99,0—116,5)	105,24 ± 0,47	20 (96,5—113,0)
109	Ширина на- рівні ВВ ІІ	4 (46,5—48,0)	47,50 ± 0,53	12 (37,5—50,5)	44,10 ± 0,81	128 (41,0—53,0)	42,88 ± 0,22
110	Поперечник там же ІІ	4 (47,5—52,0)	50,25 ± 1,05	12 (46,5—55,0)	49,52 ± 0,69	115 (46,0—55,0)	48,83 ± 0,19

111	Повна довжина на пленснової	2 (260,0—275,0)	267,50	1	—	260,00	9 (241,0—274,0)	260,33 ± 6,67	8 (251,0—269,5) 261,06 ± 4,09
112	Зовнішня довжина й	2 (251,0—266,5)	258,75	1	—	250,00	8 (234,5—265,0)	252,19 ± 6,62	8 (243,0—264,0) 253,44 ± 3,10
113	ШВК ІІ	5 (48,0—52,0)	49,30 ± 1,15	6	(44,0—52,0)	48,67 ± 2,24	43 (43,0—53,5)	48,10 ± 0,29	26 (42,5—53,0) 47,92 ± 0,80
114	ПВК ІІ	3 (41,0—50,0)	46,17	6	(40,5—48,0)	43,00 ± 1,92	39 (36,5—49,0)	42,20 ± 0,57	24 (37,5—48,5) 43,42 ± 0,69
115	Широка діафізу Й	2 (32,5—33,0)	32,75	2	(31,0—33,5)	32,25	37 (23,5—36,5)	29,83 ± 0,49	26 (27,0—35,0) 30,10 ± 0,65
116	Поперечник діафізу Й	—	—	2	(25,5—26,0)	25,75	14 (20,5—26,5)	23,86 ± 0,60	6 (21,5—25,0) 23,00 ± 0,82
117	ШНК ІІ	4 (46,5—50,0)	47,88 ± 0,75	4	(46,5—50,5)	48,75 ± 1,67	51 (43,5—52,0)	47,72 ± 0,38	19 (41,0—51,0) 48,00 ± 0,59
118	ПНК ІІ	3 (34,5—38,5)	36,33	4	(35,5—37,0)	36,38 ± 0,37	47 (33,5—39,5)	35,74 ± 0,25	19 (32,0—39,5) 36,29 ± 0,43
119	Відношення	—	—	—	—	—	—	—	—
113 до 111	2 (18,0—18,5)	18,25	1	—	—	17,00	8 (18,5—19,5)	18,88 ± 0,23	8 (16,5—20,5) 18,81 ± 0,42
120	115 до 111	2 (12,0—12,5)	12,25	1	—	12,00	9 (11,0—13,0)	12,11 ± 0,20	8 (10,0—12,5) 11,56 ± 0,34
121	117 до 111	2 (18,0—18,0)	18,00	1	—	18,00	8 (18,0—19,5)	18,56 ± 0,31	8 (15,0—20,5) 18,31 ± 0,60
122	115 до 112	—	—	1	—	12,40	2 (12,2—12,3)	12,25	8 (10,4—13,0) 11,90 ± 0,34
123	114 до 113	3 (85,5—96,5)	92,67	5	(77,0—94,0)	87,80 ± 4,44	34 (83,0—98,0)	89,92 ± 0,65	24 (85,0—98,0) 90,48 ± 0,70
124	116 до 115	3 (72,5—77,0)	75,17	4	(70,5—78,5)	75,00 ± 2,92	44 (68,0—80,5)	75,67 ± 2,37	6 (71,0—91,0) 77,50 ± 3,50
125	118 до 117	—	—	—	—	—	—	—	19 (71,0—79,0) 75,63 ± 0,63
126	Повна довжина I фрагменту передньої	1	—	86,50	7 (80,0—89,5)	85,29 ± 1,48	32 (71,0—89,0)	81,20 ± 0,74	17 (74,5—88,0) 81,94 ± 0,81
127	Довжина по середній лінії Й	—	—	4	(70,0—75,5)	73,25 ± 2,40	15 (60,5—81,0)	67,77 ± 0,86	7 (67,5—78,0) 73,29 ± 1,73
128	ШВК ІІ	1	—	52,50	8 (49,5—56,5)	47,81 ± 1,45	34 (47,5—63,0)	51,45 ± 0,72	16 (46,0—56,0) 48,79 ± 0,71
129	ПВК ІІ	1	—	36,00	6 (33,5—37,0)	35,17 ± 0,63	34 (30,5—39,5)	34,07 ± 0,40	16 (31,5—38,0) 34,56 ± 0,60
130	Широка діафізу Й	1	—	35,50	7 (32,5—37,5)	35,07 ± 0,78	33 (31,5—41,0)	33,43 ± 0,43	17 (30,0—36,5) 33,68 ± 0,72
131	Поперечник діафізу Й	4 (17,0—19,0)	18,13 ± 0,75	16	(18,0—22,5)	18,78 ± 0,35	7 (18,5—22,0)	20,57 ± 0,46	

№ пп	Ознака	Шари періоду						
		VI—V ст. до н. е.		V—IV ст. до н. е.		IV—I ст. до н. е.		I—III ст. н. е.
132	Ширина НСВ ІІ	1	—	44,00	7 (41,0—44,0)	42, 860, 43	32 (40,0—48,0)	42,16 ± 0,14
133	Поперечник НСВ ІІ	1	—	25,00	5 (22,5—25,0)	23,80 ± 0,47	29 (22,0—26,0)	23,76 ± 0,20
134	Відношення 128 до 126	1	—	60,50	7 (61,0—65,5)	63,07 ± 0,82	31 (59,0—71,5)	63,84 ± 0,46
135	130 до 126	1	—	41,00	7 (39,5—44,5)	41,71 ± 0,55	31 (37,5—47,5)	40,55 ± 0,45
137	132 до 126	1	—	51,00	7 (48,5—54,5)	49,29 ± 0,99	31 (49,5—60,0)	52,62 ± 0,33
138	129 до 128	1	—	68,50	6 (64,0—67,5)	66,08 ± 1,08	32 (60,0—73,0)	64,79 ± 0,65
139	131 до 130			4	(51,5—56,5)	53,38 ± 1,37	15 (51,0—63,0)	54,47 ± 0,95
140	133 до 132	1	—	57,00	5 (51,0—57,5)	55,70 ± 1,84	29 (52,0—59,0)	55,93 ± 0,58
141	Позиція довжини задньої фаланги	4 (76,0—87,5)	80,25	18 (77,5—90,0)	81,27 ± 0,88	54 (73,0—90,5)	79,71 ± 0,60	28 (73,5—90,5)
142	Довжина по середній лінії ІІ			6 (68,0—76,5)	71,50 ± 2,46	23 (66,0—83,0)	72,10 ± 1,01	9 (64,0—81,5)
143	ШВК ІІ	4 (51,0—57,0)	54,50 ± 1,49	13 (50,5—59,5)	53,77 ± 0,73	54 (44,5—59,5)	55,88 ± 0,46	30 (42,5—57,0)
144	ПВК ІІ	4 (36,5—40,0)	38,25	7 (33,0—42,5)	37,71 ± 0,83	50 (33,0—41,5)	36,32 ± 0,28	30 (31,0—40,0)
145	Ширина діа- фізу ІІ	4 (34,0—36,0)	34,88	13 (30,5—36,5)	33,65 ± 0,65	56 (30,0—38,0)	33,42 ± 0,25	30 (27,0—39,5)
146	Поперечник діафізу ІІ			5 (18,0—21,5)	19,20 ± 0,98	23 (17,5—24,0)	19,32 ± 0,31	9 (17,0—22,0)
147	Ширина НСВ ІІ	4 (42,0—45,0)	42,75 ± 1,00	13 (39,0—46,5)	42,54 ± 1,27	54 (38,0—47,0)	41,91 ± 0,29	29 (34,5—46,0)
148	Поперечник НСВ	4 (24,5—26,5)	25,00 ± 0,66	12 (22,0—27,0)	24,50 ± 0,29	47 (21,0—27,0)	23,84 ± 0,17	29 (21,0—26,0)
								24,00 ± 0,31

149	Відношення 143 до 141	4 (65,0—72,5) 68,13 ± 2,69	12 (61,5—69,0) 65,96 ± 0,66	50 (51,5—72,5) 63,06 ± 0,72	27 (52,5—72,0) 64,50 ± 0,91
150	145 до 141	4 (41,0—46,5) 43,75 ± 1,42	13 (37,0—45,5) 41,46 ± 0,90	54 (37,0—46,0) 40,47 ± 0,27	28 (34,5—45,5) 40,23 ± 0,53
151	147 до 141	4 (51,5—55,5) 53,38	13 (49,5—58,0) 52,42 ± 0,81	52 (48,5—58,0) 51,29 ± 0,32	28 (45,5—57,5) 51,05 ± 0,59
152	144 до 143	4 (67,5—72,5) 70,13	12 (65,5—74,5) 70,25 ± 0,71	48 (62,5—80,0) 67,60 ± 0,53	29 (64,5—77,5) 70,28 ± 0,62
153	146 до 145	5 (50,0—60,5) 56,30 ± 2,96	23 (53,0—70,5) 57,84 ± 0,94	9 (56,0—64,0) 59,56 ± 0,90	
154	148 до 147	4 (58,5—59,0) 58,63 ± 0,14	12 (52,5—63,0) 57,54 ± 0,68	25 (49,0—68,5) 56,58 ± 2,20	28 (55,5—61,0) 58,18 ± 0,29
155	Повна довжина на II фланги передньої	—	5 (43,0—46,0) 44,50 ± 0,31	30 (40,5—49,0) 43,80 ± 0,42	11 (40,0—47,0) 44,64 ± 0,66
156	Довжина по середній лінії ІІ	—	2 (40,0—41,5) 40,75	17 (38,5—45,5) 41,88 ± 0,79	2 (40,5—41,5) 41,00
157	ШВК ІІ	5 (48,5—54,5) 50,90 ± 1,72	29 (43,0—54,5) 49,82 ± 0,68	11 (46,5—56,0) 51,18 ± 1,06	
158	ПВК ІІ	3 (30,5—32,5) 31,17	30 (28,0—35,0) 30,10 ± 0,39	11 (30,0—33,0) 31,41 ± 0,59	
159	Щирина діафту ІІ	—	5 (42,5—45,0) 43,90 ± 0,61	30 (31,0—47,5) 41,70 ± 0,62	11 (42,0—49,0) 44,68 ± 0,96
160	Поперечник діа- фту ІІ	2 (21,5—22,0) 21,75	17 (20,0—26,0) 22,91 ± 0,41	2 (21,0—23,0) 22,00	
161	ШНК ІІ	5 (46,0—50,0) 48,40 ± 1,15	30 (42,0—53,5) 47,70 ± 0,53	11 (46,5—54,0) 49,59 ± 1,01	
162	ПНК ІІ	3 (25,5—27,0) 26,17	29 (22,5—28,5) 25,34 ± 0,34	11 (23,0—27,5) 26,23 ± 0,49	
163	Відношення 157 до 155	5 (110,0—122,5) 114,50 ± 2,74	29 (100,0—127,0) 112,93 ± 1,01	11 (108,1—121,0) 114,73 ± 1,59	
164	159 до 155	5 (94,5—101,0) 98,60 ± 1,95	30 (88,5—107,5) 96,90 ± 0,85	11 (87,5—107,5) 98,68 ± 2,56	
165	161 до 155	5 (102,0—114,0) 108,70 ± 2,35	30 (97,0—119,0) 107,30 ± 0,98	11 (102,0—116,5) 111,14 ± 1,60	
166	158 до 157	3 (59,0—61,5) 60,00	28 (56,0—65,0) 59,10 ± 0,52	11 (59,0—64,5) 61,41 ± 0,63	
167	160 до 159	2 (49,5—50,5) 50,00	17 (48,0—56,5) 51,07 ± 0,67	2 (49,5—50,5) 50,00	
168	162 до 161	3 (53,5—56,0) 54,67	25 (48,0—56,0) 52,46 ± 0,40	11 (48,0—58,0) 52,88 ± 0,89	
169	Повна довжи- на II фланги задньої	—	6 (45,0—48,5) 46,83 ± 0,73	28 (42,0—50,0) 45,49 ± 0,43	14 (42,0—47,5) 44,68 ± 0,61
170	Довжина по середній лінії ІІ	—	3 (40,5—42,5) 41,67	12 (36,0—45,0) 41,83 ± 0,63	3 (37,0—43,0) 40,83

№ пп	Ознака	Шари періоду				І—ІІІ ст. н. е.		
		V—IV ст. до н. е.	VI—V ст. до н. е.	ІV—ІІІ ст. до н. е.	ІІІ—ІІІІ ст. до н. е.			
171	ШВК ІІ	—	6 (48,5—52,5) 5 (31,5—33,0)	50,92 ± 0,45 25,80 ± 0,31	30 (44,5—56,5) 27 (29,5—35,0)	50,10 ± 0,55 31,73 ± 0,31	14 (42,0—53,0) 14 (27,5—32,5)	49,75 ± 0,72 31,00 ± 0,57
172	ПВК ІІ	—	—	—	—	—	—	—
173	Ширина діа- фізу ІІ	—	6 (41,0—45,0)	42,92 ± 0,72	27 (37,5—45,5)	41,29 ± 0,62	14 (39,5—45,5)	41,96 ± 0,62
174	Поперечник діафізу ІІ	—	3 (22,0—23,0) 6 (43,5—50,0) 4 (25,0—27,5)	22,50 46,67 ± 1,43 26,00 ± 0,75	13 (20,5—24,5) 25 (42,0—51,0) 26 (24,5—33,0)	23,04 ± 0,52 45,58 ± 0,70 26,75 ± 0,41	4 (20,5—23,0) 12 (40,5—49,5) 12 (24,0—27,5)	2 (20,5—23,0) : 0,47 4 (40,5—49,5) : 0,70 26,21 ± 0,30
175	ШНК ІІ	—	—	—	—	—	—	—
176	ПНК ІІ	—	—	—	—	—	—	—
177	Відношення 171 до 169	—	6 (104,0—116,5)	108,75 ± 0,85	28 (103,0—124,0)	109,28 ± 1,07	10 (107,0—119,5)	113,80 ± 1,07
178	173 до 169	—	6 (87,5—99,0)	91,67 ± 2,37	27 (84,5—106,0)	89,54 ± 1,01	14 (86,5—100,0)	94,07 ± 2,09
179	175 до 169	—	6 (93,0—108,0)	99,75 ± 2,55	25 (90,5—118,0)	98,50 ± 1,33	12 (94,0—111,0)	102,93 ± 1,99
180	172 до 171	—	5 (60,0—66,0)	63,20 ± 1,95	27 (59,0—66,5)	62,54 ± 0,42	14 (57,5—65,5)	62,39 ± 0,59
181	174 до 173	—	3 (52,5—56,0)	53,83	12 (51,0—57,5)	54,67 ± 0,74	4 (52,0—56,0)	53,50
182	176 до 175	—	4 (51,0—58,0)	56,00 ± 2,33	—	—	9 (52,5—61,5)	57,29 ± 0,93
183	Довжина пе- редньої стінки III фаланги пе- редньої	—	3 (50,5—55,0) 2 (78,0—78,5) 3 (28,0—30,5)	52,00 78,25 29,50	11 (49,0—51,5) 10 (68,5—81,5) 16 (25,5—31,5)	51,23 ± 0,46 76,60 ± 1,51 27,48 ± 0,47	1 (77,5—82,5) 2 (29,5—30,5)	54,50 80,00 30,00
184	Ширина ІІ	—	—	—	—	—	—	—
185	Висота ІІ	—	—	—	—	—	—	—
186	Відношення 184 до 183	—	2 (142,5—154,5) 2 (54,5—60,5)	148,50 57,50	5 (142,0—154,0) 10 (51,0—59,5)	149,70 ± 3,39 54,70 ± 1,41	1 (—) 1 (—)	151,50 54,00
187	185 до 183	—	—	—	—	—	—	—

рельсової стінки									
III фаланги	1	—	54,00	7	(51,0—56,5)	53,71 ± 1,03	23	(48,0—59,0)	
задньої	1	—	69,00	4	(70,5—77,5)	74,13 ± 2,40	20	(66,0—84,0)	
Ширина ІІ	1	—	28,50	8	(26,5—31,5)	28,88 ± 0,88	29	(24,5—33,0)	
Висота ІІ	1	—	128,00	4	(137,0—143,0)	140,38 ± 2,40	11	(126,0—150,0)	
Відношення	91	189 до 188	1	—	53,00	7	(47,0—59,0)	54,29 ± 2,11	
190 до 188	1	—	190	1	—	190	1	—	
Висота в хол-	92	190 до 188	1	—	53,00	7	(47,0—59,0)	54,29 ± 2,11	
пі, см	93	135,50	7	(127,5—135,0)	132,00 ± 1,04	34	(118,0—142,5)	136,10 ± 1,48	
	3	(130,5—142)	135,50	7	(127,5—135,0)	132,00 ± 1,04	34	(118,0—142,5)	136,10 ± 1,48
							30	(121,0—151,5)	133,56 ± 1,48

* Тут і далі наведено: кількість вимірів (меж мінливості), середнє арифметичне ± його похибка, %

Отже, в районі Ольвії і в скіфських лісостепових і степових племен були різні породи свійських коней.

Цікаво, що немає різниці між конями римського періоду з Ольвії та черняхівськими з лісостепу України⁹. Поки що важко встановити причину. У той же час є відмінності між ними та кельтськими конями з Манхінга, Німеччина¹⁰.

Порівняння з матеріалами більш пізнього часу свідчать, що ольвійські коні римського часу мали менші за розмірами кістки, ніж коні з Київської Русі (Середнє Подніпров'я) і Золотої Орди, але більші, ніж середньовічні лісові¹¹.

Отже, можемо констатувати, що порідний склад ольвійських коней античного Нижнього Побужжя не мав аналогів у ранній час на суміжних територіях. У римський період аналоги є лише серед лісостепових черняхівських коней.

Для характеристики коней за остеологічними матеріалами з археологічних пам'яток використовують дві градації: а) поділ на групи за висотою в холці на підставі вимірювання цілих трубчастих кісток^{12, 13}; б) поділ за відносною шириною діафізу трубчастих кісток¹⁴ і перших фаланг¹⁵.

За першою градацією абсолютні величини наведено в табл. 2, відносні — у табл. 3.

Таким чином, в Ольвії основна кількість знахідок належала малорослим і середнім ко-ням. Дуже дрібні знайдено лише в елліністич-них шарах, рослі — в римських.

За другою градацією розподіл ольвійських знахідок 1972—1990 рр. наведено в табл. 4.

Отже, в Ольвії основна кількість знахідок за першою градацією походить від малорослих та середніх коней. Дуже дрібні трапляються лише в елліністичних шарах, рослі — в римських. Найбільша різноманітність за цим показником спостерігається в елліністичних і римських шарах. Очевидно, це пояснюється насамперед величиною вибірки. Проте не виключено, що відігравало свою роль зростання достатку населення, одним із проявів якого стала закупка різних порід коней в інших місцях.

За другою градацією найбільша різноманітність також спостерігається в елліністичних і римських шарах, але тут не менше дають і класичні, можливо, через зростання вибірки. «Найбіднішими» в цьому плані були архаїчні шари Ольвії, що можна пояснити як величиною вибірки, так і загальним станом економіки на перших етапах колонізації. Яке з цих пояснень більш вірне, покажуть майбутні дослідження.

Особливо цікавими знахідками в Ольвії у 1972—1990 рр. були чотири метаподії з розкопу «Р-25» римського часу. Знайдена у 1983 р. плеснова кістка мала повну довжину 264 мм.

зовнішню — 257 мм та індекс ширини діафізу до зовнішньої довжини 13 %. Отже, вона належала товстоногому коню, за інтерпретацією В.О. Топачевського¹⁶, — західного типу, близького до сучасної голландської породи. Наявність фаланг від товстоногих коней також може свідчити про можливість завезення таких коней з території Західної Європи. Безумовно, ольвіополіти мали дуже широкі торгово-вельні зв'язки.

У 1984 р. було знайдено 3 п'ясткові кістки з повною довжиною 243, 234 і 226 мм, зовнішньою — відповідно 236, 227,5 і 219 мм та індексами ширини діафізу 10,9, 12,8 і 12,4 %, що відповідає групі вкрай тонконогих коней східного типу. Подібні знахідки в Ольвії, зроблені раніше, В.О. Топачевський зарахував до мулов. А от В.Й. Цалкін аналогічні кістки в Середній Азії зарахував до куланів. Оскільки в доступних нам остеологічних колекціях скелети мулові відсутні, а у скелетів куланів п'ясткові значно поступаються своєю довжиною знайденим в Ольвії кісткам, зробити будь-які висновки про ці знахідки дуже важко. Поки що ці кістки зараховано до коней.

Отже, можна констатувати за відносною шириною діафізу трубчастих кісток і перших фаланг наявність в Ольвії кількох порід свійських коней, можливо, з різних місць Європи. Проте для остаточного висновку щодо складу порід цих тварин ще дуже мало даних.

Очевидно, ольвіополіти використовували одного й того самого коня і в упряжі, і як верхову тварину, залежно від обставин. Швидше за все, спеціалізації порід не було. Імовірно, винятком міг би бути рослій кінь з римських шарів, якого слід було б зарахувати до верхових. Утім, для остаточних висновків поки що дуже

Таблиця 3. Відносні розміри кісток за першою градацією

Градація	Розмір кісток, см	Шари			
		архаїчні	класичні	елліністичні	римські
Дуже дрібні	112—120	—	—	3	—
Дрібні	120—128	—	1	4	7
Малорослі	128—136	1	6	9	9
Середні	136—144	2	—	18	13
Рослі	144 см і вище	—	—	—	1

Таблиця 4. Розподіл ольвійських знахідок за другою градацією

Градація	Шари			
	архаїчні	класичні	елліністичні	римські
За відносною шириною трубчастих кісток				
Крайня тонконогість	—	—	—	4
Тонконогість	1	—	3	6
Напівтонконогість	1	3	19	6
Середньоногість	—	3	10	7
Напівтовстоногість	1	—	2	1
Товстоногість	—	—	—	1
За відносною шириною перших фаланг (путових кісток)				
Крайня тонконогість	—	—	—	6
Тонконогість	—	5	18	6
Напівтонконогість	1	13	55	—
Середньоногість	—	1	4	31
Напівтовстоногість	—	—	—	3
Товстоногість	1	1	3	—

мало даних. На жаль, в античних джерелах не зазначено про розведення коней саме в Нижньому Побужжі. Тому ці питання нині не можна вирішити.

Взагалі, враховуючи велику різноманітність коней в Ольвії, можна стверджувати, що ольвіополіти приділяли цим тваринам велику увагу, в усякому разі значно більшу, ніж свідчить відсоток кісток коней серед свійських тварин.

¹ Журавльов О.В. Дрібна рогата худоба Ольвії // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 154—179.

² Топачевський В.О. Fauna Olbia // Зб. праць Зоол. музею. — 1956. — № 27. — С. 61—129.

³ Бібікова В.І. Fauna Olbia та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 pp. // АП УРСР. — 1958. — № 7. — С. 143—155.

⁴ Журавлев О.П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка-1 // Древности степного Причерноморья и Крыма. II. — Запорожье, 1991. — С. 188—199.

⁵ Цалкін В.И. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Сообщение 3 // Бюл. МОИП. Отдел биол. — 1972. — № 77. — Вып. 3. — С. 60—71.

⁶ Белан Н.Г. Fauna Трахтемирівського городища // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 50—63.

⁷ Журавлев О.П. Костные остатки млекопитающих из курганной группы Чертомлыка // Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — Прил. 10. — С. 347—364.

⁸ Цалкін В.И. Домашние и дикие животные из Скифского Неаполя // СА. — 1954. — № 20. — С. 253—287.

⁹ Цалкін В.И. Древние животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. — 1966. — № 135. — С. 157.

¹⁰ Boessneck J., Drisch A., Meyer-Lempennau U., Ohlen E.W. Die Tierknochenfunde aus dem Oppidum von Manching. Die Ausgrabungen in Manching. Herausgegeben von Werner Krämer. — Wiesbaden, 1971. — Bd. 6. — 332 s.

¹¹ Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — К., 1972. — 204 с.

¹² Витт В.О. Лошади пазырыкских курганов // СА. — № 16. — С. 163—205.

¹³ Цалкін В.И. Fauna из раскопок в Гродно // МИА. — 1954. — № 41. — С. 211—236.

¹⁴ Браунер А. Материалы к познанию домашних лошадей России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. Equus Goschkevitschi mini // Зап. Император. об-ва сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1916. — Т. 86, кн. 1. — С. 49—184.

¹⁵ Топачевський В.О. Зазн.праця. — С. 65—69.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Цалкін В.И. Древнее животноводство... — С. 145—147.

Одержано 21.11.1997

О.П. Журавлев

ДОМАШНИЙ КОНЬ В ОЛЬВІЇ

По остеологическим материалам из античного города Ольвия можно констатировать разведение в этом районе нескольких пород домашних лошадей, а также незначительную роль домашних лошадей в хозяйстве ольвіополітів в архаичний, классический и элліністичний периоды и возрастание этой роли в римское время.

O.P. Zhuravlev

DOMESTIC HORSE FROM OLBIA

The article deals with description of domestic horses, the bones of which were found during the archaeological excavations of the antique city of Olbia in the Lower Bug area. It is defined several races of horses in Olbia as well as minimal role of domestic horse in the Olviopolites' household in the Archaic, Classical, and Hellenistic periods. Development of horse breeding took place in the Roman time.

ЗАЛІЗОДОБУВНЕ ВИРОБНИЦТВО У ДАВНЬОРУСЬКому КИЄВІ

У статті на підставі археологічних досліджень давньоруського Києва розглядається питання про наявність залізодобувного виробництва у переліку ремісничих занять його мешканців.

Багаторічні історико-археологічні дослідження міст і городищ Давньоруської держави, що налічують уже понад два століття (згадаймо, зокрема, праці відомого дослідника київської старовини М.Ф. Берлинського, які почали з'являтися наприкінці XVIII — на початку XIX ст.), дозволили з'ясувати, що міста являли собою не лише осередки політичної, культурної, духовної та етнічної консолідації східних слов'ян-руськів, але й провідні торговельні і ремісничі центри однієї з наймогутніших держав ранньофеодальної Європи¹.

Серед цих центрів чільне місце, безумовно, належало Києву, який з 882 року перетворився на «столичний град» об'єднаної князем Олегом східнослов'янської держави — Київської Русі, що мала свої кордони від Балтики до Чорного моря і від Карпатських гір до Волги.

Присутність у Києві велиокнязівського престолу та супровідних державних інституцій, стратегічне розташування міста, яке контролювало один з найважливіших давньоєвропейських торговельних шляхів «від Варягів до Греків», приваблювало й збирало у Києві та його околицях найкращих представників багатьох ремісничих професій, свідченням чого є як витвори їхньої майстерності, так і численні залишки самих майстерень, «...виявлені на широкій території давнього Києва — у межах «Города Володимира», на садибі Михайлівського монастиря, на Киселівці, на Дитинці, на Подолі, на території Печерського монастиря...»².

Особливого значення в розвитку ремісничого виробництва давньоруського Києва набувають галузі, пов'язані з видобуванням та обробкою металів. Зокрема, на думку П.П. Толочка, «київські ремісники ... володіли багатьма технічними і технологічними засобами обробки заліза, міді, срібла, сплавів...» і в дечому «...навіть випереджували своїх західноєвропейських колег»³.

Безумовно, техніко-технологічною базою, підґрунтам цього розвитку був прогрес у галузі чорної металургії та металообробки, який надав у розпорядження киеворуських ремісників достатню кількість заліза і сталі, а також можливість користуватися близько 50-ма різновидами ремісничих інструментів⁴.

Високий рівень розвитку давньоруської чорної металургії та металообробки (дослідження їх залишків доводять, що у IX—XIII ст. давньоруські металурги використовували високопродуктивні сиродутні горна, які практично вичерпали можливості подальшого вдосконалення техніки і технології отримання заліза сиродутним способом, а давньоруські ковалі — усіма відомими на той час прийомами вільної ручної ковки⁵), соціально-економічний стан Давньоруської держави давав змогу вченим дійти певних висновків щодо організації виробництва та обробки заліза в Київській Русі передмонгольського часу. Головною складовою цих висновків є теза про отримання давньоруськими містами заліза майже виключно із сільської околиці, і базується вона на дослідженнях Б.О. Колчина, який вивчав, зокрема, залишки, пов'язані з металургією заліза давнього Новгорода, і впевнився в тому, що вони є свідченнями не залізодобувного, а ковальського виробництва. Залучивши до своїх досліджень «писцеві» книги XV—XVI ст., Б.О. Колчин встановив, що металургійна промисловість Давньої Русі була сільським промислом, який зберігав общинний характер⁶, а отже, дослідник майже на півстоліття визначив організаційні засади давньоруської чорної мета-

лургії та металообробки, за якими сільська околиця була виробником сиродутного заліза, а давньоруські міста — осередками його ковальської обробки *.

Археологічною підставою цього визначального висновку було трактування Б.О. Колчиним скupченъ залізних шлаків та уламків стінок горен у шарах Новгорода виключно як залишків ковальського виробництва, а історично — описи, зокрема селянських промислів у новгородських п'ятинах залежними селянами — металургами в зазначеній час ⁷.

Таким чином, авторитет Б.О. Колчина як видатного дослідника давньоруської чорної металургії і металообробки та одного з тих, хто започаткував і розробив наукові засади археологічного й історико-технічного вивчення стародавнього залізодобування та залізообробки, визначив і певну побудову подальших досліджень, що стосувалися не лише загальних, але й окремих аспектів розвитку та організації залізодобування у Давньоруській державі. У цьому плані запропонована Б.О. Колчиним схема була прийнятною і для Києва, «стольного града» і «кодвічного» політичного та економічного суперника Новгорода, чий соціально-економічний розвиток не міг бути нижчим за «новгородський» ⁸. Однак ознайомлення із залишками залізодобування, що були виявлені на території сучасної України, привели нас до висновку про їх наявність як у містах, городищах, так і селищах півдня Давньоруської держави ⁹. До того ж, ми не знайшли якогось переважного зв’язку (принаймні у південноруських князівствах) залізодобування із сільською околицею, де експлуатувалися низькопродуктивні і технічно недосконалі, як на той час, сиродутні горни ¹⁰.

Отже, вирішивши питання про наявність або відсутність залізодобування у переліку ремесел на території давньоруського Києва, ми підтверджмо або відкинемо концепцію Б.О. Колчина. З іншого боку, це дасть змогу ґрунтовніше висвітлити питання про організаційні засади і структуру давньоруської чорної металургії та металообробки загалом.

Розглядаючи поставлену проблему, ми повинні, у першу чергу, звернути увагу на ті базові її складові, що слугували Б.О. Колчину підставою для розробки його концепції. По-друге, вивчити залишки чорнометалургійного виробництва, зафіксовані у давньоруському Києві, і дійти певного висновку щодо їх принадлежності. По-третє, виходячи з попередніх висновків, охарактеризувати техніко-технологічний і соціально-економічний стан давньокиївського залізодобування та залізообробки.

Як уже було зазначено, дослідники, що поділяють точку зору про концентрацію залізодобування переважно у сільській околиці, а ковальської справи у давньоруських містах, намагаються розглядати виявлені у міських шарах шлаки виключно як ковальські. Таким чином, щоб погодитися або ж спростувати це, нам, насамперед, необхідно з’ясувати різницю між металургійними та ковальськими шлаками і на підставі цього з’ясувати їх принадлежність.

Достатньо відомо, що металургійні шлаки являють собою розплав силікатів, оксидів, сульфідів та інших сполук. У твердому стані це склоподібна або кам’яниста маса, хімічні аналізи якої вказують на основний вміст оксидів заліза (до 60 %) та силікатів (блізько 30 %). Учені-металурги зазначають, що подібні утворення під час ковальської обробки заліза неможливі, насамперед, за відсутності зазначених вище компонентів у її процесі. Присутність шлакових включені у кричному металі є настільки малою, що відносити на їх рахунок ті досить великі шматки шлаку, що походять із розкопок давньоруських міст, і зокрема Києва, також неможливо. Під час проковки ці включення змінюють свою форму, зазнають видовження, але з металу практично не видаляються. Білоруський дослідник М.Ф. Гурін безпосередньо вказує на «...ошибочность деления шлаков на металлургические и кузнецкие» і наголошує, що «при кузнечной обработке

* Слід зазначити, що у своїй ґрунтовній праці «Ремесло Древней Руси» Б.О. Рибаков визначає, базуючись також на матеріалах розкопок, що «...если в деревнях сыродутные горны ... устанавливали ближе к месту добычи руды,... то в городах они всегда находятся внутри городских стен,... около вала или у ворот...» і далі «городское доменное дело по материалам 12—13 вв. рисуется нам высокоразвитым и технически совершенным» (с. 209). Отже, для Б.О. Рибакова навіть не поставало питання про наявність «доменного дела» у переліку ремісничих занять мешканців давньоруських міст.

железа отходы бывают в виде окалины, которые невозможно перепутать со шлаками»¹¹. Польський історик техніки Є. Пясковський так само зазначає, що в металургії є лише один різновид шлаку — металургійний, а під час ковки заліза утворюється не шлак, а лише тонкі пластинки — окалина¹² (у цьому ми переконалися на власному досвіді, розкопуючи ковальсько-металургійний осередок пізньозарубинецького часу поблизу с. Синиця, де в розвалах ковальських горен та поруч з ними були виявлені шматочки цієї залишної окалини — свідчення процесу проковки заліза).

Отже, під час ковальської обробки заліза його оксиди у вигляді залишної окалини могли потрапляти до ковальського горна, змішуватися там із силікатною вимазкою або піщаною підсипкою і за участі розпаленого деревного вугілля утворювати, за визначенням О.Ю. Кругт, так звані “кузнечные слитки”¹³. Але, по-перше, відокремлення основної кількості залишної окалини відбувалося поза горном, під час ковки, по-друге, ковальське горно, на відміну від металургійного, було відкритою спорудою з більш низькою температурою і не створювало редукційних умов. Тому відсотковий вміст оксидів заліза в «кузнечных слитках» був дуже низьким, а самі вони більше нагадують керамічний шлак, або ж неоднорідну масу, що утворилася зі шматочків деревного вугілля, глини, піску, залишної окалини. Усе це дозволяє доволі легко навіть візуально відрізнити справжній металургійний залишний шлак від того, що звуть «ковальським».

Таким чином, на підставі викладеного вище ми повинні погодитися з тим, що у шарах давньоруського Києва присутні як «кузнечные слитки», так і дійсно металургійні шлаки, і це, безумовно, піддає сумніву першу — «археологічну» — складову тези Б.О. Колчина та його послідовників про розташування осередків видобування сиродутного заліза майже виключно у давньоруській сільській околоді. Принаймні у Києві та інших південноруських містах (не тільки у Городську¹⁴) ми простежуємо наявні археологічні свідчення залишодобування не лише у вигляді металургійних шлаків, але й залишків сиродутних горен, збагачувальних печей і навіть пристройів для випалу деревного вугілля¹⁵.

Як уже зазначалося, другою — історичною — складовою тези Б.О. Колчина є посилання на організацію залишодобування і обробки заліза у новгородських п'ятниках XV—XVI ст., зафіковану описовими («писцевими») книгами, що відзначають значне поширення селянського залишодобувного промислу, зорганізованого феодалами на своїх землях¹⁶. Схожа ситуація, пов’язана із широким розповсюдженням залишодобування у сільській місцевості, хоча й датована дещо пізнішим часом (XVI—XVII ст.), простежується і на території право- та лівобережної України¹⁷. Розвиток залишодобування у ті часи базувався вже на улаштуванні так званихrudень — невеличких залишодобувних підприємств, що складалися зазвичай з декількох металургійних печей, великого молота для обтискування залишних губок, механізовані за допомогою одного чи декількох водяних коліс, кузні і селища працівників — металургів та ковалів. У руднях енергія води використовувалася також для помолу сировини — руди, а самі вони розглядаються як новий етап у розвитку продуктивних сил та перехід від ручних селянських промислів до механізованої мануфактури — початкової форми капіталістичного способу виробництва¹⁸.

Соціально-економічними факторами, що призводили до розповсюдження залишодобувної промисловості, зокрема у Правобережній Україні XVI ст., вважають зростання кількості фольваркових господарств, заснованих на під’яремній праці селян, зростання міст, розширення обміну між містом та селом, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію і відповідне підсилення попиту на землеробські знаряддя, що безумовно викликало необхідність збільшення кричного зализовиробництва¹⁹.

Для розуміння того, чи можна інтерполювати організаційні засади виробництва й обробки заліза XVI—XVII ст. у Московській державі та в Україні для давньоруського періоду, необхідно розглянути питання про «долю» виробленого в руднях заліза та право власності на цю продукцію. Тут ми також спостерігаємо певні відмінності між північчю і півднем, які полягали у виокремленні на півночі великих зализообробних центрів та розгортанні ринкової торгівлі видобутим зализом²⁰. Українські ж як право-, так і лівобережні рудні, як уже зазначалося, мали

у своєму складі кузні, де вироблялася залізна продукція, насамперед сільсько-господарський реманент, що є свідченням важливості для півдня виробництва і торгівлі не лише товарним залізом, а, передусім, виробами з нього²¹. Можливо, тому в цей час в Україні не утворюються такі великі осередки залізообробної промисловості, які діяли у Москві, Галичі, Костромі та інших містах Московської держави²². Згодом, зі зростанням обсягів постачання російського заліза і виробів з нього в Україну, до занепаду приходить її власна рудницька справа, що була остаточно знищена розвитком гірничого та металургійного виробництва, заснованого на капіталістичних засадах, на українському сході і півдні²³.

Що стосується права власності на вироблену руднями України продукцію, то вона належала «феодалові — власнику рудні, який виступав у рудницькій справі і як власник засобів виробництва (земля, копалини, підприємство, робітника сила)»²⁴. Але, що важливо, феодал — український або польський шляхтич чи монастир — у переважній більшості випадків сам рудню не експлуатував, але здавав її в оренду так званим рудникам, що мали необхідні знання в рудницькій справі. Некваліфікованими ж робітниками в українських руднях були під'яремні селяни, яких, окрім праці на панських ланах, примушували видобувати і збагачувати руду, рубати ліс та випалювати його на вугілля, постачати руду і вугілля на рудню, а також вільнонаймані ремісники — «майстрів люди», що набули спеціальних технічних навичок і знань та передавали їх від батька до сина.

Отже, з огляду на викладене вище, чи є в нас можливість застосовувати, хоча б певною мірою, організаційні засади залізодобувного і обробного виробництв доби розвинутого феодалізму для їх висвітлення у період існування Давньоруської держави? Відповідь на це питання повинна бути негативною, що пояснюється різним рівнем політичного, економічного розвитку суспільств кінця IX—XIII ст. та XV—XVII ст., відмінностями у соціальному стані населення в ці періоди, техніко-технологічними можливостями напівмеханізованої поміщицько-оренда-торської рудницької промисловості, яка могла зорганізовуватися лише поза межами міст (у зв'язку з необхідністю влаштування запруд і ставків для дій коліс) і бути наближеною до джерел сировини (у зв'язку з величими обсягами товарного виробництва), і, нарешті, практичною відсутністю у третій четверті II тис., прийнятій на півдні колишньої території Київської Русі, поділу між металургією та металообробкою і утворення окремих залізодобувних і обробних осередків чи центрів. Навіть співіснування поряд із руднями дрібних селянських так званих ручних кузенок, продукція яких цілком розходилася на місцевих ринках (аналог залізодобувних і обробних селянських промислів у Московській державі — немеханізованих «ручних заводів»)²⁵, не може використовуватися як доказ існування в киеворуських містах виключно ковальської справи, а в їх сільській околиці — залізодобувної. Очевидно, ці «ручні кузенки» слід розглядати як пережиток дрібного давньоруського сільського ремесла, що забезпечувало свою продукцією тих самих сільських мешканців.

Виробниками сиродутного заліза на «ручних кузенках» в Україні та «ручных заводах» в Росії були переважно під'яремні панські, поміщицькі, монастирські та «дворцові» селяни, що залежно від часу та соціально-економічних умов примусово займалися залізодобуванням у вільний від польових робіт період або були переведені на оброк²⁶. Отже, і в цьому плані власником виробленої ними продукції був феодал, на землях якого селяни займалися переробкою залізної руди на метал. Прибутки, що приносили землі з покладами руди та рудні у XVI—XVII ст., викликали справжні війни між феодалами та монастирями, що зафіксовано історичними джерелами і пояснюється високою прибутковістю рудницької справи, відсутністю у цей час вільних земель та вільної робочої сили. Усе це, на наш погляд, примушує підати сумніву і другу — історичну — складову тези Б.О. Колчина, насамперед за неможливістю інтерполяції умов організації виробництва доби розвинутого феодалізму на давньоруський період.

Таким чином, присутність залізних металургійних шлаків у культурних шарах і об'єктах давньоруського Києва беззаперечно доводить наявність залізодобування у переліку ремісничих занять його мешканців. Звідси важливим є питання, якими були масштаби власного залізодобування в Києві, чи було воно відокремленим від ковальської справи та кольорової металургії і металообробки,

на які вироби перероблялося видобуте на території міста залізо і за яких соціально-економічних умов здійснювалося це виробництво.

Для відповіді на ці питання нам, перш за все, необхідно скласти перелік пам'яток із залишками, що можна пов'язати з видобуванням заліза, ознайомитися з умовами їх місцезнаходження і виявити або відкинути певні закономірності щодо їхнього розташування на території міста та існування у часі:

1. *Садиба № 33 по вул. Рейтарській*. Поряд із будівлею, що правила за склоробну майстерню, поблизу її східного кута на глибині 0,6—0,8 м знайдено залишки величезного кострища (діаметром близько 1,5 м) із товстим шаром (10—15 см) попелу та вугілля. Навколо кострища виявлено декілька фрагментів скляних браслетів, уламків плінфи, розвал горщика XI—XII ст., скляний перстень, скло, дене-це горщика XI ст. із клеймом, лезо ножа, залізні цвяхи, шматки залізного шлаку²⁷.

2. *Садиба № 10 по вул. Олеся Гончара*. У південно-західному кутку садиби, разом із керамікою XI—XII ст., фрагментами скляних виробів і шлаків, кованими цвяхами і мідною пластинкою з позолотою, у культурному шарі було виявлено 10 шматків залізних шлаків.

У цьому самому кутку на глибині 1,5 м відкрито і досліджено давньоруське житло XII—XIII ст. Заповнення житла складала значна кількість кераміки, плінфа, печина, обгоріле дерево, вугілля, кістки тварин, бронзовий дзвіночок, розетка, ковані цвяхи, 30 шматків залізних шлаків.

Неподалік, на схід від житла, розчищено велику господарську яму (довжина 2,2 м, ширина 1—1,5 м, глибина 2,4 м), стінки і підлога якої були обкладені дерев'яними дошками. У заповненні ями знаходилася давньоруська кераміка, уламки плінфи, шиферу, грузило з плінфи, фрагменти амфор (деякі з графіті), 135 фрагментів скляних посудин та 7 шматків залізного шлаку²⁸.

3. *Садиба № 4 по вул. Великий Житомирський*. Житло II, майже квадратне за планом, розмірами 3 × 3,15 м зберегло у західному куті велику, круглу глинобитну піч. Характерною особливістю інвентарю житла є численні знахідки залізних речей та їх уламків. Серед них непогано збереглися дві коси, серп, безмін, замок, дверний ланцюг, долото, свердло, декілька ножів, наконечники стріл, а також побутові речі — бронзові чашки ваг, свинцеві та глиняні грузила, кам'яні журна. Поруч із північно-східною стінкою житла, поблизу входу, було знайдено велику кількість залізних криць та шлаків. Господарі житла-майстерні, кістяки яких виявлені під час зачистки череня печі, загинули, вочевидь, 1240 року із захопленням Києва татарами-монголами²⁹.

4. *Гора Дитинка*. У житлі, розташованому на горі, поза межами міста Володимира і міста Ярослава, було виявлено, разом із залишками кераміки першої половини XII ст., залізні шлаки. Вони знаходилися у вогнищі, що складалося із чорного ґрунту, насиченого деревним вугіллям. Вогнище розташувалося в одному з кутів житла, що мало розміри 5 × 2—2,1 м³⁰.

5. *Північно-західні схили Старокиївської гори. Вулиця Володимирська 2*. Під час розкопок 1969 р. виявлено стовпову конструкцію, від якої збереглася лише південно-східна стінка і частина приміщення. Поблизу цієї стінки, посередині, розташувалася невеличка глинобитна піч діаметром 0,6 м. Стінки склепіння печі мали товщину 0,2—0,3 м і висоту 0,4—0,8 м. Черінь та стінки були дуже обпалені і мали яскраво-червоний колір. У південно-західній частині споруди виявлено ще один завал печини такого ж кольору. Долівка житла була дуже твердою та обпаленою. Заповнення його становила кераміка X—XI ст., шматки скляного й залізного шлаку³¹.

6. *Північно-західні схили Старокиївської гори. Вулиця Володимирська 2*. Виявлено залишки виробничої споруди, яку С.Р. Кілієвич інтерпретувала як ковалську майстерню. Споруда також мала стовпову конструкцію розмірами 3 × 3,40 м. В її центрі під великим шаром попелу та вугілля знаходилася глинобитна піч діаметром 1 м, що була вирізана у материкову. Склепіння і черінь печі зруйновані. Заповнення майстерні становила велика кількість залізних шлаків, деревного вугілля, кераміка X—XI ст.³².

7. *Північно-західні схили Старокиївської гори. Житло 3. Вулиця Володимирська 2*. У південному куті житла стовпової конструкції розмірами 3,10—3,20 м виявлено залишки зруйнованої печі, складеної з глини та плінфи. Заповнення житла становила кераміка X—XI ст., шматки залізного шлаку³³.

8. *Вулиця Володимирська 7—9. Житло 1.* Під час розкопок 1955 р. у траншеї 2 виявлено зруйноване житло з частиною глинобитної печі. Заповнення печі становили фрагменти амфор, глиняного посуду XI—XIII ст., уламки піліфи та залізний шлак.³⁴

9. *Район Десятинної церкви. Вулиця Володимирська 2.* Під час археологічних досліджень на території Київського дитинця в 1976 р. поблизу східної стінки розкопу на глибині 1,2 м у шарі вугілля та попелу виявлено велике скучення залізного шлаку.³⁵

10. *Південно-східна частина Старокиївської гори. Вулиця Велика Житомирська 2.* Під час розкопок 1988—1989 рр. виявлено ковалсько-металургійну майстерню з двома «конічними горнами для отримання заліза» та «прямокутним горном для розігріву поковок», що містилися у заглибленому в ґрунт приміщенні. Поблизу горен знаходилося здвоєне керамічне сопло. Комплекс датується XII—XIII ст.³⁶

11. *Митрополичий сад Києво-Печерської Лаври.* На території колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври розкопками 1987—1988 рр. на схід від житла 2 відкрито залишки виробничого комплексу XIII—XIV ст. У культурному шарі на площині розкопаної ділянки (3,6—5 м) виявлено велике скучення шлаків, деревного вугілля та «коржоподібну крицю» трохи опуклої форми. Тут знаходилися і фрагменти кераміки, що походять від вогнетривких посудин («муфелів») — тиглів, за допомогою яких отримували із сирцевого заліза сталь. Під цим шаром розташувалися розвали двох горен — сиродутного та ковалського — і передгорнова яма.

Сиродутне горно мало за планом округлу форму діаметром 0,8 м. Його основою був товстий прошарок глини на материковому лесі, що через високу температуру мав сліди сильної обпаленості. Навколо основи горна виявлені ямки від дерев'яних кілків, діаметром 6—8 см, шматочки глини. Уся площа навколо була вкрита товстим шаром деревного вугілля та залізних шлаків. Поблизу горна знайдено фрагмент вогнетривкого конусоподібного сопла довжиною 5,5 см і діаметром дутевого каналу 2,3 см. Зовнішній діаметр сопла складав 4,5 см. Воно було виготовлене з глини сірого кольору, до якої домішані пісок, шамот та підрібнена галька. Тут також знаходилася округла за планом яма діаметром 0,62 м. Її краї мали невеликий виступ і були вимощені глиною. Заповнення ями складали залізні предмети невизначеної форми зі слідами сильної корозії.

На північний захід від сиродутного горна, на відстані 1,8 м виявлено контури нижньої частини «ковальського горна». Ця частина являла собою округлу за планом обпалену пляму діаметром 0,4 м, вздовж якої розташувалися ямки від дерев'яних кілків 5—6 см у перетині, а також цегляна стінка довжиною близько 30 см і висотою 17 см. Конструкція цього горна нагадує конструкцію сиродутного. На південний захід від нього також відкрито круглу за планом яму діаметром 40 і глибиною 50 см, краї якої вимощені глиною з невеликим виступом. Заповнення ями складали кераміка, кородовані залізні цвяхи, штабки заліза.

На північний схід від ковалського горна, на відстані 1 м, у материковому лесі розташувалася викопана яма шириною 0,65 м, довжиною 1,1 і глибиною 0,9 м. Вона повністю заповнена шлаком, деревним вугіллям, попелом і нечисленними уламками кераміки др. половини XIII—XIV ст. До передгорнової ями від сиродутного горна йшли два похилі канальці довжиною понад 1 м, шириною 6—7 см при глибині 4—5 см, а від ковалського — один, русла яких заповнені застиглим шлаком. Зі східного боку передгорнової ями на глибині 1 м знайдене ковадло з одним рогом вагою 1,8 кг, а також ремісничі інструменти (токарний різець по дереву) і залізні речі — цвяхи, костиль, дверний гачок, кільце, дужка замка, кінська підкова, фрагмент стремена, заготовка кінджалу, невеличкі залізні штабки. Разом з тим, виявлено і залишки виробів з кольорових металів — мідний дріт, шматки бронзи, свинцю, фрагмент мідної чаші.

Уесь виробничий комплекс перекривався навісом, що засвідчуєть ямки від стовпів, якими він підтримувався.³⁷

12. *Північно-західна частина Старокиївської гори. Десятинний провулок, садиба 10.* Розкопками 1981 року на місці садиби було відкрито ковалську майстерню, що розташувалася поблизу урвища в напрямку вулиці Гончарної. У

давнину тут знаходилися укріплення дитинця міста. Майстерня зберегла північно-західну стінку довжиною 0,25 м у вигляді врізки до материкового суглинку, де простежено вхід.

Більше до центра споруди виявлено розвал горна у вигляді обпаленої глини, під яким знаходилася яма конусоподібної форми діаметром 0,6 і глибиною 0,5 м. Заповнення ями становили вугілля, «ковальський шлак», попіл, кістки тварин, кераміка Х—XI ст.

Заповнення споруди і культурний шар навколо неї також складав «ковальський шлак» та 60 залізних виробів, серед яких — застібки від упряжі, кільця, гвіздки, ножі. Зафіксовано й залишки бронзоливарного виробництва³⁸.

13. *Вулиця Володимирська 12. «Місто Володимира».* Розкопками 1998 року садиби по вул. Володимирській 12 встановлено, що у Х—XI ст. практично всю дослідженну площину (блізько 400 кв. м), яка тяжіє до західної частини «міста Володимира», займав залізоробний комплекс, від якого лишилися численні кричні шлаки та залишки зруйнованого у давнину горна у перевідкладеному стані³⁹.

14. *Вулиця Володимирська 20—22. «Місто Ярослава».* Розкопками 1999 року у верхів'ї яру, який в давнину перетинав сучасний двір садиби по вул. Володимирській 20—22, виявлено залізоробний комплекс, відходи якого скидалися до яру. Про потужність комплексу свідчить вилучення з вибірки на дні яру на площі лише 8 кв. м 44 кг кричних шлаків. Існування комплексу датується рубежем Х—XI ст.⁴⁰.

15. *Поділ. Ріг вулиць Волоської та Героїв Трипілля.* Поблизу рога зазначених вулиць на території фізкультурного майданчика колишньої жіночої школи № 124 розкопками 1950 року виявлені залишки залізоробного комплексу, що датуються IX—X ст.

Ці залишки знаходилися на глибині 4—4,5 м і являли собою заглиблення круглої форми діаметром близько 1,5 м, дно яких викладене товстим шаром глини, над яким знаходилося скupчення залізних шлаків і «криць», а також шматки вапна, деревне вугілля, попіл.

У південно-західній частині розкопу зафіксовано сліди від великих стовпів, що підтримували перекриття навісу або сараю. Усередині знаходилася велика кількість залізних шлаків, вугілля, трісок⁴¹.

16. *Поділ. Вулиця Волоська 17—19.* Розкопками 1975 року на глибині 3 м виявлено чимало кераміки XII—XIII ст., а також залишки споруд. В одному з приміщень знаходилося чимало залізного шлаку і криці, під згорілою підлогою зафіксовано пляму вапна діаметром 0,5 м. Розміри приміщення становили 3,2 × 3 м⁴².

17. *Поділ. Вулиця Щекавицька 25—27.* Під час розкопок 1981 року в культурному шарі давньоруського часу, початок якого зафіксовано на глибині 1,6—1,7 м, потужністю 0,9 м (шар № 1, за авторами) виявлено багато кераміки кінця XII—XIII ст., залишки ювелірного виробництва, необрблений бурштин, браковані скляні браслети, вироби з бронзи, залізний шлак.

У наступному шарі № 2, що розпочинався з глибини 3,30 м, окрім кераміки XII ст. знаходилося багато залізних шлаків, тиглів та ллячек⁴³. У цьому ж шарі у південній частині розкопу зафіксована споруда, пов'язана з ремісничим виробництвом. Тут виявлений черінь печі діаметром близько 0,9 м і декілька круглих плям дуже обпаленої глини діаметром 0,3—0,4 м кожна. Поблизу них знаходилася велика кількість необрбленного бурштину, уламків скляних браслетів, скляного та залізного шлаку.

У розкопі 1982 року на глибині 2,40 м (шар № 1) виявлено обриси приміщення з довжиною південно-західної стінки 2,85, північно-західної — 4,45 м. Заповнення, окрім кераміки, становила дуже велика кількість залізних шлаків, уламків бронзових штабок (іх обрізків), скляних браслетів, бурштинова намистина.

Біля північно-східної стінки розкопу розташувалися залишки виробничої споруди, обмеженої ямками від стовпів, що утворювали прямокутник розмірами 2,3 × 1,7 м, орієнтований за сторонами світу. Центр споруди займала кругла за планом яма діаметром 27 см, заповнена вугіллям і дрібним залізним шлаком. На північ від неї зафіксоване житло розмірами 4,10 × 2,80 м, у західному куті

якого виявлено черінь печі діаметром 0,9 м, а також шматки залізного шлаку, роги корови, ручки від амфор.

На глибині 4,10—4,60 м простежено «розвали горен, печей», а в північно-східній стінці розкопу — яму, заповнену перепаленим ґрунтом, великими (до 20 см) шматками залізного шлаку, уламками тиглів і ллячек. На цій же глибині знаходилося багато цілих та уламків так званих глинняних стаканчиків зі слідами поливи і сильного впливу температури, тиглі та їх уламки. Знахідки кераміки з клеймами, полив'яніх глечиків, виробів з кістки та кісток тварин, залізних шлаків, за авторами, для цієї ділянки розкопу не є рідкісними⁴⁴.

18. *Поділ. Вулиця Нижній Вал 41 (ріг вул. Волоської та Нижнього Валу).* Розкопками 1987 року у зазначеній частині Подолу у 3-му культурно-стратиграфічному горизонті зафіковано дві будівлі — №№ 4 та 5. Будівля № 4 була розташована в східній частині садиби «А» та являла собою зруб-п'ятистінок. Однією з його конструктивних особливостей була заглиблені камера, південний і західний краї якої запазували у вертикально вкопаний стовп діаметром 0,3 м. Основа стовпа спиралася на зварену купу залізних шлаків вагою 22 кг. Визначальними ж частинами інтер'єру будівлі № 4 були два «кливарницькі горни», що розміщувалися у її північно-західній та північно-східній частинах. За реконструкцією авторів розкопок, перше горно зроблене з «масивного футляру, набитого зі спондилової глини, розмірами 1,4 × 0,74 × 0,38 м». Горно поділялося на два «масиви». Південний мав трапецієподібну форму із заокругленими кутами. У його центрі зроблене напівсферичне заглиблення з ошлакованою поверхнею, на якій зафіковано патьюки міді або її сплавів. Верхній діаметр колби становив 180 мм, нижній — 5 мм, глибина шахти — 80 мм. Футерування стінок колби складалося з трьох прошарків, виконаних із глини з різними домішками. З південної частини колби виявлені залишки і сліди на ґрунті від улаштування пристроїв для подавання повітря.

Північний масив горна являв собою «толкову камеру, складену зі спондилової глини, прямокутної форми, розмірами 0,75 × 0,55 м. Вона відокремлювалася від решти горна вузьким перешийком». Стінки толкової камери збереглися на висоту 0,20—0,25 м, товщина їх становила 0,18 м. Внутрішній об'єм заповнено поставленним донизу вінцями великим горщиком, стінки якого деформовані від дії вогню. Трохи вище вінець містився черінь розмірами 0,55 × 0,35 м, на рівні якого з півночі влаштовано піддувало шириною 0,15 м. Крім того, у стінках камери прорізано два продухи діаметром 0,10 м. Стінки обпалені до інтенсивно-червоного кольору. Заповнення складалося з вугілля, переважно березового, попелу, береста, шматків залізистих та силікатних шлаків.

Друге горно також влаштоване на глинобитній подушці, що перекривала підлогу. У «футлярі» близче до північно-східного кута зроблені колба шахтowego типу глибиною 0,15 м і діаметром 0,17 у верхній та 0,15 м у придонній частині. Сам «футляр» горна мав циліндричну форму товщиною 0,55 і висотою 0,4 м. Навколо горна зібрано значну кількість шлаків, більшість з яких «являла собою залізисту речовину з губчастою поверхнею блакитного кольору», багато виплесків тигельної бронзи та міді, шматки мідної руди, уламки тиглів, брилки різникольорової скляної маси, уламки рогів корів.

Аналогічно до першого горна є споруда, що була розташована просто неба, відкрита у 2-му горизонті садиби «А». Вона була дуже зруйнована, і навколо залишків горна зафіковано велику кількість залізистих та силікатних шлаків, шматки перепаленої глини з накипами оксидів міді.

Друге горно цього горизонту входило до інтер'єру споруди № II і було по-дібним до південного в будівлі № 4. Аналогічними були й матеріали, пов'язані з цим горном.

Дослідження садиби «Б» також надали певні матеріали, пов'язані з ковальсько-металургійним виробництвом. Зокрема, заповнення будівлі № 8 складалося переважно з рогів корів та залізистих шлаків.

Означені залишки виробництва датуються XI — початком XII ст.⁴⁵.

19. *Північно-західні схили Старокиївської гори. Вулиця Гончарна.* Розкопками 1965 року в східному кінці вулиці в розкопі II відкрито 2 житла. Від житла № 2 зберігся південно-східний кут. У заповненні житла виявлені уламки кераміки X—

ХІ ст., ковані цвяхи, шиферні прясла, уламок жорна, точильний камінь. Культурний шар насичений шматками залізного шлаку, що дало авторові розкопок змогу стверджувати наявність неподалік залізодобувного виробництва⁴⁶.

20. *Територія колишньої садиби Михайлівського монастиря.* Під час розкопок 1938—1940 рр., що проводилися на північ і північний схід від Трапезної церкви XVIII ст., було виявлено в культурному шарі 35 шматків залізного шлаку й близько 1000 залізних цвяхів та кости лів. Шар датується XI—XII ст., а залишки виробництва пов'язують з імовірним існуванням тут кузні, що спеціалізувалася на виготовленні цвяхів⁴⁷.

21. *Поділ. Ріг вул. Верхній Вал з котлованом Метробуду.* Під час розкопок 1976 року в шарі XII—XIII ст. зафіксовано розвали залізодобувних горен (оплавлені глинисті стінки) та значну кількість залізних шлаків⁴⁸.

22. *Поділ. Вулиця Волоська 20.* Розкопками 1956 року в обрізі однієї зі стінок котловану, призначеного під будинок, було знайдено розвал печі, серед якого траплялися шматки оксидованої міді, шлаки, оплавлена смальта та емаль. На думку дослідників, ця піч призначалася для «виплавки мідних речей, які оздоблювалися емаллю та... смальтою». У прошарках гумусованого піску нижче від горна та у боки від нього виявлено кераміку X—XIII ст. На цій самій території при подальших роботах знайдено скляні браслети та залізні шлаки⁴⁹.

23. *Поділ. Вулиця Межигірська 42.* У 50-ті роки ХХ ст. під час великих земляних робіт на цій вулиці у шарі X—XI ст. неодноразово зустрічалися залізні шлаки. Осторонь від них розчищено частину дерев'яної споруди, можливо кузні, у заповненні якої знаходилися залізні шлаки, світильник, кухонна кераміка, дуже фрагментовані і кородовані залізні вироби⁵⁰.

Отже, зафіксовані нами на цей час пам'ятки на території давньоруського Києва, які тим або іншим чином можуть являти собою свідчення існування залізодобувного виробництва, необхідно розподілити на декілька категорій.

До першої з них належать залишки загалом малоінформативні, пов'язані зі знахідками поодиноких шматків (або їх скупчень) залізних шлаків, виявлених під час розкопок окремих об'єктів, зокрема жител, чи в культурних шарах навколо них.

За складеним нами переліком до цієї категорії необхідно віднести пп. 1, 2, 5, 7, 8, 19, 22, 23. Кожен з цих пунктів окремо не є свідченням виробництва заліза саме у цьому місці, бо шматки шлаку можуть бути занесені або потрапити до них випадково, але їх концентрація в певному районі, безумовно, є натяком на існування якогось ще не виявленого залізодобувного осередку десь поблизу. Тут слід звернути увагу на те, що, за фізико-хімічними особливостями отримання заліза сиродутним способом, випадкове утворення залізного шлаку (наприклад, під час потрапляння шматків руди до вогнища або при пожежі) неможливе. Доведено, що у цьому випадку руда може бути лише обпалена один чи декілька разів⁵¹.

До другої категорії можна віднести залишки металургійних або ковальсько-металургійних майстерень, що у тому або іншому вигляді зберегли пристрой для видобування заліза та його обробки (розвали металургійних і ковальських горен), інструментарій металургів — ковалів (сопла, посуд або муфелі, які використовували для навуглецовування заліза, ковальські знаряддя), матеріали, необхідні для отримання заліза сиродутним способом (скупчення вапна, кісток тварин, що правила за флюси, деревне вугілля), і, нарешті, саму продукцію (криці, залізні вироби) та сконцентровані відходи її виробництва (насамперед шлаки і «кузнечні слитки»).

Ця категорія залишків дає змогу реконструювати техніку і технологію залізодобування та залізообробки, улаштування окремих металургійних або ковальсько-металургійних майстерень на території давньоруського Києва.

За переліком до неї можна віднести пп. 3, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21.

Остання категорія пам'яток, позначена пп. 13 та 14, та їх матеріали можуть бути свідченням існування у Верхньому місті двох досить потужних (або одного надпотужного) осередків — центрів саме залізодобування, відокремлених від залізообробки і спрямованих лише на отримання кричного заліза. Наявність таких центрів, разом із попередніми металургійними чи ковальсько-металургійними майстернями, дає змогу розглядати питання розвитку чорної металургії в

давньоруському Києві як галузі ремісничого виробництва, організаційних зasad та соціально-економічних умов видобування й обробки заліза в столичному граді Києворуської держави, що є темою окремих досліджень та статей.

- ¹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 50—59; Каргер М.К. Древний Киев. — М.—Л., 1958. — Т. I. — С. 369—487; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 203—776.
- ² Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Ремесленное производство // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 266.
- ³ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город... — С. 102; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — К., 1998. — Т. 4. — С. 310—342.
- ⁴ Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі. — 1996. — С. 61—132; Колчин Б.А. Ремесло // Древняя Русь. Город, замок, село. Археология СССР. — М., 1985. — С. 244—273.
- ⁵ Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С. 61—68, 80—132.
- ⁶ Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — Вып. 32. — С. 198—199.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город... — С. 103; Толочко П.П. Киев и Київська земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — С. 163; Толочко П.П. Ремесло // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 418—419; Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Ремесленное производство... — С. 270; Філок О.В. Класифікація пам'яток залізоробного виробництва // Археологія. — 2000. — Вип. 1. — С. 114.
- ⁹ Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С. 76.
- ¹⁰ Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н.е. // Археологія. — 2000. — Вип. 3. — С. 108—110.
- ¹¹ Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX—XIII вв. — Минск, 1987. — С. 17.
- ¹² Паньков С.В. Екстенсивне виробництво заліза на території України в першій чверті I тис. н.е. // Археологія. — 1999. — Вип. 3. — С. 82—97; Паньков С.В., Недопако Д.П. Поселение и производственный центр позднезарубинецкого времени у с. Синница // РА. — 1999. — Вып. 4. — С. 144—163.
- ¹³ Круг О.Ю. Применение петрографии в археологии // МИА. — 1965. — Вып. 129. — С. 152.
- ¹⁴ Макаревич М. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 173—174; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город... — С. 103.
- ¹⁵ Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка... — С. 61—68.
- ¹⁶ Бахрушин С.В. Железоделательные районы в русском государстве XVI в. // Вопросы географии. — 1950. — Вып. 20. — С. 42—58.
- ¹⁷ Теличко В. Рудни Правобережной Украины XVI—XIX ст. — К., 1937. — 148 с. (рукопись, зберігається у автора); Теличко В.П. Металургія Правобережного Полісся XVI—XVIII ст. — К., 1937. — 57 с. (рукопись, зберігається у автора); Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — М., 1960. — 262 с.
- ¹⁸ Теличко В.П. Металургія Правобережного Полісся... — С. 6—7, 48—53; Теличко В. Рудни Правобережной Украины... — С. 11—13, 111—125; Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 22—33, 140—156.
- ¹⁹ Теличко В.П. Металургія Правобережного Полісся... — С. 5—6.
- ²⁰ Сербина К.Н. Крестьянская железоделательная промышленность центральной России XVI — первой половины XIX в. — Л., 1978. — С. 7—168.
- ²¹ Теличко В. Рудни Правобережной Украины... — С. 21—23; Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 61.
- ²² Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 13; Сербина К.Н. Крестьянская железоделательная промышленность... — С. 168—178.
- ²³ Теличко В. Рудни Правобережной Украины... — С. 125—140; Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 112—140.
- ²⁴ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины... — С. 144.
- ²⁵ Теличко В. Рудни Правобережной Украины... — С. 142—148; Сербина К.Н. Крестьянская железоделательная промышленность... — С. 168—178.

- ²⁶ Теличко В. Рудни Правобережной Украины... — С. 142—148; Сербина К.Н. Крестьянская железоделательная промышленность... — С. 168—178.
- ²⁷ Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі Ярослава» // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 92—93.
- ²⁸ Там само. — С. 104—107.
- ²⁹ Каргер М.К. Древний Киев. — М.-Л., 1958. — С. 337—340; Кілієвич С.Р. Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва... — С. 212; Кілієвич С.Р. Детинець Києва IX — первой половины XIII веков. — К., 1982. — С. 169.
- ³⁰ Каргер М.К. Древний Киев... — С. 293—294.
- ³¹ Кілієвич С.Р. Археологічна карта... — С. 199.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. — С. 195.
- ³⁴ Кілієвич С.Р. Детинець Києва... — С. 166.
- ³⁵ Кілієвич С.Р. Раскопки у Десятинной церкви // АО. — 1976. — С. 302.
- ³⁶ Боровський Я.С., Калюк О.П. Дослідження Київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1988 рр. — К., 1993. — С. 27.
- ³⁷ Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської Лаври у 1987—1988 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження... — С. 178—180.
- ³⁸ Кілієвич С.Р., Орлов Р.С. Новое о ювелирном ремесле Киева X в. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 61.
- ³⁹ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Дослідження «міста Володимира» давнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 27.
- ⁴⁰ Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І. Розкопки Старокиївської експедиції в 1999 р. // Археологічні відкриття... — С. 126.
- ⁴¹ Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — Т. IX. — С. 44—45.
- ⁴² Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. — К., 1979. — С. 44—45.
- ⁴³ Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980—1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — С. 78—79.
- ⁴⁴ Івакін Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки в северо-западной части Подола... — С. 82—105.
- ⁴⁵ Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—104.
- ⁴⁶ Кілієвич С.Р. Детинець Києва IX — первой половины XIII веков... — С. 89.
- ⁴⁷ Толочко П.П., Вознесенская Г.А. Кузнецное ремесло // Новое в археологии Киева... — С. 267—268.
- ⁴⁸ Гупало К.Н., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А., Зоценко В.М. Исследования Киевского Подола // АО. — 1976. — С. 286.
- ⁴⁹ Толочко П.П. До топографії древнього Києва // Археологія. — 1965. — Т. 18. — С. 17—18.
- ⁵⁰ Там само. — С. 20.
- ⁵¹ Coghlan H. H. Notes on Prehistoric and Early Iron Age in the Old World. — Oxford, 1956. — P. 47.

Одержано 19.03.2002

С.В. Паньков

ЖЕЛЕЗОДЕЛАТЕЛЬНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ДРЕВНЕРУССКОМ КИЕВЕ

Историко-археологические исследования древнерусских городов позволили установить, что они являлись не только сосредоточием политической, культурной, духовной и этнической консолидации восточных славян — русичей, но и ведущими торговыми и ремесленными центрами раннефеодальной Европы. Киев, как «столпный град» восточнославянского государства, привлекал и собирал лучших представителей многих ремесленных профессий, среди которых особенно выделялись связанные с добычей и обработкой металлов.

Высокий уровень развития древнерусской черной металлургии и металлообработки, социально-экономическое состояние государства предоставили возможность сделать определенные выводы и об организации добычи и обработки железа в Древней Руси.

Главной составляющей этих выводов является тезис о том, что древнерусские города, в частности Киев и Новгород, были центрами кузнецкой обработки железа, получаемого из сельской округи, где организовалось его производство. Основанием для этого вывода было принятие металлургических шлаков и остатков горнов, зафиксированных в древнерусских городах исключительно как «кузнецкие», что подкреплялось историческими источниками — писцовыми книгами XV—XVI вв.

Изучение и фиксация остатков, связанных с чернометаллургическим производством в древнерусском Киеве, заставляют сомневаться в предыдущей концепции и утверждать наличие довольно развитой железодобычи в пределах городской черты — как в Верхнем городе, так и на Подоле.

S.V. Pan'kov

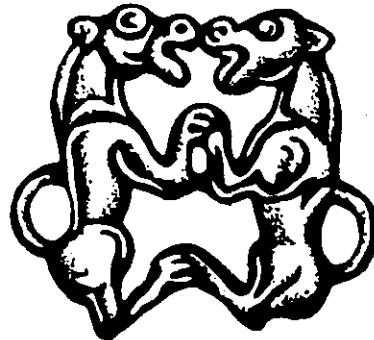
FERROUS METAL INDUSTRY IN ANCIENT KYIV

Archaeological researches of ancient towns of Rus historical aspect permit to ascertain the towns weren't only concentration of political, cultural, spiritual and ethnical consolidation of eastern Slav named as rusichi, but also the mane trade and craft centers of the early feudal Europe. Kyiv as a chief town of the state of eastern Slav drawn in and then gathered the best craftsmen of many profession, among them getters and metallurgists were stood out apart.

A high level of development of ferrous metal industry in the ancient Rus, social and economical status of the state permitted to make come conclusions about both arranging and processing iron in ancient Rus.

The mane part of these conclusions is a thesis that towns of the Ancient Rus in particular Kyiv and Novgorod were the centers of blacksmith' work of iron obtained on a rural territory. The ground of this conclusion was interpretation of metallurgical slag and the rests of furnaces fixed in ancient towns of Rus as a forge exclusively that is borne out by historical sources namely 15th—16th centuries cadastres.

Studying and fixing of rests lined with ferrous metal industry in ancient Kyiv give rise to doubt according to former conception and state being developed iron obtaining within the town limits both in the Upper town (a stronghold) and in Podol (a suburb).

П.Я. Гавриш

КУЗЕМИНСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ В БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті розглядається проблема Куземинського укріплення в системі оборонних споруд Більського городища скіфської доби на Полтавщині. Автор спростовує існування цього укріплення на підставі власних польових досліджень та критичного аналізу опублікованих матеріалів.

В історіографії ХХ ст.¹ міцно тримається думка, що грандіозне за розмірами Більське городище скіфської доби, яке розташоване у середній течії р. Ворскли на Полтавщині, включає в себе три окремі укріплення, об'єднані спільним валом. За цими укріпленнями в літературі закріпилися назви: Західне, Східне і Куземинське. Останнє отримало назву від сучасного с. Куземин Охтирського району Сумської області, яке розташоване на півночі Більського городища. До останнього часу практично ніхто з археологів не сумнівався в реальності Куземинського укріплення. У короткому історіографічному огляді ми звернемо увагу, у першу чергу, на праці тих учених, що мали безпосередній стосунок до польових досліджень Більського городища.

Автор перших археологічних розкопок 1906 р. на Більському городищі В.О. Городцов опублікував матеріали своїх досліджень, серед яких є плани всіх укріплень, у тому числі й біля с. Куземин². На загальному плані Більського городища (рисунок, I) воно позначене приблизно на 0,5 км південніше від тієї точки, де вал Великого Більського городища відходить від краю берегового плато і повертає на захід. Від цього валу в бік р. Ворскли спускаються два дугоподібні у плані насипи на відстані 0,45—0,5 км один від одного. Довжина їх приблизно однаакова — близько 0,4 км, загнуті кінці валів направлені один до одного. Загалом, вони окреслюють територію 20—25 га. В.О. Городцов першим дав назву цьому укріпленню — Куземинське³. Описуючи валі Великого Більського городища, дослідник обмежився лише такою інформацією про укріплення біля с. Куземин: «У південно-східному кутку с. Куземин знаходиться Куземинське городище, розташоване на береговому терасовому уступі; валі його приєднуються до валу Великого городища»⁴. Більше про Куземинське городище В.О. Городцов ніде не обмовився.

Наступна згадка в літературі про Куземинське укріплення в Більському городищі належить Г.Т. Ковпаненко⁵. Вона дещо розширила уявлення про нього, зокрема описує планування і величину: овальна форма, розміри території 600 × 250 м. «Вал, що оточує укріплення дугою з півдня і півночі і примикає до валу Великого городища, споруджено з глини і піску», — додає автор⁶. Далі Г.Т. Ковпаненко посилається на дослідження Б.А. Шрамка, який у 1958 р. встановив, що на території Куземинського городища є порівняно слабко насичений культурний шар, який не перевищує 20 см завтовшки. Знайдена тут кераміка представлена уламками ліпного посуду із защипами і наскрізними протинами вздовж верхнього краю вінця¹⁰. Очевидно, на підставі цих знахідок дослідниця визначила, що Куземинське укріплення було добудоване до Великого Більського городища не раніше IV ст. до н. е. План Куземинського укріплення, опублікований у монографії Г.Т. Ковпаненко, ідентичний до плану В.О. Городцова.

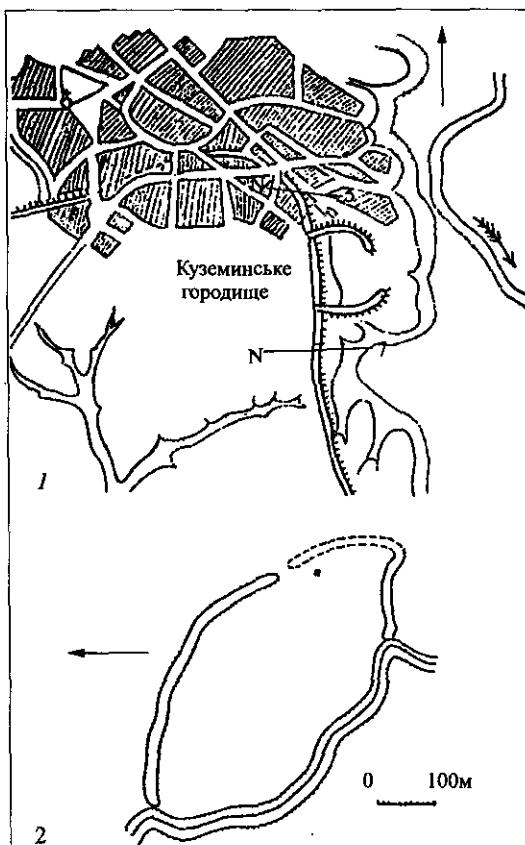
Фактично без змін опублікував план Куземинського укріплення і Б.М. Граков⁷, але, порівняно з планом В.О. Городцова, кінці валів майже змикаються, утворюючи проїзд. Учений, який проводив польові дослідження на Більському городищі протягом 1958—1960 рр., дійшов висновку, що воно було центром об'єднання на р. Ворсклі спочатку якихось двох, а потім уже трьох родоплемінних груп населення. Одна з них, пізніша, займала Куземинське городище площею близько 10 га. Дослідник обґрунтів свою гіпотезу тим, що в цьому городищі були проведенні пробні розкопки, які дали «поки що місцеву кераміку V—III ст. до н. е.»⁸. Більше даних у публікаціях Б.М. Гракова про Куземинське укріплення не наводиться, також відсутні будь-які ілюстративні матеріали.

Свого часу проводила дослідження на Більському городищі і А.О. Моруженко, тому нас повинна особливо цікавити її думка про Куземинське укріплення, адже вона там була. Але в працях цієї дослідниці ми не знаходимо нічого нового, лише повторюються твердження, що Більське городище являє собою комплекс, який складається з трьох самостійних укріплень (у тому числі й Куземинського), об'єднаних спільним валом⁹.

Тепер звернімося до праць найбільш відомого дослідника Більського городища — харківського професора Б.А. Шрамка. Уперше він опублікував свої матеріали про Куземинське городище у 1971 р. Це було коротке повідомлення про те, що Куземинське городище є наймолодшим серед укріплень Більського городища, до якого воно було добудоване не пізніше IV ст. до н. е. Величина його території дорівнює 15,4 га¹⁰.

Через два роки (у 1973 р.) у статті, присвяченій результатам своїх досліджень на Більському городищі, Б.А. Шрамко вперше опублікував окремий план Куземинського укріплення¹¹, який значно відрізняється від планів, опублікованих раніше (рисунок, 2). На цьому території укріплення за формою має еліпсо-подібні контури, орієнтована довгою віссю в напрямку північний захід—південний схід. Північно-східний бік укріплення звернений до сточища р. Ворскли, а протилежний — обмежений валом Великого Більського городища. Максимальні розміри площини городища становлять приблизно 600 × 270 м. Північний вал укріплення, який відходить дугово від Великого валу в південно-східному напрямку, має близько 500 м довжини. Починається він у тому місці, де Великий вал різко повертає від краю плато на захід, а закінчується вже в кінці берегового схилу за 0,7 км від русла р. Ворскли.

Південний вал Куземинського укріплення відходить від Великого валу в найбільш східній точці його розташування на місцевості. Тут вал Великого Більського городища, якщо розглядати його з півдня, спочатку повертає в бік мисоподібного виступу корінного берега, а потім круто, майже під прямим кутом, повертає на північний захід, не віддаляючись від краю плато корінного берега. Саме від крайньої східної точки Великого валу, за планом Б.А. Шрамка, відходить південна ділянка

План Куземинського укріплення Більського городища: 1 — за В.О. Городцовым (1911); 2 — за Б.А. Шрамком (1973)

валу Куземинського укріплення, що є чудовим орієнтиром на місцевості. Спочатку, відповідно до згаданого плану, вал Куземинського укріплення прямує на схід, а потім круто повертає на північ, назустріч північній ділянці оборонних споруд цього укріплення, залишаючи прохід між його кінцями шириною приблизно 25 м. Цікаво, що друга частина південного валу Куземинського укріплення на плані Б.А. Шрамка вказана пунктиром. Автор позначає його первісне розташування, що вже відсутнє в наш час. Це цілком відповідає реальному стану речей, адже в тій частині заплави р. Ворскли ще з XIX ст. розташовані садиби мешканців с. Куземин. На плані Б.А. Шрамка показано місце закладки шурфу: поблизу передбачуваної лінії проходження валу в межах городів куземинців.

У згаданій статті Б.А. Шрамко наголошує, що серед більських укріплень Куземинське — наймолодше¹². Розвідки й шурфовка показали, що на його території матеріалів, старіших за IV ст. до н. е., не виявлено. Обстеження оборонних споруд Куземинського укріплення ясно вказує на те, що вони приєдналися до вже існуючого валу Великого Більського городища. Особливість Куземинського укріплення, зауважує Б.А. Шрамко, полягає в тому, що, на відміну від інших більських укріплень, воно розташоване не на високому корінному березі, а на першій надзаплавній терасі. Далі вченій, уперше в історіографії Більського городища, дає власне пояснення такому незвичайному розташуванню Куземинського укріплення: «Вірогідно, що воно виникло як своєрідне прикриття пристані на березі р. Ворскли, яка тут підходить до самого городища»¹³.

У цьому ж 1973 р., як свідчить опублікована інформація¹⁴, на Куземинському укріпленні Більського городища Б.А. Шрамком було зроблено додаткову шурфовку. Автор пише: «Дослідження підтвердили, що це укріплення побудоване для захисту складів і пристані на р. Ворсклі. Постійного населення тут майже не було»¹⁵. Відразу привертає увагу відсутність логіки в цьому твердженні: з одного боку, була пристань і склади, вочевидь значні, якщо для їх захисту було збудовано такі солідні фортифікаційні споруди, а з іншого — постійного населення там майже не було. А хто ж обслуговував та охороняв такі важливі об'єкти?

Обґрунтування своєї гіпотези про своєрідне функціональне призначення Куземинського укріплення в Більському городищі Б.А. Шрамко подає у двох статтях, опублікованих у 1975 р.¹⁶. У них говориться, що Куземинське укріплення було збудоване для захисту пристані та складів на березі р. Ворскли, на користь чого свідчить такий важливий факт: у 1952 р. на території с. Куземин випадково виявлено склад у вигляді великої ями з цілими античними гостроронними амфорами. З контексту повідомлення про це видно, що сам Б.А. Шрамко отримав дану інформацію від мешканців с. Куземин, можливо, навіть не з перших рук, тобто очевидців чи авторів цієї знахідки. Конкретного місця знахідки тоді встановлено не було, самих амфор ніхто з науковців не бачив. Інакше б про цю важливу для більської археології знахідку було б розказано докладно, опубліковано рисунки чи фото амфор, як це притаманно загалом для наукових публікацій Б.А. Шрамка. А в даному випадку цього немає. Сучасне с. Куземин займає площа в кілька квадратних кілометрів, і майже вся його територія знаходитьться на високому плато корінного берега р. Ворскли. Отже, якщо немає точної вказівки на місце виявлення античних амфор, то чому ж це має бути обов'язково підгірна частина с. Куземин, адже про це ніде не сказано навіть у публікаціях Б.А. Шрамка? Спиратися на неперевірену інформацію сільських мешканців с. Куземина й оперувати цим як встановленим науковим фактом ми вважаємо некоректним. До того ж досить дивно виглядає ситуація, що в пісково-глиняному ґрунті, де близькі ґрунтові води, облаштовували «склади» у вигляді глибоких та великих ям. Загадково виглядає також те, що амфори дійшли до наших часів цілими, та ще у значній кількості, ніби там їх залишили для наступних поколінь. То ж чи «склад» це був, якщо дійсно таке відкриття мало місце? На наш погляд, подібна знахідка більш логічно пов'язується з великим похованням скіфського часу, яке дійсно могло трапитися в нагірній частині с. Куземин. Близькість із грандіозним Більським городищем та його могильниками робить це цілком імовірним. Ще сьогодні навколо сіл Куземин і В'язове збереглися кургани кількаметрової висоти.

Таким чином, «склад амфор» поблизу с. Куземин до одноіменного укріплення не має прямого стосунку. Якби такі склади дійсно існували, то їх було б мінімум кілька, але їх ще ніхто не виявив. Дивним є також те, що амфори були «заочно» продатовані Б.А. Шрамком IV ст. до н. е.¹⁷. Привертає увагу також постійне коригування даних у публікаціях Б.А. Шрамка про культурні відкладення Куземинського городища. Наприклад, у 1975 р. стверджувалося, що в Куземинському укріпленні «...майже немає звичайного культурного шару з побутовими і господарчими рештками»¹⁸. А в 1987 р. вже говориться про, хоча й незначний, але реально існуючий культурний шар із знахідками V—IV ст. до н. е.¹⁹.

Отже, на середину 70-х років ХХ ст. було підведено джерельну базу для того, щоб підтвердився давній висновок В.О. Городцова про існування в системі оборонних споруд Більського городища трьох окремих укріплень, у тому числі й Куземинського. Крім подачі археологічних матеріалів, Б.А. Шрамко сформулював теоретичне положення, яке повинно пояснювати незвичайне розташування Куземинського укріплення. У 80-ті роки в працях ученої це подається як надійно встановлений науковий факт²⁰.

Відстоюючи гіпотезу ототожнення Більського городища з містом Гелоном на землі будинів (Геродот, IV. 108), Б.А. Шрамко в системі своїх доказів відвів важливу роль і Куземинському укріпленню: «Існує можливість використати вказівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, що починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сковища і пристань на березі р. Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземин). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройтися купець, який приїжджає у місто, становить саме 30 стадій. Спроби його пересуватися в інших напрямках не увінчалися б успіхом, оскільки місцевість перехрещували глибокі яри та балки»²¹. У своєму оригінальному аргументі автор чомусь не помітив суттєвого протиріччя: інформатор Геродота був сучасником «батька історії» і не міг зупинитися на пристані в Куземинському укріпленні, бо на середину V ст. до н. е. його ще просто не існувало!

У своїй монографії про Більське городище Б.А. Шрамко присвятів Куземинському укріпленню окремий підрозділ, де присутній план, але без вказівки масштабу, місця закладених шурфів та орієнтації укріплення²². У тексті автор детально описує оборонні споруди біля с. Куземин і вперше наводить довжину валів Куземинського укріплення — 898 м. За словами Б.А. Шрамка, вал Куземинського укріплення у східній частині і на північному сході, де колись функціонував цегляний завод, дуже зруйнований, але на ділянках, вкритих лісом, зберігся добре. Розкопки оборонних споруд Куземинського укріплення не проводились, а розвідка та шурfovка внутрішньої території показали незначний культурний шар. Без змін залишилось твердження про особливу роль Куземинського укріплення як прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли. Помітне намагання дослідника «подавнити» згадане укріплення до часів Геродота: «Зустрічаються фрагменти місцевої кераміки скіфської епохи не старіше V—IV ст. до н. е. та амфори IV ст. до н. е. з рюмкоподібною ніжкою. У с. Куземин при будівельних роботах був виявлений склад античних амфор. Очевидно, Куземинське укріплення існувало з кінця V ст. до н. е. як своєрідне прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли»²³. Свої відповідальні висновки Б.А. Шрамко підкріплює посиланням на власну публікацію 1974 р. в археологічному інформативному збірнику, де Куземинському укріпленню відводиться кілька рядків²⁴. Нам не вдалося знайти жодної публікації Б.А. Шрамком рисунків чи фото знахідок із Куземинського укріплення. Навіть у спеціальній монографії ми знайдемо лише короткі словесні описи²⁵.

Гіпотеза Б.А. Шрамка щодо Куземинського укріплення в Більському городиці набула загального визнання і підтримки практично у всіх скіфознавців. Щоправда, останнім часом у висловах окремих дослідників присутня деяка обережність. Наприклад, автори науково-популярного нарису «Більське городище» так пишуть про Куземинське укріплення: «На жаль, майже нічого не відомо про

забудову Куземинського укріплення. Культурний шар тут остаточно (підкresлено нами. — П.Г.) пошкоджений кількавікою господарською діяльністю, пов'язаною з життям великого села, що існує на цьому місці. Випадкова західка складу грецьких амфор дає підстави припустити, що Куземинське укріплення захищало головну торгівельну гавань Більського городища, яка існувала на р. Ворсклі»²⁶.

До наведеної вище цитати дозволимо собі зробити деякі зауваження. По-перше, культурний шар Куземинського укріплення міг, звичайно, бути зруйнованим, але археологічні знахідки з нього у будь-якому випадку залишаються на поверхні землі. По-друге, за словами Б.А. Шрамка, більша частина Куземинського укріплення зайнята лісом та ніколи не була вкрита сільськими садибами, і там культурний шар, якщо він дійсно був, обов'язково повинен зберегтися. Потрете, сумнівно робити висновки про існування в районі с. Куземин головної торгової гавані стародавнього міста лише на підставі випадкової знахідки амфор, якщо інших доказів цього не існує.

Автор цієї статті довгий час теж не сумнівався в реальності Куземинського укріплення в системі оборонних споруд Більського городища, цілком довіряючи публікаціям згаданих вище авторів. Але в 1985 р. сталася подія, яка зародила в цьому сумніви. Протягом 1984—1986 років у складі скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету на чолі з Б.А. Шрамком працював окремий загін Полтавського педагогічного інституту під нашим керівництвом. Одного разу Б.А. Шрамко доручив нам здійснити розвідку на Куземинському укріпленні, зробити шурповку, сфотографувати валі, зібрати підйомний матеріал. З групою студентів-істориків я намагався якнайкраче виконати доручення свого керівника, але справа зазнала повного фіаско — ми не змогли знайти Куземинського укріплення! Це було прикро ще й тому, що я, як місцевий мешканець, знат добре територію Більського городища, проте не виявив валів Куземинського укріплення. Під час розвідок ми звірялися з планом Б.А. Шрамка, але рукотворних валів на першій надзаплавній терасі ніхто з членів розвідзагону не побачив. Не дала жодних результатів і шурповка. Б.А. Шрамко різко негативно оцінив нашу роботу і таке саме доручення дав своєму аспірантові Ю.М. Бойку, який за кілька днів виявив знахідки скіфського часу на території Куземинського укріплення і навіть зняв профілі його валів²⁷.

Після цього прикрого випадку я кілька разів протягом 1986—1995 років робив розвідки біля с. Куземин, але валів укріплення скіфського часу виявiti не міг. При цьому бентежили два питання: 1) чому я ніяк не можу відшукати Куземинське укріплення, адже є непогані орієнтири, загальний план і описи; 2) навіщо Б.А. Шрамку були потрібні згадані розвідки 1985 р., адже загальна картина з Куземинським укріпленням на той час уже була зрозуміла й дані про нього міцно закріпилися в історіографії. Високий заслужений авторитет Б.А. Шрамка стримував від поспішних висновків. Але останніми роками, коли здійснюються комплексні масштабні дослідження Більського городища зусиллями декількох експедицій, інтерес до Куземинського укріплення знову зріс. Усі попередні сумніви повинна була розвіяти або підтвердити нова ретельна розвідка за максимально сприятливих умов.

Така нагода трапилася восени 2000 р., коли тепла й суха погода протрималася до середини листопада. Ліс повністю звільнився від листя, і крізь дерева з валу Великого Більського городища було видно навіть плесо р. Ворскли, не кажучи вже про всю прилеглу територію. Свої розвідки я почав від крайньої північно-східної точки території Більського городища, де діяв колись кар'єр цегельного заводу с. Куземин. Відповідно до плану Куземинського укріплення, який публікував кілька разів Б.А. Шрамко, тут від валу Великого городища в бік р. Ворскли відходить вал довжиною близько 0,5 км. При такій довжині він обов'язково десь повинен зберегтися, якщо його бачив Б.А. Шрамко. Останніми десятиліттями ця місцина зазнала серйозних змін у зв'язку з будівництвом асфальтової дороги та діяльністю кар'єру, яким мешканці с. Куземина користуються й донині. З північної сторони від асфальтової дороги відходить давня сільська вулиця з городами і садами, а під горою розташована територія із садом колишнього будинку відпочинку. Подекуди можна помітити невисокі валкоподібні пагорби, але впізнати в них рукотворні валі скіфського часу не вдалося.

Оглянувши заліснену підгірну частину, де мало знаходитися Куземинське укріплення, ми зосередили увагу на крайньому східному виступі валу Великого Більського городища, від якого, як чітко зрозуміло з плану Б.А. Шрамка, відходить на схід південний вал Куземинського укріплення. Навколошня місцевість дуже добре проглядалася на кілька сот метрів. Тут чудово збереглися вал і рів Великого городища, іх круті схили. Звичайно, це сталося завдяки лісовій рослинності на їх поверхні. Ще здалеку впадає в око вузький, але досить високий мис, який, ніби велетенський язик, простягається у східному напрямку. Від плато корінного берега він відокремлений глибоким (блізько 4 м) ровом валу Великого городища. Місце на цій ділянці Більського городища дуже примітне, бо тут Великий вал робить коліноподібний поворот практично під прямим кутом. Саме звідси тягнеться на схід від корінного берега вузький мис, який лише дуже віддалено може нагадувати вал. Оглянувши його по всій довжині, ми залишилися твердо в цьому переконані. Перші 50—60 м довжини від краю плато мис має основу блізько 80 м і висоту понад 15 м, схили його дуже пологі, якщо їх порівняти зі схилами Великого валу, що проходить неподалік. Якщо цю ділянку мису гіпотетично прийняти за штучний земляний вал, то він значно перевищує своїми масштабами найвищі вали Західної фортеці Більського городища. До того ж, неодмінною ознакою валу скіфської доби є наявність поруч рову, який, у першу чергу, був резервом ґрунту для насипу валів. У даному випадку в залісненій частині ми мали б спостерігати гіантських розмірів рів, але на його присутність навіть натяку немає.

Далі на схід вершина мису поступово знижується, а його основа розширюється, схили стають більші пологими. Через сотню метрів поверхня мису перетворюється на округливий майданчик, розміром блізько 80 × 100 м, що здіймається над річковою заплавою на 20—25 м. Під час розвідок не було можливості провести точні виміри, тому вказані розміри є лише приблизними. Майданчик у кінці мису міг бути зручним для невеликого городища, бо в окремих місцях схили його досить круглі. Зараз на території майданчика помітні сліди окопів, очевидно, часів війни. Слідів руйнувань на півночі майданчика не помітно, де, за планом Б.А. Шрамка, у давнину «вал» Куземинського укріплення повертає на північ, але на сьогодні вже зруйнований, тому позначений на плані пунктиром. Там нині розташовані сільські двори і городи. Огляд останніх, майже повністю зораних на час розвідок, не дав жодних результатів щодо підйомного матеріалу скіфської доби. Ґрунт на городах однотонний — темно-сірий супісок. Місцевість має вигляд типової річкової заплави, як на південь, так і на північ уздовж русла р. Ворскли.

Які ж можна зробити висновки з викладеного вище?

1. У науковій літературі багато разів опубліковано план Куземинського укріплення Більського городища, археологами виміряна його площа, довжина валів, було знято їх профілі, але нез'ясованими залишилися висота й ширина цих валів, відсутній детальний опис. Логічно передбачити, що оборонні споруди Куземинського укріплення повинні нагадувати зовнішнім виглядом вали Більського городища і мали б добре зберегтися на залісненій території. Детальний огляд місцевості не дає підстав визнавати реальність існування стародавнього укріплення в підгірній частині с. Куземин. До речі, жодних укріплень не позначено і на великомасштабній карті, тоді як усі інші оборонні споруди Більського городища військові топографи ретельно зафіксували.

2. У публікаціях про Куземинське укріплення по-різному говориться про культурні відкладення на його території: то відсутність звичайного культурного шару, то його слабка насиченість, то його часткове або повне зруйнування. Але ніхто з дослідників і досі не опублікував жодної археологічної знахідки з Куземинського укріплення, хоча вони можуть дійсно існувати. Але чи справді їх слід пов'язувати з міфічним Куземинським укріпленням? У підгірну частину с. Куземин якась невелика кількість матеріальних решток скіфського часу могла потрапити різними шляхами. Якщо був культурний шар, то матеріали з нього не могли загубитися безслідно з поверхні землі, навіть при сучасному інтенсивному землекористуванні. Якщо Куземинське укріплення прикривало пристань і торгові склади, то повинні зберегтися досить численні матеріальні рештки, а не лише десяток знахідок.

3. Не зовсім коректним є зв'язок випадкової знахідки скупчення амфор в с. Куземин (до того ж, факту неперевіреного і достовірно не встановленого) з «торговими складами» на березі р. Ворскли. Цей зв'язок штучний і ніяк не може сприйматися як науковий аргумент.

4. Б.А. Шрамко висунув гіпотезу про функціональне призначення Куземинського городища як прикриття пристані і торгових складів на березі р. Ворскли. Ця гіпотеза має багато слабких місць і викликає кілька запитань. Чому склади грецьких купців було влаштовано так далеко від найбільш залюднених місць Більського городища, адже це дуже невигідно, особливо економічно? Хто споруджував оборонні споруди Куземинського укріплення: самі греки чи місцеве населення? Це зовсім не виправдано, бо краще скористатися вже існуючою системою фортифікаційних споруд, наприклад Східної фортеці. Судячи з плану Б.А. Шрамка і наведених у літературі даних, Куземинське укріплення має солідну площину й оборонні споруди, тож логічно припустити, що й об'єкти, які воно прикривало, повинні бути адекватно масштабними, після яких археологам дісталася б велика «здобич», але, крім десятка уламків ліпної кераміки і кількох уламків амфор, поки що нічого виявити не вдалося. Чим пояснити таку невідповідність?

Можна було б ще зробити зауваження, які викликають сумнів у реальності існування Куземинського укріплення при Більському городищі. Зі сказаного вище висновок може бути лише один: сьогодні немає жодних наукових доказів і фактів стосовно існування Куземинського укріплення як частини фортифікаційної системи Більського городища.

Автор цієї статті усвідомлює всю відповідальність за власні висновки і в жодному разі не ставить за мету кинути тінь на репутацію та заслуги відомих дослідників Більського городища. Проблему Куземинського укріплення не можна вважати остаточно закритою. Останніми роками в Більському городищі підіно практикують кілька археологічних експедицій, і будь-хто з учених може перевірити висновки автора та висловити свою думку. Настав час остаточно з'ясувати «долю» Куземинського укріплення ще й тому, що у 2006 р. минає сто років від перших археологічних розкопок у Більському городищі. Видатна пам'ятка української археології заслуговує на те, щоб цю дату відзначити науковою конференцією і випуском збірника праць, де були б підсумовані останні досягнення у вивченні найбільшого в Європі городища раннього залізного віку.

¹ Шрамко Б.А. Бельське городище скіфської епохи (город Гелон). — К., 1987. — С. 31—32, 174; Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: Збірник наук. праць. — Полтава, 1996. — С. 9, 122, 387; Role R., Murzin V.J., Šramko B.A. Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine): Eine frühe Stadtartige anlage im Skythischen Landesinnern // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — Mainz, 1996. — В 18. — 1991. — S. 68; Мурзін В.Ю., Рольє Р., Супруненко О.Б. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава, 1999. — С. 25, 32—33, 70; Археология Украинской ССР: В трех томах. — Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. — К., 1986. — С. 115; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — С. 74.

² Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. 14 Археол. съезда. — М., 1911. — Том 3. — С. 94.

³ Там само. — С. 93.

⁴ Там само. — С. 119.

⁵ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С. 61—62, 72.

⁶ Там само. — С. 72.

⁷ Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — С. 154.

⁸ Там само. — С. 157, 162.

⁹ Моруженко А.А. Оборонительные сооружения городищ Поворсклья в скіфскую эпоху // Скифский мир. — К., 1975. — С. 135; Її ж. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 166—167.

¹⁰ Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1968 г. — Вып. 3. — К., 1971. — С. 56—57.

¹¹ Шрамко Б.А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. — К., 1973. — С. 93. — Рис. 6.

¹² Там само. — С. 84, 93.

¹³ Там само. — С. 93.

¹⁴ Шрамко Б.А. Раскопки на Бельском городище // АО 1973. — М., 1974. — С. 365.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелено-будинская проблема // СА. — 1975. — № 1. — С. 67; Його ж. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 97.

¹⁷ Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища... — С. 67.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 32.

²⁰ Шрамко Б.А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 225; Його ж. Підсумки дослідження Більського городища // Археологія. — 1987. — № 57. — С. 77.

²¹ Шрамко Б.А. Підсумки дослідження... — С. 77; Його ж. Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища // Проблемы археологии Сумщины: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф. — Сумы, 1989. — С. 42—43.

²² Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 31—32. — Рис. 8, 1.

²³ Там само.

²⁴ Шрамко Б.А. Раскопки на Бельском городище... — С. 365.

²⁵ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... — С. 32, 179.

²⁶ Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище... — С. 32—33.

²⁷ Шрамко Б.А. Раскопки Гелона // АО 1985. — М., 1987. — С. 440.

Одержано 07.11.2002

П.А. Гавриш

КУЗЕМИНСКОЕ УКРЕПЛЕНИЕ В БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ

В начале XX в., во время полевых археологических исследований на Бельском городище, В.А. Городцов нанес на общий план укрепление у с. Куземин, которое будто бы примыкает к валу Большого Бельского городища со стороны р. Ворскла. Никаких конкретных материалов, характеризующих это укрепление, опубликовано не было. В послевоенные десятилетия исследователи Бельского городища Г.Т. Kovpanenko, Б.Н. Grakov, А.А. Morudjenko, Б.А. Шрамко поддержали мнение В.А. Городцова о существовании Куземинского укрепления как составной части фортификационной системы Бельского городища. Б.А. Шрамко обосновал функциональное назначение Куземинского укрепления как прикрытия торговой пристани-порта г. Гелона на берегу р. Ворсклы.

Однако анализ опубликованных в научной литературе материалов и данные разведок не позволяют автору согласиться с мнением о существовании в оборонительной системе Бельского городища отдельного Куземинского укрепления. Некорректным следует признать использование случайно обнаруженных в 1952 г. где-то на территории с. Куземин античных амфор, которых никто из исследователей не видел, в качестве аргумента в пользу определения несуществующего Куземинского укрепления как прикрытия торговой пристани на берегу р. Ворсклы и наличия там складских помещений греческих купцов в V—III вв. до н. э.

Не подтвердилось и наличие культурного слоя на предполагаемой площади укрепления.

P.A. Gavrysh

A KUZEMYNS'KE FORTIFICATION OF THE BELS'KE HILLFORT

At the beginning of the 20th century during excavations on the Bels'ke hillfort V.A. Gorodtsov plotted on the general plan a fortification near the village of Kuzemin, as if it bordered with a bank of the Velyke Bels'ke hillfort on the side of the River Vorskla. There was no publications of materials giving concrete expression to this fortification. After the II World War researchers of the Bels'ke hillfort such as G.T. Kovpanenko, B.N. Grakov, A.A. Morudjenko, B.A. Shramko supported Gorodtsov's opinion about the Kuzemins'ke fortification as a part of fortification of the Bels'ke hillfort. Shramko grounded a purpose of the Kuzemins'ke fortification to protect a trade wharves of the town of Helon on a bank of the River Vorskla.

However analysis of published materials in the scientific literature and database of prospecting give no opportunity to the author being of the opinion that separate Kuzemins'ke fortification was in existence in a system of fortification of the Bels'ke hillfort. Uncorrected turning to account is to admit according to ancient Greek amphorae found somewhere in territory of the village of Kuzemyn in 1952. Nobody of researchers saw they but they are drawn as an argument in favor of existence a non-existent Kuzemins'ke fortification as a protection of the trade wharves on a bank of the River Vorskla and being warehouses of Greek merchants from the 5th to the 3rd centuries BC there.

Pointed cultural layer wasn't found on a hypothetical ground of fortification.

Нові відкриття i знахідки

О.О. Зінько

ПІЗНЬОАНТИЧНІ ПАНТІКАПЕЙСЬКІ РОЗПИСНІ СКЛЕПИ

Статтю присвячено оглядові пізньоантичних склепів боспорського некрополя, розташованих на північному схилі гори Мітридат, виявлених та досліджених упродовж останніх років.

Пізньоантичні склепи боспорського некрополя, розташовані на північному схилі гори Мітридат, останніми роками знову стали об'єктом археологічних досліджень фахівців¹. Відомі раніше в основному за розписами² і неординарними комплексами знахідок³, зараз роботи в склепах зумовлені не лише уточненням топографії, хронології та типології цих поховальних споруд, а й виявленням нових розписних склепів⁴. Це надасть можливість знову звернутися до питань етнічного і соціального складу населення столиці Боспору в пізньоантичну і ранньосередньовічну епохи, визначити особливості релігійних уявлень.

У результаті моїх охоронних досліджень 1995—1997 рр. на площі 0,5 га було вивчено 63 склепи. План розташування скlepів, виконаний спільно з фахівцями об'єднання спелеологів «Пошук» м. Одеси (керівник І.О. Грек), уперше дав повне уявлення про цю частину системи скlepів на північному схилі. Уточнено місцезнаходження малюнків, зроблено їх графічну та фотофіксацію. Уперше здійснено прив'язку підземного плану до сучасної dennої поверхні.

Склепи вирубані в шарі крихкого, світлого мергеля потужністю 2—2,5 м, що залигає на глибині 4 і більше метрів. Над крихким мергелем розташовані світло-сірі досить щільні вапняки сарматського ярусу. На контакті вапняку й мергелю спостерігається прошарок, збагачений невеликими, досить щільними уламками зеленуватої мергелистої глини. Потужність прошарку 0,15—0,25 м. Шар вапняку падає під кутом 12°—15°, азимут падіння шару 310—325°. Похилим заляганням шару вапняку пояснюється те, що покрівля всіх скlepів має нахил. Цим же пояснюється орієнтування скlepів довгою віссю навхрест азимуту падіння, за простиланням шару.

Площа скlepів коливається від 4 до 23,5 кв. м. Усі вони розташовані неподалік один від одного, утворюючи компактну групу. У скlepах збереглися малюнки, виконані в примітивному стилі, з накладенням фарб безпосередньо на глину, з використанням однієї чи двох фарб (червоної чи чорної, зірка синьої). Зображення фігур і орнаментів геометричні, передані лініями, часто не зафарбовані.

Мотиви орнаменту одноманітні й прості. Його використовують або для акцентування архітектурних ліній — це смуги, розділені на трикутники, або для заповнення вільних просторів стіни — це стилізовані паростки виноградної лози, фігури тварин, людей, крапковий орнамент.

У фігурній частині розпису скlepів превалює зображення двох типів: велика бородата фігура у фрігійському ковпаку і варварському костюмі та мініатюрні фігурки, що мають, очевидно, підлеглий стан стосовно фігури першого типу. Ці фігурки зображені в русі з атрибутами в руках (або ціпок і диск, або два диски). Іноді фігурки з двома дисками зображені в більшому розмірі, ніж фігурки з ціпком і диском. Ще однією особливістю їхньому зображені є голови у вигляді пташиних, які майже завжди підняті догори. У манері маленьких танцюючих фігурок зображуються іноді й вершники.

Особливим акцентом у розпису фігурних зображень виділені птахи, що на-гадують голубів, які іноді сидять на гілках чи гірляндах. Коли птахи є частиною композиційного зображення з маленькими фігурками, то вони передані в польоті. Зображення виноградної лози так само абстрактне, як і всі зображення, але, без-сумнівно, вони мають не лише орнаментальне значення.

Трактування всіх цих зображень особливо складне насамперед через погану нинішню збереженість розписів у склепах і відсутність деталей та атрибутів у фігур. Хоча зрозуміло, що примітивність зображень не випадкова і є ознакою даної історичної епохи, соціальних та ідеологічних змін у суспільстві, створених на відмираючих традиціях більш раннього стилю. Абсолютно точно можна виділити низку постійно повторюваних елементів фігурного розпису, причому розташованих майже завжди біля головної лежанки і ніші. Вважається, що розпис має не лише орнаментальне значення, а містить певний зміст щодо похованого й поховання та наділений релігійно-сакральним змістом, про що писав ще М.І. Ростовцев⁵.

У відкритій восени 2000 року системі склепів, розташованих під житловою забудовою по вул. Желябова та Першій Нагорній, було проведено підземну інструментальну зйомку всієї системи із 47 скlepів та розчистку живопису в склепі № 2⁶. Конструктивно знову виявлена система, аналогічна щодо системи з 63 скlepів, розташованої поруч (трохи нижче на схилові гори Мітридат) на вул. Желябова⁷. Незважаючи на багаторазові пограбування, у знову відкритих скlepах збереглися окремі фрагменти поховального інвентарю й розпису. Більшість скlepів заповнені ґрунтом із грабіжницьких лазів, а деякі замулені в результаті затоплення ґрунтovими водами. На стінах чотирьох скlepів видно розпис, виконаний червоною вохрою. Три з них (№№ 2, 11, 41) повністю замулені, а в склепі № 16 зображені шість християнських хрестів⁸.

Склеп № 2 вирубаний у товщі мергелю, поверхня стін дещо загладжена і не штукатурена. Склеп (рис. 1) прямокутної форми ($3,90 \times 2,20$ м), має три лежанки, одна з яких, центральна, розташована в південно-східній стіні на висоті 1,04 м від рівня підлоги, і дві бічні, вирубані в північно-східній і південно-західній стінах на висоті 0,82 м і 0,88 м від рівня підлоги. У стінах поховальної камери також висічені в мергелі чотири ніші: по обидва боки від центральної лежанки на висоті 1,30 м від рівня підлоги і по обидва боки від входу на висоті 0,90 м від рівня

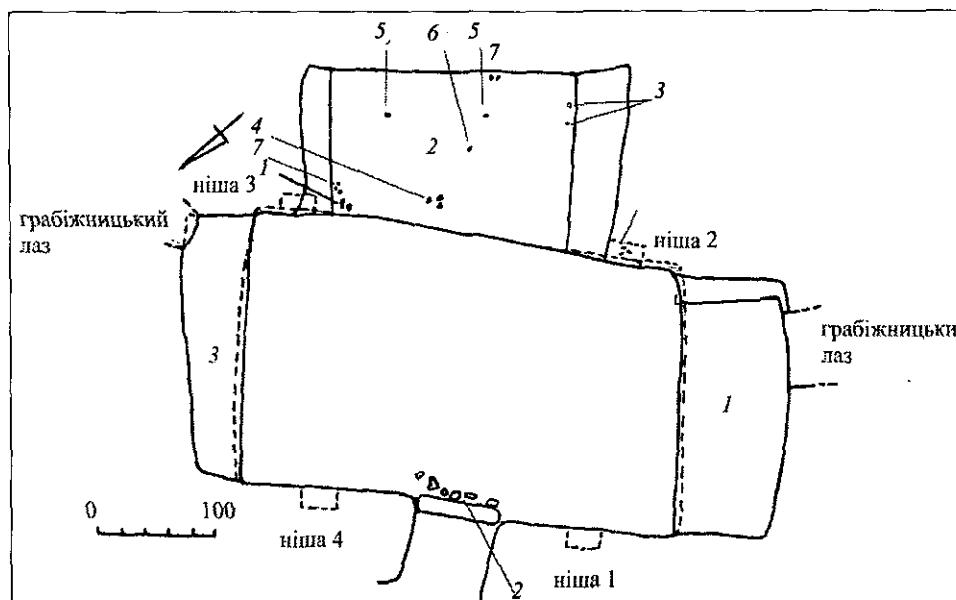

Рис. 1. План склепу № 2 (система 2000 р.): 1 — залізний предмет (фрагменти); 2 — фрагменти кераміки; 3 — залізні гвіздки; 4 — скляний посуд (фрагменти); 5 — пластини бронзові (фрагменти); 6 — кільце залізне (фрагменти); 7 — вугілля

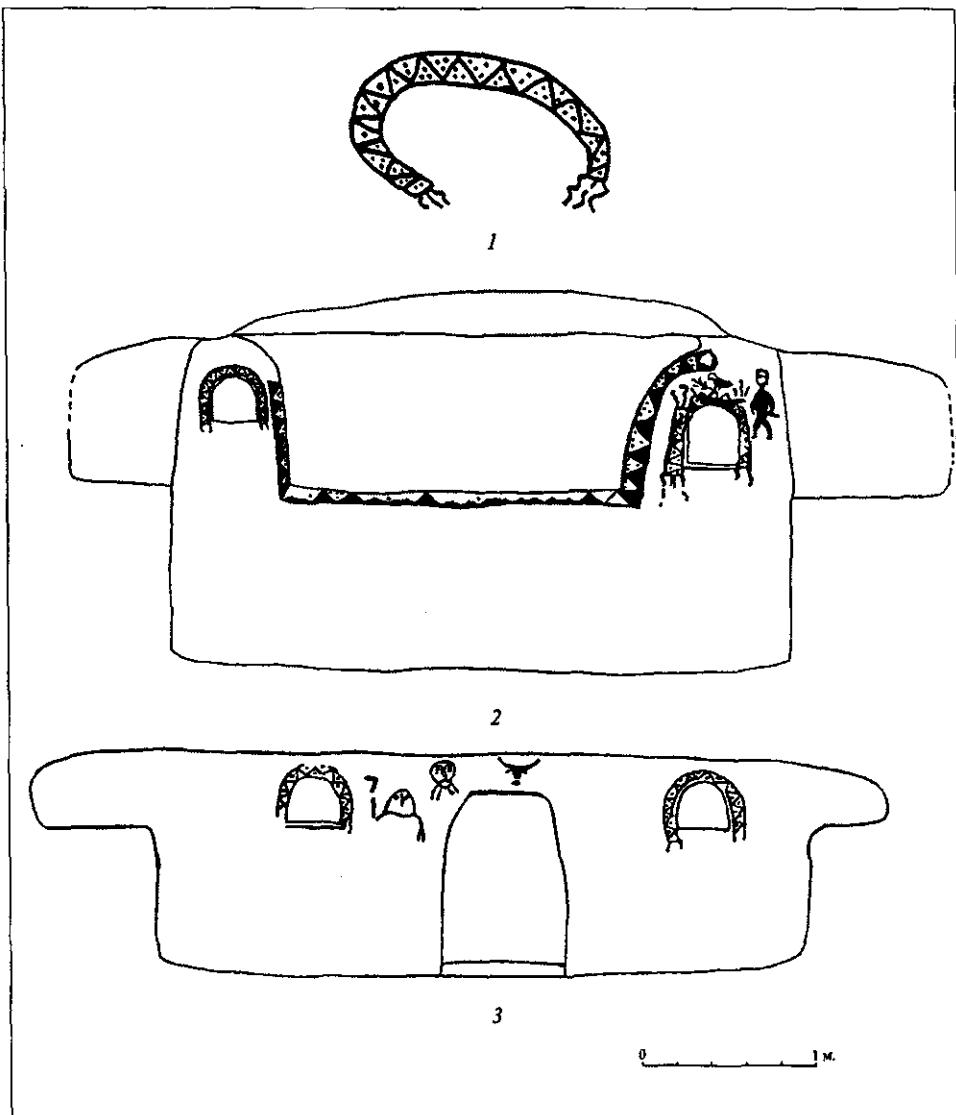

Рис. 2. Розпис склепу № 2: 1 — розетта на стелі склепу; 2 — зображення біля центральної лежанки; 3 — зображення біля входного прорізу

підлоги. Зводом камери є монолітний шар валняку, що має ухил в бік дромоса 10—11 градусів. У бічних лежанках пробиті грабіжницькі лази. Усі стіни склепу на окремих ділянках виявилися замитими суцільним шаром глини товщиною від 0,5 до 5 см. Лише звід склепу залишався відносно не забрудненим. На поверхні стін, навколо ніш, під лежанками проглядали попередньо прокреслені лінії для розпису. Розпис виконано пензлем, причому фарба наносилася безпосередньо на глину. Для нанесення розписів був використаний барвник (пігмент) яскраво-червоного кольору, без сполучного елемента, через що легко руйнується при механічному впливі. Після повного розчищення стін від грязьових нашарувань було виявлено весь розпис у найдрібніших деталях.

На зводі склепу, у центрі, ще до розчищення збереглося зображення стрічки з теніями, вигнутої у формі розетти (рис. 2, 1). Вона має вигляд стрічки-гірлянди з геометричним орнаментом із зигзага, що утворює 26 трикутників. У визначеному порядку в трикутниках розміщено від однієї до чотирьох крапок. Кінці стрічки оформлені у вигляді бахроми, що розгортається.

У ході розчистки стін склепу були відкриті ділянки розпису, що раніше не проглядали крізь товщу глиняних затворів. Над входним прорізом, у центрі, зоб-

Рис. 3. Розпис навколо центральної ниші склепу № 2

ражена голова бика-букарнія (рис. 2, 3). Роги вигнуті у вигляді однієї дуги — півмісяця. Морда зображена трапецією, що закінчується жирною смugoю внизу на місці носа. Вуха намічені двома мазками. Ліворуч від входу, у верхній частині простінка, дуже схематично зображені очі, ніс і рот. Від підборіддя праворуч і ліворуч розходяться подвійні лінії. На простінку між нішою 1 і вхідним прорізом розміщено малюнок антропоморфної напівлітні, ліворуч над нею — дві короткі лінії, що сходяться кутом, можливо, навершня ціпка. Обидві аркові ніші на вхідній стіні прикрашені по периметру зображенням теній із зигзагоподібним орнаментом і крапками. Кінці теній оформлено баҳромою. Основи ніш виділено тонкою горизонтальною лінією (рис. 2, 3).

Центральна лежанка, на південно-східній стіні, окантована знизу і з боків смugoю-гірляндою з орнаментом із трикутників, що чергуються, повністю зафарбованих червоним пігментом, і контурними, заповненими чотирма крапками (рис. 2, 2). В узголів'ї лежанки смуга закінчується широкою закруглюючою лінією, а не баҳромою. Ніша 2, що знаходиться на простінку біля головної лежанки, орнаментована праворуч і ліворуч смugoю із трикутників з однією крапкою. Малюнок смуги розподілений на дві частини, кожна закінчується баҳромою з двох боків. Над арковим завершенням ніші, з'єднуючи орнаментальну смугу, розміщено зображення двошоглового судна. Вище — пальмова гілка із сидячим птахом ліворуч. Праворуч від ніші — зображення воїна з мечем ліворуч (рис. 3).

На північно-східній і південно-західній стінах лежанки обрамовує смуга-гірлянда, що закінчується теніями на кінцях, декорована трикутниками (на південно-західній стіні трикутники поступово переходять в ови).

Орнаментальний мотив повторюється в розписах багатьох склепів ґрунтового некрополя Пантікалея⁹. Основний принцип орнаментації — це підкреслення архітектурних ліній декоративними смугами-гірляндами або суцільне заповнення орнаментом великих просторів на стінах скlepів. У розписах скlepів Пантікалея перших століть н. е. зустрічаються зображення «гірлянд-мішків» з обрамовуючими теніями на кінцях ніші (склеп Сорака Соракова, склеп 1873 року). Можливо, смуги з трикутників з теніями в більшості випадків є результатом стилізації деяких частин орнаментації керченських скlepів більш раннього часу¹⁰. Але не можна виключати й культове значення цього розпису.

Техніка і стиль розпису загадуваного склепу ідентичні до раніше досліджених скlepів у цьому районі некрополя Пантікалея¹¹. Уесь розпис виконаний

схематично, фігури зображені примітивно і контурно, майже не промальовані атрибути і деталі фігур, що ускладнює інтерпретацію зображення. Однак абсолютно зрозуміло, що елементи ритуального розпису, розташовані на вхідній, північно-західній і південно-східній стіні, біля головної лежанки, складають єдину структуру та об'єднані уявленнями про поховальні обряди, сформовані у пізньоантичний період на Боспорі.

Для розуміння значення і з'язку всіх частин розпису в склепі необхідно враховувати, що принцип розташування, зміст чергування сюжетних малюнків зумовлений ідеєю переходу померлого від одного стану до іншого. Розташування сюжетів на двох стінах підкреслює різні етапи цього переходу. Завдяки жертві, принесеній хтонічним божествам, небіжчик, переборовши смерть, знаходить вічне життя в загробному світі.

Зміст зображеного над входом до склепу букранія можна тлумачити подвійно. З одного боку, букраній пов'язаний із символом жертви, яка забезпечує божественне відродження; з іншого боку, може бути символом божества. Геродот описує обряд жертвопрinesення білого бика в египтян Епафу, сину Зевса та Іо (Aeschyl. Prom., 846—69; Herod., 11, 39)¹². Зевсу Градохранителю також приносили в жертву бика (Paus., 1, 24, 4)¹³. Відомі зображення букранія на монетах, вазах, стелах, жертвовниках¹⁴. У Римі обряд жертвопрinesення бика був запозичений у греків і з'явився при Антоніні Пії. Вважалося, що кров тварини очищувала і відроджувала душу, була запорукою вічного життя. Існування цього обряду простежується до IV ст. н. е.¹⁵. Бик був атрибутом не лише Зевса, Посейдона, Гери, Деметри, Артеміди, але й Діоніса, що пояснюється міфологічним перетворенням бога на бика¹⁶. З перших століть н. е. у релігії Боспору посилюється процес синкретизації різних богів, що пояснюється прагненням віруючих створити образ єдиного найвищого Бога. Особливо яскраво цей процес проявився в культі фракійського Діоніса-Сабазія, під егідою якого вшановувалися й інші боги, культу яких поєдналися в одному образі¹⁷. Зображення букранія в пантикапейському склепі № 2 може тлумачитися і як символ жертви, і як символ культу хтонічного божества, яке увібрало в себе загальні ритуальні аспекти культу Аттіса, Діоніса і Сабазія.

Невипадково поруч з букранієм на вхідній стіні розміщено малюнки лику й антропоморфної напівфігури деяких божеств. Зображення передані схематично, що дозволяє надто широко трактувати їхнє значення. Червоними лініями промальовано округле чоловіче обличчя з довгими опущеними вниз вусами, опуклими очима, великим носом. Порівнюючи дану іконографію божества із зображенням бога у ковпаку з вусами і бородою з пантикапейського склепу 1901 року¹⁸ із зображенням Сабазія на пластині з Ампуріади і на теракотовій статуетці з Фанагорії¹⁹, можна лише припускати можливість бачити в цьому зображені хтонічний образ Сабазія.

Антропоморфна напівфігура, ймовірно, пов'язана з лицом і розташована поруч з ним. Це зображення ще більш примітивне: голова посаджена на плечі, лінійно промальований ніс, очі зображені двома крапками. Очевидно, у даному випадку перед нами зображення божества, супутнього культу Сабазія.

Відомі також висічені зображення антропоморфів в інших склепах: склеп IV століття н. е. з Херсонеса²⁰; склеп у Кепах із глибоко врізаними антропоморфними зображеннями на стіні поруч із входом. Можна припустити, що такі антропоморфні образи, поміщені біля входу до склепу, призначалися для охорони вічного житла померлого і могли асоціюватися із хтонічними божествами²¹.

Традиційним для пантикапейських розписних ґрунтових скlepів є розташування багато декорованого розпису на простінку між центральною лежанкою і нишею 2 (південно-східна стіна), що має не лише орнаментальне значення, а й підкреслює особливий стан похованого. Загальний зміст композиції малюнків пов'язаний з ідеєю геройзації померлого (рис. 3). Піший воїн з мечем у піхвах на лівому боці, на голові шапка зі злегка загнутим кінцем (фрігійський ковпак?), зображений у русі, він на порозі загробного світу. У нашому випадку корабель із двома щоглами, що закінчує арку ниші 2, продовжує образ шляху у вічність; перевправившись до загробного світу, воїн знаходить безсмертя (рис. 4, 1). Зобра-

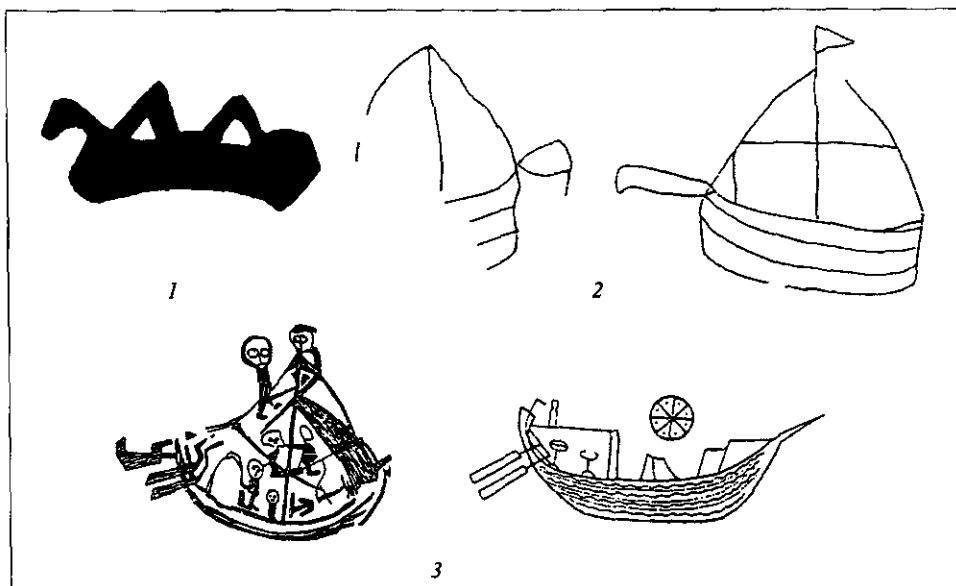

Рис. 4. Зображення кораблів у пантікапейських склепах: 1 — склеп № 2; 2 — склеп № 25; 3 — склеп 1901 р.

ження кораблів присутні і в так званих склепах сабазіастів (склеп 1901 р.) (рис. 4, 3), і в склепі № 25 системи 2000 р. (рис. 4, 2) та безумовно мають культовий характер. У кітейському склепі № 2 у ніші стіни червоною фарбою виконано зображення тури з людиною, що на ній пливе, очевидно, перевізника душ у царство померлих — Харона. Над турою намальовано солярний символ у вигляді кола, перекресленого навхрест²², а під ним — букви альфа й омега, що означають християнську формулу «початок і кінець буття»²³. Досить часто зустрічаються зображення корабля в християнській символіці, а де корабель, що рухається, був символом людського життя, а тому слугував для тонкої передачі всіх формул, пов’язаних з основними поняттями життя і смерті²⁴.

Зображення птаха, імовірно голуба, на пальмовій гілці, розміщене над кораблем, досить характерне для ґрунтового некрополя Пантікапея (рис. 3). Аналогічні малюнки птахів на гілках збереглися в склепі 1901 року²⁵. Шість птахів розміщені в композиції із шістъма танцюючими фігурами в ковпаках у склепі 1905 року²⁶. У склепі 1890 року птах зображений сидячим на пальмовій гілці біля ніші, як і в нашому випадку, біля головної лежанки²⁷. Зображення пальмової гілки, характерне для культових образів єгиптян, греків, римлян і євреїв, було символом перемоги. Християни також прийняли цю формулу для вираження торжества над смертю, за допомогою воскресіння²⁸. Певно, образ птаха, який сидить на пальмовій гілці, завершує симболову низку всієї живописної композиції в склепі і є символом вільної від тіла душі похованого, яка досягла блаженства у вічному загробному світі²⁹.

Аналіз поховального інвентарю, виявленого в описуваному склепі (фрагменти кераміки, скляної посудини, бронзової пластини, залізного кільця) і в інших склепах заново відкритої системи (фрагменти амфорної тари, червонолакового та ліпного посуду, залізних ножів і пряжок, бронзових накладок на скриньки, пряжок, золота пронизка), дозволяє датувати склепи другою половиною IV—першою половиною VI ст. н. е.

У 2001 р. було продовжено дослідження пізньоантичних розписних скlepів, відкритих у 2000 році на північному схилі гори Мітридат. Передбачалося розчистити із сучасної поверхні склеп № 11 системи 2000 року, включаючи вхідну яму і дромос. У місці можливого розташування вхідної ями було закладено невеликий розкоп, що разом із прирізками становив 15,5 кв. метрів і орієнтований вісімами по лінії північний захід — південний схід. Під шаром дерну, на ділянці розкопу, залягають шари будівельного сміття XIX—XX ст., що знаходяться на шарі

рушеного вапняку і мергелю. Матеріали з цього шару представлені одиничними фрагментами стінок елліністичних і пізньоантичних амфор. Нижче розташовуються шари материкового суглинку і дегритусового піску, що підстилаються могутнім шаром мшанкового щільного вапняку.

Біля західного борта розкопу виявлено пляма темного кольору від заповнення вхідної ями. Пляма в плані прямокутної форми, орієнтована довгою віссю в напрямку ПнПнСх—ПдПдЗх. Розміри плями: довжина — 2,40 м, ширина — 1,10 м. На рівні плями, довкола неї по всій площині розкопу зачищені материкові нашарування — шаруватий вапняк, черепашник світло-жовтого кольору. Яма, орієнтована довгою віссю в напрямку ПнПнСх—ПдПдЗх, мала в плані трапецієподібну форму. Її розміри: довжина — 2,36 м, ширина — у південній частині 1,0 м. Західний і східний борти ями досить рівні і вертикальні. У північному борту грубо вирубані у мшанковому вапняку і мергелі сходинки, що мають у плані дугоподібну форму. У нижній частині сходинок у північно-східному куті ями виявлено грабіжницький лаз, що поєднав дромос і камеру склепу № 30.

У південній стіні вхідної ями розташований склепистий портал входу до камери склепу. У плані він має прямокутну форму. Висота порталу 1,0 м, ширина 0,60—0,68 м, довжина входу, що поєднував дромос і камеру, 0,72 м. Над порталом у південній стіні залишено карниз, утворений виступом шару моховаткового вапняку, шириною 0,05 м. Функціонально він був призначений для установки упору верхньої грани заставної плити. З тією ж метою біля підлоги дромоса перед порталом упоперек дромоса був вирубаний паз шириною 0,16 м для установки нижньої грани заставної плити. Заставка плита (довжина 1,22 м, ширина 0,80 м, товщина 0,20 м), виготовлена з блоку мшанкового черепашника, була ретельно оброблена з усіх боків. На момент розкопок вона була відсунута тільки у верхній частині від входу до камери на 0,56 м. З боку дромоса перед заставною плитою був виявлений вапняковий антропоморф, що стояв вертикально (довжина 0,84 м, ширина 0,29—0,38 м, товщина 0,16 м). Матеріал із шарів заповнення дромоса представлений фрагментами пізньоантичних амфор і двома уламками червонолакових посудин.

Склеп № 11 у плані трапецієподібної форми ($3,30 \times 3,50$ м), орієнтований вісями в напрямку ЗхПнЗх—СхПдСх, ПнПнСх—ПдПдЗх (рис. 5). Вхід розміщений з боку північної стіни, оформленій арковим склепінням і мав невисокий поріжок. Склепіння утворювало монолітна плита вапняку з ухилом у бік дромоса (висота склепіння біля центральної лежанки 1,76 м; висота склепіння біля дромоса 1,18 м). У склепі було дві лежанки. Лежанка південної стіни, у плані прямокутної форми ($1,92 \times 1,14$ м, висота від рівня підлоги 0,92—0,98 м), із західної і східної сторін оформлена дугастими бортіками. Лежанка західної стіни, також прямокутна в плані ($2,10 \times 0,64$ м, висота від рівня підлоги 0,68—0,72 м) оформлена дугастим бортіком тільки з південної сторони. Поверхні лежанок рівні. У південно-західному, південно-східному і північно-східному кутах склепу про-

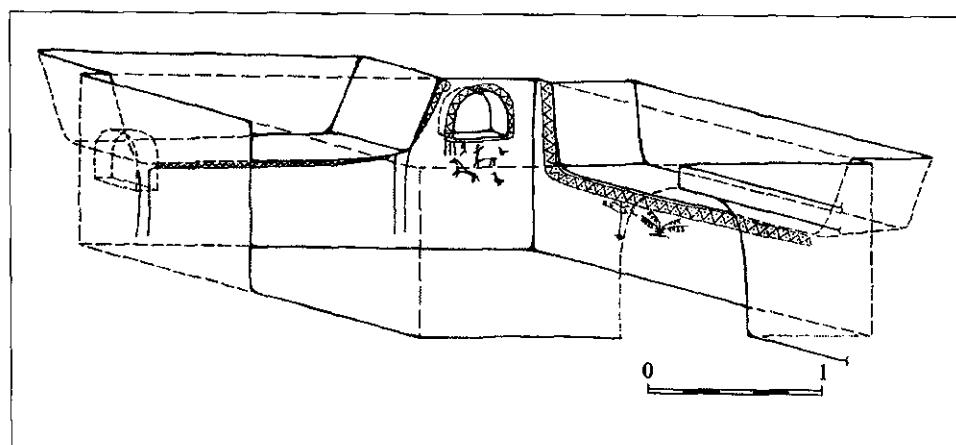

Рис. 5. Склеп № 11 (система 2000 р.)

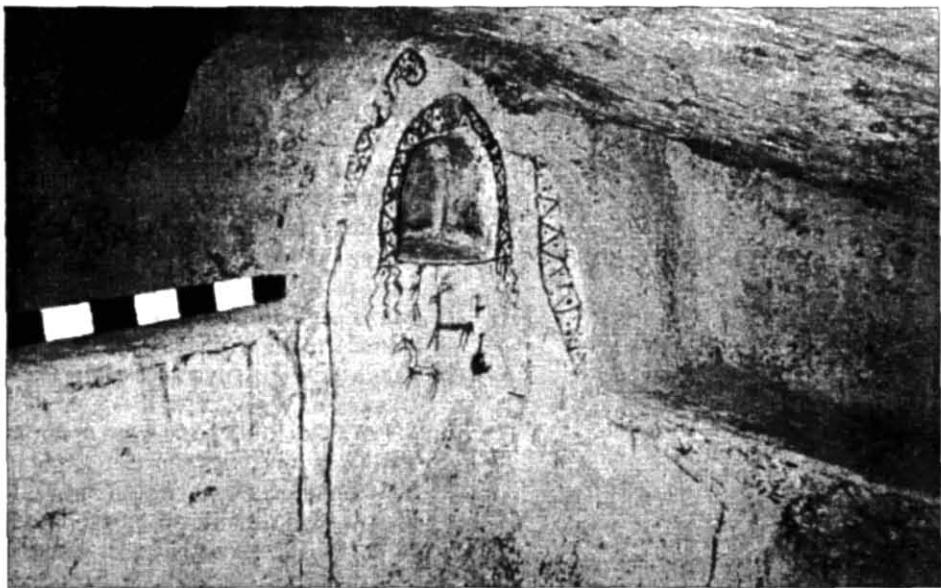

Рис. 6. Розпис навколо центральної ниші склепу № 11

биті грабіжницькі лази. Весь склеп був заповнений замитим ґрунтом. Лише невеликий простір (0,40 м від склепіння) над центральною лежанкою був вільний від ґрунту. На поверхні південно-західної стіни, між центральною лежанкою і нишою, простежувався червоний пігмент. При розчищенні стін від ґрунту й ґлини стало очевидним, що розпис виконувався по ґлині без попереднього нанесення штукатурки. Використовуваний барвник аналогічний барвнику зі склепу № 2, яскраво-червоного кольору, без сполучного елемента, і тому легко руйнується.

Склепіння не мало слідів розпису. Ніші південної і східної стін з арковим завершенням прикрашені зигзагоподібним орнаментом. Найбагатше декорований простінок під нишою південної стіни (рис. 6). У центрі розміщено зображення оленя. Під ним ліворуч нанесено малюнок коня, менших розмірів, з вуздою, і сидячого птаха. Вище від оленя ліворуч — людська фігура і праворуч — птах невеликих розмірів. Усі фігури зображені в русі вліво. Основи ніш і центральної лежанки виділені горизонтальною лінією з поперечними лініями у вигляді бахроми різної довжини. Розпис навколо центральної лежанки імітує зображення ложа. На стіні під лежанкою і по кутах її основи зображені по дві ніжки ложа у вигляді вертикальних ліній, що завершуються півкошлом. Біля основи лежанки та в узголів'ях — погано збережений орнамент із трикутників. На західній стіні під лежанкою зображене древо життя і виноградна лоза з Gronами винограду на гілках. Основа узголів'я лежанки обрамлені орнаментом із трикутників.

Поховальний інвентар (рис. 7), виявлений у склепі № 11 (срібна пряжка, залізний меч, срібний наконечник від

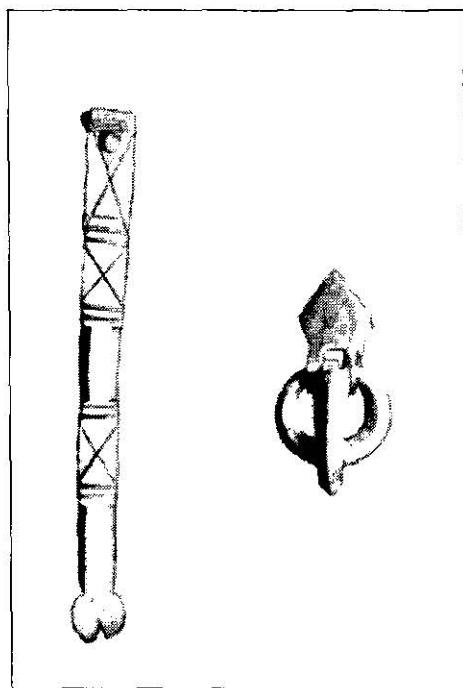

Рис. 7. Знахідки зі склепу № 11

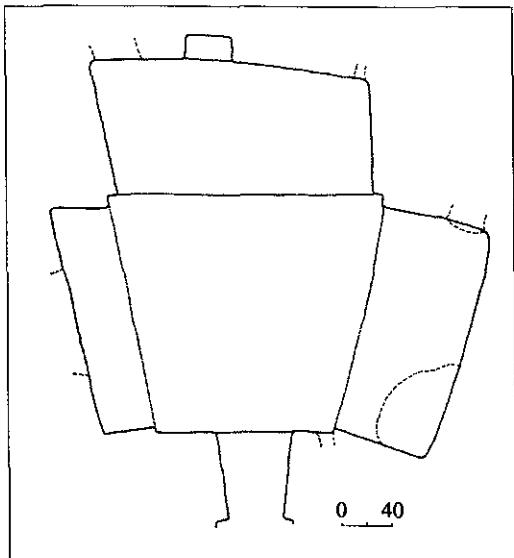

Рис. 8. План склепу № 30

ними при будівництві водоводу. На глибині 1,1 м було виявлено входну яму прямокутної форми ($2,9 \times 0,7$ м), орієнтовану довгою віссю по схилу гори з півдня на північ. Глибина входної ями 3,4 м (від сучасної поверхні). У північному борті — вирубані у вапняковому коржі і мергелі сім сходинок. Вхід у дромос був закладений прямокутною вапняковою плитою (висота 0,9, ширина 0,65 м). Дромос і поховальна камера практично під стелю були заповнені затічним ґрунтом і грабіжницькими викидами. Поховальна камера (рис. 8) мала трапецієподібну форму і була невеликої площині — 3,5 кв. м при висоті біля центральної лежанки близько 1,6 м. У східній,

ременя, фрагмент золотого листочка від поховального вінка та ін.), дозволяє датувати склеп першою половиною V ст. н. е.

Спосіб нанесення розпису і сюжет розпису в склепі має аналогії з іншими склепами некрополя Пантікалея північного схилу гори Мітридат (склепи 1890 р., 1894 р., 1897 р., 1901 р., 1904 р.)³⁰ і відображує релігійні уявлення, культові звичаї і традиційність обряду поховання окремих груп населення Пантікалея в IV—V ст. н. е.

У літку 2002 року було продовжено дослідження системи скlepів 2000 року. Від сучасної денної поверхні був повністю розкопаний склеп № 30, що є крайнім східним склепом усієї системи і має грабіжницький лаз, із входної ями склепу № 11, розкопаного мною у 2001 р. Верхні шари виявилися пошкодже-

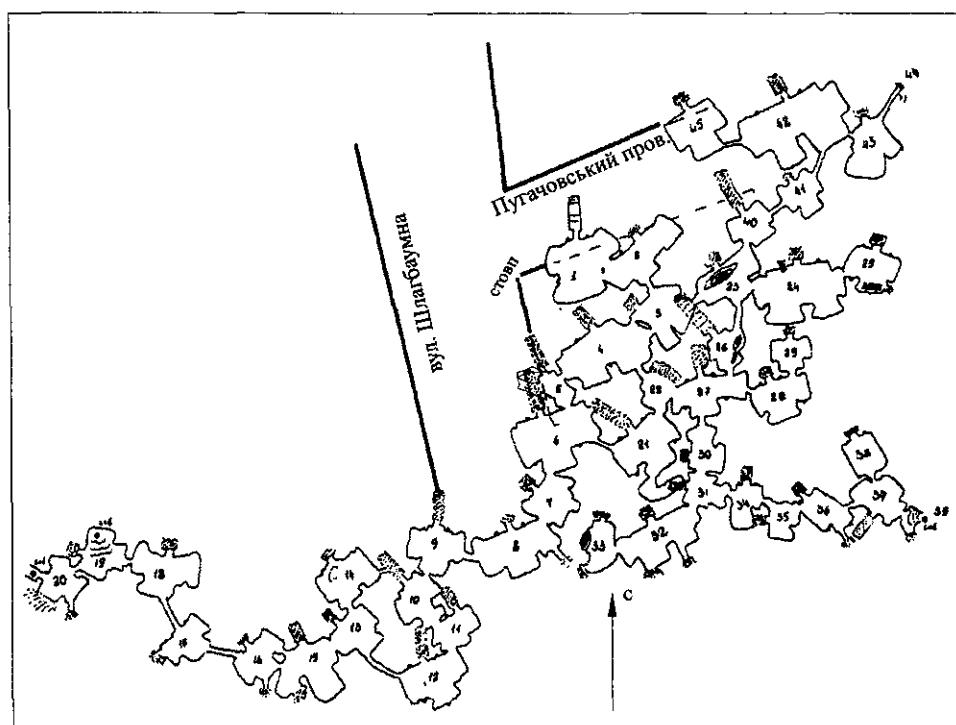

Рис. 9. План системи скlepів 2002 року

південній і західній стінах поховальної камери були лежанки. У глибині південної (центральної) лежанки була невелика ниша. Будь-яких малюнків і написів на стінах не виявлено. Склеп виявився повністю пограбованим; можна відзначити лише знахідки невеликих фрагментів пізньоіонічних амфор. На підлозі поховальної камери було розчищено звалені докупи залишки кісток похованих. Антропологічний матеріал фрагментовано, більшість довгих трубчастих кісток і черепів частково зруйновано, що ускладнює можливість антропологам зробити повну вимірювальну програму та отримати статистично вивірені дані при вивченні черепів. У склепі було поховано 5 осіб — 2 жінки, 1 чоловік і двоє дітей. Расова приналежність жіночих дорослих черепів — змішаний європеоїдний-монголоїдний тип з домінантою останнього комплексу ознак. Більшість черепів були піддані штучній деформації різної інтенсивності. Єдиний недеформований череп — чоловічий. У цілому склеп, імовірно, варто датувати, як і сусідній, кінцем IV — першою половиною V ст. н. е.

У серпні 2002 року стався провал ґрунту на розі 3-го Пугачовського провулку і Шлагбаумської вулиці, що відкрив вхідну яму до склепу глибиною близько 7 м. На прохання Керченського заповідника та за узгодженням з Республіканським комітетом зі збереження культурної спадщини, наша експедиція накрила провал бетонною плитою, а у вересні того ж року провела обстеження. Склеп № 1 виявився сильно замитим ґрунтом. З його східної частини вів грабіжницький лаз до системи скlepів, яких вдалося нарахувати 45. Стан скlepів загалом задовільний. Виконана топозіомка системи скlepів і прив'язка їх до поверхні (рис. 9). Давніх написів і малюнків при огляді поки що не виявлено. Відкрита система поширяється в західному напрямку під житловий квартал між вул. Шлагбаумською і Желябова, безпосередньо наближаючись до описаних вище скlepів №№ 11 і 30. По всьому периметру системи виявлені проникнення до сусідніх скlepів, доступ до яких у даний час неможливий.

У цілому проведені за останні роки дослідження ґрунтових скlepів пізньо-античного некрополя Пантікапея на північному схилі гори Мітридат у м. Керчі показали необхідність як проведення широкомасштабних робіт з вивчення цих археологічних об'єктів, так і обов'язкового виконання великого комплексу заходів щодо консервації давнього живопису і входів до поховальних комплексів, що було зроблено на всіх знову відкритих об'єктах.

¹ Зинько Е.А. Перспективы исследования пантикопейских расписных склепов // Проблемы археологии истории Боспора: Тез. докл. юбилейной конф. — Керчь, 1991; Зинько Е.А. Проблемы исследования позднеантичных боспорских расписных склепов // МАИЭТ. — Вып. VIII. — Симферополь, 2001; Мыц В.Л. и др. Некрополь Пантикопея-Боспора: проблемы и перспективы исследования // Боспорский феномен: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2001.

² Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками // МАР № 19. — СПб., 1896; Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914; Зинько Е.А. Исследование боспорских склепов на северном склоне горы Митридат // Византия и Крым: Тез. докл. междунар. конф. — Симферополь, 1997.

³ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999; Засецкая И.П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III.

⁴ Зинько Е.А. Позднеантичные пантикопейские расписные склепы // Боспор Киммерийский на перекрестье греческого и варварского миров: Материалы 1 Боспорских чтений. — Керчь, 2000. — С. 66.

⁵ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — С. 401—423.

⁶ Зинько Е.А. Новый расписной склеп пантикопейского некрополя // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья: Материалы 2 Боспорских чтений. — Керчь, 2001. — С. 69—76.

⁷ Зинько Е.А. Боспорские склепы на северном склоне горы Митридат // МАИЭТ. — Вып. VII. — Симферополь, 2000. — С. 69—71.

⁸ Мыц В.Л. и др. Некрополь Пантикопея-Боспора... — С. 179.

⁹ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на юге России: Атлас табл. — СПб., 1913. — Табл. XCVII, XCVIII (1—4), XCIX (1), XCIX (2), 3 (2, 4), CI (2).

¹⁰ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — С. 424.

¹¹ Там же. — С. 401—423.

¹² Винокуров Н.И. Античный социум: культ вина и винограда // Боспорские исследования. — Керчь, 2002. — С. 38.

¹³ Фрээр Дж. Золотая цепь. — М., 1980. — С. 516—517; Савостина Е.А. Многоярусные стелы Боспора: семантика и структура // Археология и искусство Боспора. — М., 1992. — С. 363.

¹⁴ Карышковский П.О. Заметки о монетах Ольвии // СА. — 1960. — № 3. — С. 301—309; Wasowicz A., Zdrojewska W. Monuments en plomb D'Olbia Pontique au musée national de Varsovie. — Torun, 1998. — Р1 XXIX.

¹⁵ Винокуров Н.И. Античный социум... — С. 38.

¹⁶ Pauly A., Wissowa G. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. — Stuttgart: J.B. Metzlerscher—Verlag, 1903. — S. 1036; Русева А.С. Земледельческие культуры в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 87—89.

¹⁷ Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993. — С. 115.

¹⁸ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — Табл. XCVII.

¹⁹ Ельницкий Л.А. Из истории эллинистических культов в Причерноморье // СА. — 1946. — № 8. — С. 97, 98.

²⁰ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — Табл. CX.

²¹ Молева Н.В. О некоторых особенностях погребального обряда на Боспоре // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — СПб., 1991. — С. 133—135.

²² Гайдукевич В.Ф. Некрополи некоторых Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 19. — С. 229. — Рис. 99.

²³ Диатроптов П.Д., Емец И.А. Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник. — 1995. — Кн. 1. — С. 19.

²⁴ Уваров А.С. Христианская символика. — М., 1908. — С. 103.

²⁵ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — Табл. XCVIII. — Рис. 2.

²⁶ Там же. — Табл. XCIX. — Рис. 2.

²⁷ Там же. — Табл. 3. — Рис. 2.

²⁸ Фрикен А. Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства. — М., 1872. — С. 50.

²⁹ Ельницкий Л.А. Из истории эллинистических культов... — С. 108.

³⁰ Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись... — С. 405.

Одержано 03.03.2003

Е.А. Зинько

ПОЗДНЕАНТИЧНЫЕ ПАНТИКАПЕЙСКИЕ РАСПИСНЫЕ СКЛЕПЫ

Статья посвящена анализу исследованных автором позднеантичных пантиканепейских расписных склепов. На основе проведенных исследований грунтовых склепов позднеантичного некрополя Пантиканея на северном склоне горы Митридат в г. Керчи сделан вывод о необходимости проведения широкомасштабных работ по изучению этих археологических объектов, а также об обязательном выполнении комплекса мероприятий по консервации древней живописи и входов в погребальные комплексы.

Е.А. Zin'ko

THE LATE ANCIENT BURIAL VAULTS OF PANTICAPEUM DECORATED WITH PAINTING

The article deals with late ancient decorated burial vaults investigated by the author of this paper. According to the researches of the burial vaults which had been dug out in soil of the late ancient cemetery of Panticapeum on the northern slope of the mounting of Mithridates in the territory of the town of Kerch the author has made a conclusion to carry out necessary researches on a large scale for coming to know of these archaeological objects as well as to make a complex of measures on conservation of ancient painting and entrances into the burial complexes.

С.П. Пачкова

ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Пропонована стаття стисло висвітлює основні концепції походження слов'ян, спираючись на археологічні, лінгвістичні та писемні джерела.

Кожний народ — етнос — усвідомлює себе і відокремлює від інших, підкреслюючи це поняттями «ми — вони», «свій — чужий». Серед сусідів народ відомий за ім'ям, яке він отримав від інших етносів чи яким назвав сам себе, проте інколи відомий і за самоназвою, і за наданим ім'ям, які зазвичай не збігаються (наприклад, карели — сувомі, слов'яни — венеди тощо). Чим же відрізняються етноси один від одного? Кожен з них має свою територію формування, проте часто окремі колективи або індивіди через певні обставини опиняються далеко за межами батьківщини і часто протягом довгого часу (життя кількох поколінь, а то й довше) зберігають свою етнічну специфіку (наприклад, українці в Канаді). Кожен народ має свою мову, хоча і кілька народів можуть користуватися однією мовою (англійці та американці) або навпаки — один користується кількома (швейцарці, фінні). Кожний народ власну культуру, проте багато її елементів можуть бути спільними для кількох етносів. Різниця між етносами виявляється в побуті, святауванні, світосприйнятті. І все ж кожний народ відрізняється від іншого якимсь специфічними ознаками. Серед цих ознак виокремлюють манеру поведінки (зовнішня ознака) та самовідчуття (ознака, ззовні не завжди помітна). Наприклад, Л.М. Гумільов дуже детально наводить приклад своєрідності у ставленні чоловіків різних національностей у трамваї щодо некоректної поведінки хулігана стосовно жінки. Проте карел, що йде Невським проспектом, нічим не відрізняється в цей час від росіяніна, що знаходиться поруч, хоча почувався карелом. Однак у себе вдома в Карелії він поводить себе вже як карел. Висловлено думку, відповідно до якої люди, відмінні етнічно, мають різні діапазони біохвиль. Утім вчені ще не дійшли одної думки щодо визначення поняття етносу, хоча всім зрозуміло, що етноси є, вони різняться один від одного, зароджуються, живуть і зникають, але часто не поєднуються між собою, навіть проживаючи на одній території за умов одинакового рівня техніки та одинакової матеріальної культури. Були колись численні іллірійці, від них залишилися албанці, були грізni скіфи, які нікого після себе не залишили, були сармати та савромати... Усі канули в Лету...

Зараз живуть інші люди, яких не було за часів іллірійців, кельтів, скіфів та інших давніх народів... І, можливо, цілком праві ті дослідники, які розглядають етнос як систему людських організмів, а не їхню суму. Тому різниця між етносами не в постійній заміні однієї людини іншою, як клітин в організмі, а в зміні системних зв'язків та створенні нового стереотипу поведінки та самовідчуття (Л.М. Гумільов).

Народи, що живуть зараз, цікавляться історією свого походження так само, як колись це питання бентежило давніх греків та римлян, скіфів та сарматів, які залишили про своє минуле міфи й легенди, що розповідають про їхнє походження від богів або міфічних істот з рисами тварин, про золотий вік своєї історії, коли герої були майже на рівних з богами, сперечалися з ними тощо.

© С.П. ПАЧКОВА, 2003

У дослідженні слов'янського етногенезу беруть участь представники декількох наук, у тому числі фахівці з мовознавства, ономастики, антропології, етнографії, фольклористики, історії та археології. Але можливості кожної з них обмежені, хоча загальними зусиллями за правильного методологічного підходу можна наблизитися до істини.

Мови надають величного значення у розв'язанні проблеми походження та давньої історії слов'ян. Слов'янські мови належать до індоевропейської мовної сім'ї, формування якої сягає десь V—IV тис. до н. е. Її розпад був складним процесом. Вважають, що від однієї гілки відокремилися мовні групи, хоча існує думка і про первинну мовну безперервність. Остання точка зору, мабуть, найближча до істини. Ще в II тис. до н. е. західноевропейські мови становили єдину, хоча й недостатньо пов'язану між собою групу давньоевропейських мов (Х. Крає). Унаслідок дослідження ремісничої лексики мовознавець О.М. Трубачов дійшов висновку, що пращури слов'ян у період становлення ремісничої термінології жили поруч з індоевропейцями Середньої Європи і знаходилися в контактах із протогерманцями і протоіталіками. Це могли бути регіони басейна верхів'їв р. Вісли, оскільки в Середньому Подніпров'ї давньоевропейських гідронімів немає. Слов'янська мовна група є наймолодшою серед індоевропейських. За мовознавцем Ф.П. Філіним, праслов'янська мова почала формуватися в I тис. до н. е. і знаходилася край балтського світу. Від кінця I тис. до н. е. до III—V ст. н. е. вона диференціється на окремі діалекти, і в V—VII ст. починається процес формування окремих слов'янських мов. Серед мовознавців є суперечки щодо контактної зони слов'ян та балтів. Висловлено різні думки з цього приводу: слов'яни межували з ними в басейні Вісли та Одера або в Прип'ятьсько-Дніпровському регіоні, або в басейні Десни, Сейму чи ще далі на північному сході.

Порівняльне мовознавство зробило чимало для розв'язання проблеми етногенезу слов'ян, встановило, до якої мовної сім'ї належить слов'янська мова, в якому ландшафті могла знаходитися їхня прарабатьківщина, проте воно має й значні вади. Мовні явища важко датувати та прив'язати до певної території, до того ж, пряме накладання лінгвістичних реконструкцій на ареали археологічних культур неможливе, тому що вони, за Ф.П. Філіним, не є тотожними.

Історичні свідчення про слов'ян з'являються доволі пізно. Почасти вони уривчасті і не відзначаються конкретністю щодо територіального розташування. Античні автори початку I тис. ще не знають слов'ян під своїм іменем. Пліній Старший, Тацит, Клавдій Птоломей (автори I і II ст. н. е) говорять про венедів (венетів) як про одне з найбільших племен Європейської Сарматії, яке можна локалізувати між Балтійським морем та Карпатами або Дністром. На Певтингеровій мапі (кінця III — початку IV ст.) венеди означені у двох місцях: між Балтійським морем та бастарнами, поруч з гетами й даками між Дунаєм та Дністром. І тільки історик VI ст. Йордан говорить, що в його час венедів знають під різними іменами, але частіше називають антами і склавінами. Візантійські автори (Прокопій Кесарійський, Агафій, Менандр Протектор, Феофілакт Сімокатта) описують слов'ян у зв'язку із захопленням ними Подунав'я і Балканського півострова. У праці Йордана є більш широкі історичні свідчення про слов'ян-венедів IV—V ст., часу готського поневолення та гунських воєн.

Прабатьківщина слов'ян зацікавила вже автора «Повісті минулих літ» (XII ст.) Нестора. Він починає історію слов'ян з вавилонського стовпотворіння, яке розподілило людство на 72 окремі народи та спричинило розселення племен у різних напрямах. Слов'яни опинилися на Дунаї на землях Угорщини та Болгарії і вже звідти після нападу на них волохів розійшлися по землі під своїми іменами. Літописна розповідь про розселення слов'ян поклала початок дунайській (балканській) теорії походження слов'ян. Вона була популярною серед польських та чеських хроністів XIII—XV ст., деяких істориків XVIII — початку XX ст. (С.М. Соловйов, В.І. Ключевський тощо). У часи середньовіччя були поширені уявления про тотожність слов'ян зі скіфами та сарматами, або готами чи гетами, даками, фракійцями, іллірійцями. Ці погляди вже є надбанням історіографії.

Наукові розвідки з проблем слов'янського етногенезу пов'язані з діяльністю чеського вченого П.І. Шафарика, книга якого «Слов'янські старожитності» з'явилася в 30-ті роки XIX ст. Його висновки про слов'янську прарабатьківщину на

теренах Галіції, Поділля та Волині, тобто в Прикарпатті, у широкому розумінні цього географічного поняття, базувалися на аналізі писемних джерел античних авторів перших століть про венедів та етнографічних свідоцтв Йордана.

Значним поштовхом науковим дослідженням у пошуках праобразів слов'ян була праця чеського славіста Л. Нідерле «Слов'янські старожитності» (1902 р.). На підставі порівняльного мовознавства, історії, етнографії та топоніміки вчений показав, що вихідними теренами слов'ян могла бути Волинь. На території між середньою Віслою і Карпатами на заході, Нарвою та Прип'яттю на півночі, середнім Дніпром на сході вони жили задовго до повідомлень давніх авторів. На його думку, прайндосерпейська мова розпалася на початку II тис. до н. е. Проте слов'янська відокремилась від балто-слов'янської ще десь у I тис. до н. е.

Концепція Л. Нідерле започаткувала Вісло-Дніпровську теорію походження слов'ян і стала основою для інших теорій, за якими слов'ян розміщували у протилежних від Вісли напрямах (у басейнах Прип'яті та Дніпра за М. Фасмером, Ю. Ростафінським та ін.; у Вісло-Одерському межиріччі за Ю. Костшевським, Т. Лер-Славінським; між Одером та Дніпром за П.М. Третяковим та Б.О. Рибаковим).

Значне місце у розв'язанні проблеми етногенезу слов'ян з 30-х років ХХ ст. посідає археологія. Її перевага над іншими науками, задіяними в дослідженні процесу етногенезу слов'ян, полягає в тому, що її джерелознавча база постійно поповнюється, позаяк історичні та мовні себе майже вичерпали. Археологія добуває вивчає матеріальні рештки — залишки життедіяльності давніх колективів, тобто матеріальну культуру. Схожість же матеріальної культури дозволяє виділити археологічні культури, поширені на певних просторах та в певний час. Це дає орієнтири для прив'язки археологічних реалій до історичних та мовних явищ.

Таким чином, археологічна культура характеризується окремою територією у певний проміжок часу та специфічною типологічною подібністю комплексів матеріальної культури (поселень, могильників і всіх збережених решток). Але який історичний зміст за цим криється? На це запитання археологи дають різні відповіді. На думку одних, археологічна культура є залишками життя певної соціальної спільноти на певному щаблі економічного розвитку, і тому археологічні матеріали самі по собі не є етнічними (В.П. Петров). Проте багато археологів вбачають за археологічною культурою етнос (В.Ф. Генінг, М.Ю. Брайчевський та ін.) або визнають це тільки стосовно кам'яного періоду та доби бронзи (О.Я. Брюсов). Для періоду заключної фази розпаду первіснообщинного ладу та початку класоутворення низка археологів припускає можливість поліетнічного змісту археологічних культур, наприклад черняхівської (П.М. Третяков, В.Д. Баран та ін.). Ідею етнологізації слов'янських археологічних культур обґрунтував на початку 60-х років минулого століття П.М. Третяков. На його думку, достатня кількість археологічних джерел, а саме типи жител, прикрас, похованьний обряд, типи глиняного посуду тощо в їхньому розвитку чітко виокремлює слов'янські культури серед інших. До слов'янських культур могли належати кілька синхронних культур. Усі ці погляди мають сенс з точки зору конкретних проявів історичного процесу. Адже в дійсності різні народи можуть користуватися однією культурою, оскільки кожна нова культура складається, як правило, з декількох попередніх та існує переважно менше, ніж потрібно для створення одного монолітного етносу. До того ж, етноси, відомі за стародавніми джерелами, зазвичай об'єднували під одним ім'ям багато народів (готи, гуни тощо). Проте не виключені й моноетнічні культури. Зрозуміло, матеріальна культура не існує без етносу, хоча співвідношення культури та етносу буває різним і може йтися не лише про тотожність, а й про варіанти зв'язків між культурою та етносом. І все ж археологічні матеріали дозволяють наблизитися до розв'язання проблем етногенезу будь-якого народу навіть у тих випадках, коли за історичними, мовними, антропологічними та іншими джерелами етноси виявляються невиразно або зовсім не фіксуються.

За складовими археологічних культур можна не тільки прослідкувати розвиток культури конкретної спільноти, що її залишила, а й встановити зв'язки між синхронними та діахронними культурами. Кожна складова культури або її елемент за час функціонування культури змінюється, а деякі переходять до наступної. Археологічні культури V—VII ст. (празька, пеньківська, колочинська, суково-

дзедзицька), які ідентифікуються з антами та склавінами письмових джерел, за археологічними даними генетично пов'язані з культурами VIII—XIII ст., включаючи давньоруські, розташованими приблизно на тих же теренах. Складнішою виявилася справа пошуку слов'янських коренів методами археології в глибинах віків. У деяких дослідників останніми роками намітилася тенденція обмежувати слов'янські витоки серединою I тис. н. е., вважаючи, що саме в цей час слов'яни виокремилися з балто-слов'янської спільноти. Проте більшість учених продовжує глибші пошуки слов'янського коріння, користуючись методом ретроспективного аналізу археологічних джерел, і, йдучи від відомого до невідомого, заглиблюватися у віки.

Археологічні культури першої половини I тис. — зарубинецька та черняхівська, — відкриті наприкінці XIX ст. в Україні археологом В.В. Хвойкою та інтерпретовані ним з позицій автохтонного розвитку місцевого населення як слов'янські, були, на його думку, ланкою між лісостеповим населенням скіфської епохи й слов'янами VI—VII ст. і за часом свого функціонування відповідають венедам письмових джерел. Спадковість етнокультурного розвитку доводилася на ґрунті поховального обряду, будівельної справи, традиціях виготовлення глиняного посуду і т. д. Цих поглядів довгий час дотримувалися радянські вчені (П.М. Третяков, Б.О. Рибаков, О.І. Тереножкін та ін.). Однак не всі дослідники визнали їх слов'янськими, особливо ті, які розглядали історичні процеси з позицій міграціонізму. Підґрунттям їхніх доказів слугували, з одного боку, письмові джерела про переселення бастарнів та скірів наприкінці I тис. до н. е. і готів та гепідів у другій чверті I тис. н. е. з північних германських земель до Подунав'я, з іншого — схожість зарубинецької культури з культурами Середньої та Північної Європи, що зазнали впливу кельтської культури, а черняхівської — з провінційними римськими культурами (П. Рейнеке, Г. Косінна, Й. Вернер, К. Годловський, М.Б. Щукін та ін.).

З початку 70-х років у слов'янській археології знову розгорнулася полеміка з питання вихідної території слов'ян. Радянські вчені І.П. Русанова та В.В. Сєдов, базуючись на морфологічних ознаках матеріальної культури, шукали витоки празької культури в межиріччі Вісли та Одри в середовищі пшеворських старожитностей. Німецький учений Й. Вернер виводить слов'янські ранньосередньовічні старожитності з північної лісової смуги Східної Європи — з верхів'їв Дніпра. У лісостепове Подніпров'я вони просунулися, на його думку, лише сто років потому, коли ці терени звільнili черняхівці-готи. Близьких поглядів дотримувався польський археолог К. Годловський, який вважав несумісними соціально-економічні моделі черняхівської та слов'янських культур V—VII ст. і, навпаки, останні близькими до київської культури III—V ст.

Але більш слушною є думка виводити кожну з відомих зараз ранньосередньовічних слов'янських культур з різних культур Південно-Східної та Середньої Європи першої половини I тис. (В.Д. Баран, Й. Германн, І. Земан, В. Гензель та ін.). В Україні у Дністровському Лісостепу виявлено слов'янські поселення, датовані V ст., а також черняхівські поселення кінця IV — початку V ст. Перехідні пам'ятки з комплексами V ст. у Подніпров'ї римських часів мають старожитності київської, а в ранньому середньовіччі — пеньківської культури. Тобто пам'ятки з об'єктами V ст. займають значну територію від верхів'я Псла на сході до верхів'я Південного Бугу, Дністра та Західного Бугу на південному заході, що спростовує концепцію хіatusу на території Південно-Східної Європи в середині I тис.

Хронологічна схема послідовного розвитку і взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур I тис. має такий вигляд: у Верхньому й Середньому Подніпров'ї на ґрунті київської та черняхівської сформувалися колочинська й пеньківська культури, у Верхньому Попругті, Середньому та Верхньому Подністров'ї і Правобережжі Верхньої Вісли на ґрунті пшеворської та зубрицької культур — празька культура, у Центральній та Північній Польщі на ґрунті пшеворської — дзедзицька культура. Усі культури першої половини I тис. включали, крім слов'янського, ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського). Процеси змішування різноетнічних груп населення є однією з характерних рис етнокультурного розвитку на території Південно-Східної та Центральної Європи в першій половині I тис. н. е. Натомість старожитності слов'ян раннього середньовіччя відзначаються етно-

графічною самобутністю та відбивають той етап історії, коли вони починають грати провідну роль у політичній ситуації в Європі, з початком слов'янсько-готських війн, відображеніх Йорданом.

Пошуки слов'ян у глибині тисячоліть, імовірно, ускладнено саме тим, що вони ховаються серед інших племен, не виокремлюючись з них. Наприклад, серед лінгвістів пошиreno думку, що балто-слов'янська спільність існувала ще в першій половині I тис. до н. е. (американські лінгвісти Г. Трегер та Х. Сміт), і тільки у другій половині I тис. до н. е. починають формуватися основи слов'янської мовної системи (Ф.П. Філін). У такому разі слов'янська матеріальна культура також, можливо, ще ховалася серед балтських культур? Проте деякі археологи вважають за можливе виводити коріння слов'ян з пізньотрипільської городсько-усатівської культури (В.П. Петров), з трипільської культури (В.В. Хвойка) або з тшинецько-комарівської культури XV—XII ст. (Б.О. Рибаков, С.С. Березанська). Проте коріння етносу не тотожне досліджуваному етносу. Вихідне слов'янське коріння, безумовно, знаходить ще глибше, а саме — в індоєвропейській спільноті. Тому вихід слов'ян на історичну арену під ім'ям антів чи склавінів і знаменує їх народження як окремого етносу, точніше — групи етносів. А загадки про них як про венедів означають ще час їх немовлячого розвитку. Цей період у розвитку праслов'янської спільноти можна означити як венедський.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991. — 140 с.
Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — 279 с.

Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. — М., 1974.
Йордан. О происхождении и действиях готов. — М., 1960. — 435 с.

Нидерле Л. Человечество в доисторические времена: Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. — СПб., 1898.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — 154 с.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.-Л., 1966. — 307 с.
Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. — 1962.

Одержано 11.12.2002

Рецензії

Lise Hannestad,
Vladimir F. Stolba, AN. Ščeglov (Eds.).
Panskoe I. Vol. 1.
The Monumental Building U 6.

Aarhus University Press, 2002. 368 P.,
191 Pl. ISBN 8772887702

На цю книгу чекали довго. Публікація матеріалів розкопок одного з найкраще дослідженіх сільських поселень у Західній Таврії Панське I та розташованого поруч могильника мала не лише ввести до наукового обігу важливі археологічні комплекси, що мають надзвичайне значення в розробці абсолютної хронології багатьох видів керамічної продукції, а й поставити крапку в багаторічній суперечці стосовно історичного розвитку цього куточка північнопричорноморської античної периферії. Двотомник, який презентує колективну роботу російських фахівців під егідою Інституту історії матеріальної культури та їх датських колег з Університету Орхус, є першою частиною публікації, написаної великим авторським колективом під керівництвом Л. Ханнестад, В.Ф. Столби та О.М. Щеглова. Робота базується на традиційному археологічному підході, а тому складається з двох томів, перший з яких містить текст з каталогом знахідок та численними додатками, а другий — ілюстративний матеріал.

У вступі О.М. Щеглов подав докладний нарис історії Тарханкутської експедиції та склад її учасників, причини, що привели до створення широкомасштабного проекту, присвяченого не тільки розвідкам нових пам'яток та їх розкопкам, але й вивченню культурного ландшафту на підставі залучення даних науково-природничих методів дослідження. Ці роботи дали змогу запропонувати нову схему історичного й культурного розвитку степового регіону Північно-Західного Криму. Окремий розділ присвячено опису географо-географічної ситуації поселення Панське I та реконструкції його стародавнього ландшафту, флори та фауни.

Найбільший за обсягом розділ присвячено архітектурному дослідженняю монументальної споруди У 6 (О.М. Щеглов). Автор детально зупинився на локалізації пам'ятки та виборі об'єкта, окреслив етапи розкопок, описав стратиграфію пам'ятки, культурні горизонти та нарешті подав за єдину схемою

детальний опис усіх 36 приміщень, що були розташовані відповідно до периметра внутрішнього двору. Заслуговують на увагу цікаві стратиграфічні спостереження, опис системи кладок, різних рівнів підлог і знахідок, що їх супроводжували. Окрему увагу приділено описові двору, цистерни, що була розташована у його центрі, та кам'яним вимосткам. У висновках до розділу автор зупиняється на хронології будівлі та різних будівельних періодах, а також використаних матеріалах та конструкціях. Докладно розглянуто питання щодо використання єдиної системи лінійних мір. На думку автора, вона мала відповідати системі мір, прийнятій у сучасній історіографії для землеробства та сільськогосподарського будівництва на Гераклейському півострові, — египетському за своїм походженням стандарту, де один фут дорівнює 35 см.

Каталог знахідок охоплює всі види археологічних матеріалів та являє собою дуже ретельну роботу, подану за традиційною схемою. Черепиця та керамічна тара описані В.І. Кацем, С.Ю. Монаховим, В.Ф. Столбою та О.М. Щегловим; чорнолакова, червонофігурна та сіргоління кераміка — Л. Ханнестад, В.Ф. Столбою та Н. Блінкенберг-Хаструп; інші групи столового та кухонного посуду, а також туалетні посудини — С.В. Кашаєвим; ліпна кераміка — В.Ф. Столбою, світильники та теракоти — Л. Ханнестад; культова скульптура, вівтарі, священні посудини та вотиви — О.М. Щегловим; графіті та ділінгі — В.Ф. Столбою; монети — А.М. Гілевич; вироби з металу, каменю, кераміки, скла, кістки — Е.Я. Роговим.

Висновки до розділу написані Л. Ханнестад, В.Ф. Столбою та О.М. Щегловим. У висновках заслуговують на увагу думки стосовно хронології як пам'ятки, що публікується, так і всього поселення, а також соціальної стратифікації населення, яке проживало в будівлі У 6. Зроблено висновки її щодо етнічної (грецької, варварської та греко-варварської) приналежності цього населення на підставі наявності в комплексах кружально-го та ліпного посуду. Додатки репрезентують результати науково-природничих дослідів на

пам'ятці — археологічних, палеогеографічних та геоморфологічних досліджені озера Сасик (М.С. Благоволін та О.М. Щеглов); петрографічний аналіз амфор з клеймами (О.М. Щеглов та Н.Б. Селіванова); петрофізичне вивчення ліпної кераміки (Г.М. Ковнурко); палеоботанічні матеріали (З.В. Янушевич та О.М. Щеглов); палеозоологічні дослідження (О.К. Каспаров). Завершується робота списком скорочень, бібліографією, епіграфічним та географічним покажчиками.

Як і будь-яка велика колективна праця, ця робота не є абсолютно вільною від цілої низки дискусійних висновків та положень. Вони не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги, проте ставлять нові запитання та викликають дискусію. На нашу думку, деякі з них слід розглянути детальніше, оскільки саме вони досить красномовно свідчать про те, яка значна кількість проблем ще чекає свого подальшого вирішення. Ці проблеми охоплюють декілька серйозних тем, в основі яких знаходиться авторська інтерпретація археологічного матеріалу. Саме остання й дала змогу зробити низку важливих висновків історичного плану, серед яких найголовніший — про належність цієї території складовій ольвійської хори до середини IV ст. до н. е., що в сучасній науці практично вже є чи не аксіомою (с. 9).

Розділ О.М. Щеглова присвячено архітектурі будівельного комплексу У 6 та забезпечено значною кількістю фототаблиць, що ретельно зафіксували різні етапи польових досліджень. На жаль, цього не можна сказати про креслення — за винятком схематичного плану комплексу та одного розрізу (табл. 12), а також планів тільки чотирьох приміщень (табл. 17, 23, 26), щодо іншого — бракує графічного матеріалу. У публікаціях такого плану фото макету (табл. 8) не може замінити собою доречну тут графічну реконструкцію з необхідними розрізами окремих конструктивних елементів. Запропонована ж реконструкція будівлі (описана та у вигляді макету) викликає багато запитань. Перш за все, це стосується кількості поверхів. Зовнішній периметр будівлі був реконструйований як двоповерхова споруда, внутрішній — з одним поверхом чи галереєю на стовпах. На користь обох поверхів, за автором, свідчать наявність кам'яної кладки, паралельної до лінії зовнішньої стіни, у приміщенні 5, що могла тримати дерев'яні сходи, трьох кам'яних плит як перший проліт сходів у приміщенні 4 та стратиграфічні спостереження культурних нашарувань в окремих приміщеннях. Стосовно послідовності залягання останніх, з автором важко сперечатися, проте їх трактування, наприклад, у приміщенні 12 як залишків різних поверхів здається сумнівним. Важко зрозуміти, як під час пожежі та руйнування перекриття вогнище з посудом, що знаходилося на верхньому поверсі, впalo на нижній у тому самому порядку, ще й обкладене з однієї сторони півколом морською

галкою в один ряд (с. 47). Те, що перед нами сліди катастрофи, не викликає сумніву, проте наявність декількох поверхів (навіть двох з вогнищем на верхньому за наявності дерев'яного перекриття) неймовірна. Мало походить на залишки сходів і згадані кам'яні конструкції в їх запропонованій комбінації з дерев'яними. Скоріше за все, йдеється про різні етапи існування будівлі з різними зафіксованими рівнями підлог в одноповерховому приміщенні. Зазначимо, що в самому Херсонесі на сьогодні невідомо жодної (!) двоповерхової житлової споруди — всі будинки вздовж магістральної вулиці мали заглиблені напівпідвальні чи підвальні приміщення. Відносним винятком є лише будівля так званої казарми, що була розташована на терасі.

Саме архітектурний обмір мав би довести наявність башти на розі будівлі над приміщенням 12, що повинна виділятися на плані товщею хоча б зовнішніх стін. Висота ж цоколів двох її внутрішніх стін в 1,0—1,1 м не є аргументом на користь наявності над цим приміщенням три- або чотириярусної башти (с. 46), оскільки, за автором, товща кам'яного цоколя не перевищувала 0,55—0,65 м, а сирцевої стіні з кладкою в один ряд — 0,44—0,45 м. Така конструкція не могла витримати три (не кажучи вже про чотири) яруси башти, як пропонує автор. До речі, приміщення 34 внутрішнього ряду периметра з аналогічною висотою кам'яного цоколя класифікується лише як допоміжне, заввишки в один поверх (с. 66). Із запропонованими оборонними функціями приміщення 12 погано узгоджується і наявність святилища на нижньому поверсі, про що беззаперечно свідчить комплекс археологічних знахідок.

Хіткими здаються й підстави для висновку щодо виробництва у приміщенні 7 ліпного посуду (с. 43—44). Розміри печі в 80—83 × 95—98 см не є занадто великими для приміщення 3,0 × 11,05 м, а те, що черінь печі був прокалений вглиб на 0,4 м, свідчить лише про її довготривале використання. За даними етнології, відомо, що примітивний посуд для домашнього вжитку могли випалювати на відкритому вогнищі, проте довести це на прикладі саме цього об'єкту неможливо. До речі, у результаті був зроблений досить відповідальний висновок про те, що сліди виробництва ліпного посуду зафіксовані на поселенні Панське 1 (с. 180). На фоні детального опису будівлі не можна також не відзначити, що плани, розрізи та фото печей у приміщеннях повністю відсутні. Як на нашу думку, важко погодитися із запропонованим використанням єгипетського стандарту, що лежав в основі всієї планувальної структури. Власний досвід одного з авторів у досліджені цієї галузі будівництва та таблиці розмірів окремих приміщень, подані О.М. Щегловим, свідчать, що такий стандарт мав дорівнювати, швидше за все, футові в 29,4 (6) см.

Низка запитань виникає і під час ознайомлення з каталогом знахідок. Позаяк, за авто-

рами, основний масив матеріалу компактно вкладається в проміжок 330—280 рр. до н. е., що не викликає особливих заперечень, існує також чимала група кераміки, з датуванням якої в цих самих межах важко погодитися. Перш за все, це стосується розписної та чорнолакової аттичної кераміки, тобто такої, що її абсолютні дати традиційно належать до числа найрозроблених. Неможливо погодитися, наприклад, із датуванням червонофігурного аска В 3 у межах 320 (—300) рр. до н. е. (с. 132). Виробництво цього виду аттичного розписного посуду ніколи не виходило за межі приймні середини IV ст. до н. е. Окремо заслуговує на увагу датування чорнолакового кіліка В 98 із присвятою Сабазію. Не можна зрозуміти, чому авторів не вдаштовує дата за Афінською агорою близько 380 р. до н. е.¹, і більше ніж півсторінки написано, щоб довести можливість його датування як найближче до 330 р. Проте перелік поховань, де знайдені аналогічні чащі, свідчить лише про те, що вони існували доволі довгий час, перед тим як потрапити до них, що загалом типово для чорнолакового посуду. До того ж, не можна не звернути увагу на усталене посилення на ті роботи, які були видані до розробки сучасних хронологічних схем. Серед них — загадка публікації Б.В. Фармаковського за 1903 р., в якій ця чаша віднесена навіть до II ст. до н. е., та дискусія на цю тему М. Павович-Пешкан, яка датувала їх не пізніше першої третини III ст. до н. е. (с. 138). До речі, як добре видно з останньої публікації, саме той кілік, на який посилаються автори², належить до пізнього, аніж панського, типу. Здається, що крапку в цій дискусії зможе дійсно поставити посилення на статтю С.О. Данильченко, яка опублікувала аналогічні кіліки з поселення Козирка 2 поблизу Ольвії (с. 139). Автори каталога чомусь тільки не згадали при цьому запропоновану нею ж початкову дату цього типу кіліків — від кінця V ст. до н. е.³. Очевидно, панський кілік датується в межах щонайпізніше другої четверті IV ст. до н. е. і немає ніякого сенсу штучно продовжувати його до ранньоелліністичного часу. Те саме стосується й одноручної чорнолакової чащи В 146 (с. 142). Те, що означені чорнолакові посудини могли використовуватися в побуті жителів будівлі У в довгий час, особливих заперечень не викликає, проте це не може бути причиною запропонованого авторами передатування часу виготовлення цього виду імпортної керамічної продукції.

З проблемами хронології керамічного посуду тісно пов'язана й хронологія бронзових монет, знайдених на пам'ятці. Особливо привертає увагу метод датування монет, точніше його кореляція відповідно до археологічного контексту. Так, монети I 1-2, які, за О.М. Зографом та В.О. Анохіним, датуються в межах 350—330 рр. до н. е., за археологічним контекстом продатовані 330—270 рр. (с. 247). На с. 37 вказано, до речі, дещо інші рамки існу-

вання комплексу — 320—270 рр. Притому, що довша від часу випуску монет, їх циркуляція цілком вірогідна і не викликає заперечень (так само як, до речі, і кераміки), незрозуміла сама методика датування, яка ігнорує всю третю четверть століття. Частково це ще можна було б пояснити за наявності на пам'ятці цілком закритого археологічного комплексу. Проте очевидно, що кількість ранніх (тобто другої — третьої четвертей IV ст. до н. е.) матеріалів, знайдених на пам'ятці, не обмежується лише поодинокими фрагментами синопської чеरепіці та гераклеїськими амфорами з клеймами першої групи, які з'явилися в будівельному комплексі випадково — нижче рівня долівок чи то у вторинному використанні, як на цьому було спеціально наголосено (див. наприклад, с. 40, 101). Їм відповідає також і синхронний столівий посуд, представлений цілими формами чи їх великими фрагментами. До речі, монета I 2 була синхронізована з червонофігурним аском В 3, який, як було вказано вище, датується не 320 р., а в межах першої половини IV ст. до н. е. Тому питання, чи монети I 1—2 мали дату (до кінця першої третини III ст. до н. е.) циркуляцію, чи все-таки полишили поряд із синхронним ім матеріалом, не можна, з нашої точки зору, вважати остаточно вирішеним. Кількість раннього матеріалу (раніше за 330 р. до н. е.) на пам'ятці ще потребує свого аргументованого пояснення.

Заслуговує на увагу і детальний аналіз сіроглиняної кераміки. Автори порівнюють екземпляри, знайдені в У 6, з аналогічними формами з Істрією та Ольвією, де вони традиційно належать до місцевої продукції. Це так, проте таке формальне порівняння, до публікації відповідних груп матеріалу із синхронними комплексами Херсонеса, а також Керкінітіди та Калос Лімена, а також необхідних аналізів глинняного тіста, дає дещо однобічну картину. Це, до речі, визнають і автори (с. 131, прим. 18).

Виявляється важливим також питання етнічних контактів та пропозицій щодо їх розв'язання, а також проблеми соціальних зв'язків. Вони традиційно вирішуються на основі однієї групи матеріалу — ліпного посуду. Кераміка кизил-кобинського кола вказує на присутність залежного таврського чи скіфо-таврського населення, яке з'явилося на Панському разом із херсонесськими колоністами. Посуд, що має паралелі в степовій зоні Буго-Дніпровського регіону, серед якого трапляються екземпляри, підправлені на гончарному колі, свідчать уже про наявність, з одного боку, «грецьких покупців», з іншого — вищий рівень еллінізації «скіфського елемента» (чи змішаного греко-скіфського населення), у порівнянні з таврським (с. 188—189). У результаті зроблено висновки про змішаний грекський та варварський склад населення будівлі У 6. Оскільки, за авторами, археологія не дає свідчень про те, що ці групи населення проживали в різних частинах комп-

лексу, це означає, що ідентифікувати варварський елемент виключно як рабів чи слуг неможливо. Усе це призвело до остаточного висновку, що групи населення були змішані і чоловіки-греки брали за дружин варварських жінок (с. 282).

Зазначимо, що, використовуючи такий методичний підхід для визначення етно-соціальної структури населення, ми маємо погодитися з тим фактом, що жіноче населення всіх північнопричорноморських міст протягом усього хронологічного діапазону їх існування було тотально варварським чи в кращому випадку — греко-варварським. У протилежному ж випадку слід констатувати, що сучасний рівень досліджень вимагає пошуку нових підходів до розв'язання цих складних проблем. Варварським елементом не можна нехтувати, проте масив опублікованих у книзі матеріалів, з нашої точки зору, не дає підстав для таких висновків.

У розділі, присвяченому культовим предметам, привертає увагу авторська інтерпретація двох кам'яних об'єктів як унікальних віттарів нетипової форми у вигляді птахів — G 5—6 (табл. 145—146). Автор не зміг підібрати їм аналогії та визначив як «спеціфічний місцевий тип домашнього віттаря, пов'язаний з деякими домашніми (?) культами» (с. 214). З нашої точки зору, їх варто порівняти з двома кам'яними сімностями L 28—29 (табл. 174), особливо з їхніми бічними сторонами, щоб зробити висновок, що йдеться про незакінчені вироби аналогічного призначення.

Розглядаючи роботу, що рецензується, не можна не зачепити питань історичної інтерпретації не лише самої пам'ятки, але й історії Північно-Західної Таврики IV ст. до н. е. Не можна погодитися з тим, що найближчі паралелі споруді У 6 є серед садиб, дослідженіх в околицях Керкінітіди та на Гераклейському півострові (с. 84). Акцентуючи увагу на близьких розмірах та планувальному вирішенні У 6 і будівельних комплексів зазначених районів, автори забувають одну істотну деталь: і на Гераклейському півострові, і в околицях Керкінітіди комплекси, що стоять окремо, розташовані на території земельних ділянок, а У 6 входить до комплексу агломерації Панське⁴. А це досить істотний момент при інтерпретації цього комплексу. Як абсолютно справедливо вказують автори роботи, У 6 близька до споруди, дослідженої в урочищі Дідова Хата в Нижньому Побужжі⁵. Але крім цього, такий самий будівельний комплекс відкритий у Кримському Приазов'ї, поруч з укріпленням Генеральське-західне⁶. Саме таке розташування колективних садиб дозволило обґрунтувати гіпотезу про їх приналежність певним верствам залежного населення, які були відмінні за своїм статусом від рабів класичного типу, що жили на сільсько-гospодарській території античних держав Північного Причорномор'я⁷. Але, на жаль, роботи, в яких детально розглядалось це питання, залишилися невідомими авторам кни-

ги. А ця гіпотеза добре узгоджується зі спостереженнями Л. Ханнестад, В.Ф. Столбі і О.М. Щеглова про зміщене етнічне походження мешканців У 6, які було зроблено на підставі аналізу ліпної кераміки (с. 282).

Слід також зазначити, що вже давно в науковій літературі ведеться дискусія про те, чи може ліпна кераміка свідчити про присутність у складі населення античних центрів вихідців з варварської периферії або це явилось пояснюється якимись іншими причинами⁸. Це питання ще не вирішено остаточно і не тому, що відсутній конкретний матеріал. Річ у тому, що в історіографії дотепер ще відсутня загальновизнана методика інтерпретації цієї групи керамічного матеріалу, який може бути показником не тільки етнічного, але і соціального стану осіб, що використовували її в побуті⁹. А це, у свою чергу, непрямо підтверджує припущення про те, що мешканцями У 6 була якась група соціально залежного населення.

Принагідно необхідно згадати і деякі історичні висновки, зроблені на підставі археологічних даних, здобутих в ході вивчення цієї пам'ятки. У роботі, що рецензується, деякі положення, як, наприклад, заснування поселення Панське вихідцями з Нижнього Побужжя чи про ольвійсько-херсонеську війну, розглядаються вже не як гіпотеза, а як цілком установлений факт (с. 9, 16—17). Однак із цим погодитися важко.

Дійсно, до рубежу V — першої четверті IV ст. до н. е. належить поява в Північно-Західній Таврії нових античних поселень, що виникають на північному побережжі Тарханкутського півострова, на місці майбутнього Калос Лімена¹⁰, і на березі Ярилгачської бухти (Панське I) (с. 280)¹¹. Для підтвердження цієї гіпотези були використані матеріали могильника поселення Панське I, в якому відкриті похованальні комплекси, п'ять з яких знаходять найближчі аналогії в некрополі Ольвії та її околиць¹², та нижній шар сусідньої будівлі У 7, яка являла собою укріплення з чотирма круглими баштами. О.М. Щеглов пояснює це широкою й інтенсивною експансією до Північно-Західної Таврики на початку IV ст. до н. е. вихідців з території Ольвійського полісу, якими й було засноване поселення Панське I¹³. А С.Ю. Сапрікін бачить причину появи цього поселення у внутрішньополітичній боротьбі в Ольвії, яка й привела до виселення звідти частини населення до Північно-Західної Таврики¹⁴.

Але ця точка зору не була підтримана цілою низкою дослідників. Спочатку С.Б. Ланцов¹⁵, а потім С.Б. Буйських¹⁶ і В.О. Кутайсов¹⁷ не погодилися з цим висновком. Причому В.О. Кутайсов, проаналізувавши матеріали могильника поселення Панське I, дійшов досить аргументованого висновку, що, виходячи тільки з виділених рис, зараз не можна атрибутувати їх (маються на увазі поховання і керамічний комплекс цього могильника) як специфічно ольвійські¹⁸. Адже конкретні

риси похованального обряду, зафіксовані в могильнику, були зумовлені не лише традицією і віруванням певних груп населення, але й місцевими природними умовами. Тому формальні ознаки не слід розглядати супротивно механічно і абсолютноизувати. До цього можна додати, що навряд чи методично виправдано, як це зробив С.Я. Рогов, залучати для підтвердження тези про вихідців з території Ольвійського полісу, похованих у могилах першої четверті — першої половини IV ст. до н. е. могильника Панське I, епіграфічні пам'ятки другої половини цього століття¹⁹. Цей матеріал пов'язаний уже з іншим етапом в історії поселення Панське I, і він, як і матеріали з могильника, не може «працювати» на користь висновку про очевидний зв'язок між поселенням Панське І Ольвією, а також «винятовувати всякі сумніви» щодо цього²⁰.

Певний паралелі, як в матеріальній культурі, так і в похованальному обряді грецького населення Нижнього Побужжя і Північно-Західної Таврики, пояснюється насамперед спільнім, вірогідно іонійським, походженням населення, а не фізичним переселенням на Панське I вихідців саме з Ольвії у першій четверті IV ст. до н. е.²¹. І вже ніяк не можна як доказ «ольвійського періоду» в історії поселення Панське I залучати знахідку в шарі початку IV ст. до н. е. монети Істрії і стверджувати, що вона потрапила туди саме з Ольвії²². У цей час вже існував прямий морський шлях, що зв'язував Північно-Західну Таврику з античними центрами західнопонтійського регіону²³, і знахідка монети може свідчити лише про те, що економічні контакти мали місце на той час. З іншого боку, не можна виключити й того, що виникнення поселення Панське, як і інших пам'яток аж до початку третьої четверті IV ст. до н. е., слід пов'язувати з діяльністю Керкінітського полісу²⁴, хоча наполягати на цьому до отримання нового археологічного матеріалу навряд чи можна²⁵.

Досліджуючи агломерацію Панського I, О.М. Щеглов дійшов висновку, що на зламі першої і другої четверті, але не пізніше середини IV ст. до н. е., поселення зазнало якихось ворожих дій, з якими пов'язані сліди пожеж²⁶. Причому більш пізнє руйнування, як і кенотафи та поховання убитих, що датуються не пізніше другої — третьої четверті IV ст. до н. е., слід пов'язувати з військовими діями Херсонеса проти Ольвії, під юрисдикцією якої знаходилося поселення Панське I. Унаслідок цієї «невідомої війни» Ольвія зазнала поразки, а Херсонес встановив контроль над родючими землями, що знайшло відображення і в зміні іонійських рис культури дорійськими²⁷. Незважаючи на те, що гіпотеза про ольвійсько-херсонеську війну була підтримана деякими дослідниками²⁸, вона, з нашої точки зору, не може бути прийнятою. Її суперечить не тільки стратиграфія досліджених археологічних шарів поселення Панське I²⁹, яка не дозволяє, безумовно, у цьому випадку

спиратися на дані археології³⁰, але й низка інших вельми важливих даних, на яких потрібно зупинитися детальніше.

Першим на невідповідність висновку про війну, що мала місце між Ольвією і Херсонесом, наявному матеріалові, звернув увагу М.І. Золотарьов. Він, проаналізувавши знахідки ольвійських монет в Херсонесі, вказав, що втрата Ольвією контролю над землями в Північно-Західній Таврії сталася не внаслідок військових дій між цими державами, а має якісь інші причини³¹. Висновок про ольвійсько-херсонеську війну, що нібито мала місце, також погано узгоджується з цілим комплексом джерел, що свідчать якщо не про дружні або союзницькі, то про досить тісні економічні і культурні зв'язки між Ольвією та Херсонесом протягом IV—II ст. до н. е.³². На користь цього, зокрема, свідчить херсонеський декрет на честь ольвіополіта³³, який, на думку Ю.Г. Виноградова, датується не пізніше останньої четверті IV ст. до н. е.³⁴ і, таким чином, близький до дати ольвійсько-херсонеського збройного конфлікту. Більше того, сліди пожежі, кенотафи і поховання убитих, зафіксовані на поселенні і в некрополі Панське I, самі по собі ще не свідчать саме про ольвійсько-херсонеське збройне протистояння³⁵, а одне унікальне джерело, виявлене при розкопках поселення Панське I, прямо суперечить цьому.

Це фрагмент чорнолакової чащі, що датується не пізніше третьої четверті IV ст. до н. е., на якому було вирізьблено графіті³⁶. Причому цю знахідку було зроблено в зольнику, насипаному над однією з веж зруйнованого не пізніше середини IV ст. до н. е. чотирьохбаштового укріплення Панське I³⁷. На думку Ю.Г. Виноградова, ці графіті являють собою виписку з ольвійської псефізми на честь двох афіян, Ксантіппа, сина Арістофонта, і Філополіда, сина Філополіда, яку він за уточненими даними датує 40—30-ми рр. IV ст. до н. е.³⁸. Але важко погодитися з тим, що ця знахідка уточнює *terminus post quem* ольвійсько-херсонеського конфлікту, оскільки графіті знайдено в зольнику, що виник на місці вже зруйнованої на той час вежі³⁹. Отже, ця знахідка ні в якому разі не може ані свідчити про ольвійсько-херсонеський збройний конфлікт, ані датувати цю подію⁴⁰.

Останнім часом до аналізу матеріалів, пов'язаних з гіпотезою про ольвійсько-херсонеську війну, звернувся С.Я. Рогов, який, проаналізувавши всі *pro et contra*, дійшов висновку, що ні про яке військове протистояння Херсонеса І Ольвії у цей час говорити не можна. Цьому суперечать наявні археологічні дані і вельми показовий нумізматичний матеріал⁴¹. Таким чином, поки немає ніяких підстав говорити про будь-яке ольвійсько-херсонеське збройне протистояння в Північно-Західній Таврії⁴². І, як ми вважаємо, все сказане вище треба було б враховувати авторам роботи, що рецензується.

Оцінюючи роботу в цілому, необхідно підкреслити, що всі дискусійні, сумнівні чи

навіть помилкові моменти, на які було нами сконцентровано увагу, не піддають сумніву важливість та необхідність цієї книги. Вона видана на високому рівні — не кожна північнопричорноморська пам'ятка може похвалитися таким томом. Він з'явився вчасно — зараз, як ніколи, важливо повернутися до накопичених багаторічними розкопками матеріалів, порівнювати їх із новими знахідками, використовуючи нові розробки та коригувати ті ідеї та гіпотези, що були сформульовані раніше. Час минає, проте ретельно опублікована колекція лишається тією необхідною базою даних, без якої неможливо рухатися далі і вивчати античні старожитності, якими так багата наша земля. Необхідно відзначити вагомий внесок до цієї справи видавництва Aarhus University Press, яке зробило все, що від нього залежало, аби книга вийшла в прекрасному поліграфічному виконанні і з високоякісним ілюстративним матеріалом. І залишається тільки шкодувати, що книга видана не там, де знаходиться дослідження пам'ятка, а в Данії, де останнім часом спостерігається підвищений інтерес до античних старожитностей Північного Причорномор'я, свідченням чого є створення центру з їх вивчення при Aarhus University. Будемо сподіватися, що найближчим часом на такому самому поліграфічному рівні видаватимуться і матеріали могильника Панське I та інших будівель, розкопаних на пам'ятці, що будуть зацікавлено сприйняті фахівцями, як і книга, якій присвячено рецензію.

¹ Sparkes B.A., Tallott L. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. (The Athenian Agora. — Vol. XII). — Princeton, 1970. — № 608.

² Парович-Пешкан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — С. 70. — Рис. 68, 1—2.

³ Данильченко С.А. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 218—219. — Табл. I, 4.

⁴ Зубарь В.М. Об атрибуции коллективных усадеб раннеэллинистического времени // ВДИ. — 1998. — № 4. — С. 104.

⁵ Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 37—39.

⁶ Масленников А.А. Древние греки в Крымском Приазовье // ВДИ. — 1995. — № 2. — С. 89; Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. — М., 1998. — С. 50—59.

⁷ Детал. див.: Зубарь В.М. Об атрибуции... — С. 102—116; Зубарь В.М. Про атрибуцию пам'яток сільської території античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 25—34.

⁸ Детал. див.: Кастанаян Е.Г. Лепная керамика Боспорских городов. — Л., 1981. — С. 3—6.

⁹ Пор.: Кастанаян Е.Г. Зазн. праця. — С. 135.

¹⁰ Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Археологические исследования Калос Лимена // АИК. — 1993. — Симферополь, 1994. — С. 172—173; Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Ранний строительный ярус Калос Лимена // Мир Ольвии: Тез. докл. — К., 1996. — С. 136—139; Кутайсов В.А., Уженцев В.Б. Калос Лимен (раскопки 1988—1995 гг.) // Археология Крыма. — 1997. — № 1. — С. 46; Кутайсов В.А., Анохин В.В., Приднев С.В., Уженцев В.Б. Охранные раскопки городища и некрополя Калос Лимена // Археологические исследования в Крыму 1994. — Симферополь, 1997. — С. 170; Кутайсов В.А. Историческая география Северо-Западного Крыма // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 43.

¹¹ Рогов Е.Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 133.

¹² Рогов Е.Я. Сырцовые конструкции в погребальных сооружениях некрополя Панское I // КСИА. — № 182. — 1985. — С. 45—50; Рогов Е.Я. Ольвиополиты в Северо-Западном Крыму // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. Памяти Ю.В. Андреева. — СПб., 2000. — С. 269—274.

¹³ Щеглов А.Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. Проблемы социально-политического развития и идеологии. — Л., 1986. — С. 166; Щеглов А.Н. Un établissement rural en Crimée: Panskoje I (fouilles de 1969—1985) // Dialogues d'histoire ancienne. — 1987. — № 13. — Р. 244—247; Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история и культура. — М., 1990. — С. 313—314; Hennestad L., Stolba V.F., Щеглов А.Н. Op. cit. — Р. 16—17; ср.: Золотарев М.И. Херсонес и Ольвия в конце VI—II вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 11.

¹⁴ Sapirkin S. Khersonesos Taurike: New evidence on Greek city-state in the Western Crimea // Proceeding of the first international congress on the Hellenic Diaspora from antiquity to modern times. — Amsterdam, 1991. — Р. 238; Sapirkin S.J. Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI—I centuries BC). — Amsterdam, 1997. — Р. 124.

¹⁵ Ланцов С.Б. Западный Крым в составе Херсонесского государства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1991. — С. 10; Ланцов С.Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории Херсонесской хоры // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 92—93.

¹⁶ Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект: Тезисы докладов. — Севастополь, 1997. — С. 18—19. При нагідно слід зазначити, що навряд чи можна назвати коректним зауваження Е.Я. Рогова,

- який звинуватив С.Б. Буйських за критичне ставлення до концепції О.М. Щеглова в «сумбурності, непослідовності, а часом і упередженості» (Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 270).
- ¹⁷ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым в V — первой половине IV вв. до н. э. // Северное Причерноморье в античное время. — К., 2002. — С. 142—143; Кутайсов В.А. Историческая география Северо-Западного Крыма // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 44.
- ¹⁸ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 142—143.
- ¹⁹ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 142.
- ²⁰ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273.
- ²¹ Пор.: Кутайсов В.А. Античный город Керкинитида. — К., 1990. — С. 148; Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 140, 143.
- ²² Гилевич А.М., Столба В.Ф., Щеглов А.Н. Нахodka монеты Истрии в Северо-Западном Крыму // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — Одесса, 1991. — С. 23.
- ²³ Павленков В.И. Истр-Левка-Каркинистида. Краткий путь через Понт в VI—V вв. до н. э. // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — Одесса, 1991. — С. 69—71.
- ²⁴ Ланцов С.Б. Античное поселение... — С. 93; ср.: Буйских А.В. Рец.: The Greek Colonisations of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology. — Stuttgart, 1998 // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 205.
- ²⁵ Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 143.
- ²⁶ Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 314, 323.
- ²⁷ Щеглов А.Н. Процесс и характер... — С. 167—168; Sčeglov A.N. Un établissement rural... — Р. 244—247; Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 323; Hennestad L., Stolba V.F., Sčeglov A.N. Op. cit. — Р. 9, 16—17.
- ²⁸ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 170—171; Виноградов Ю.Г. Понт Эвксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 19—20; Столба В.Ф. Монетная чеканка Керкинитиды и некоторые вопросы херсонеско-керкинитидских отношений в IV—III вв. до н. э. // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 154; Назаров В.В. К вопросу об ольвийско-херсонесском конфликте IV в. до н. э. // Україна—Греція та сучасність: Тези доповідей. — К., 1993. — С. 95—96; Доманский Я.В., Фролов Э.Д. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 85.
- ²⁹ Див.: Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135.
- ³⁰ Пор.: Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Зазн. праця. — С. 323.
- ³¹ Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в V—II вв. до н. э. по numизматическим данным // Древнее Причерноморье: Тезисы докладов. — 1989. — С. 30—31; Золотарев М.И. Была ли херсонеско-ольвийская война в середине IV в. до н. э.? // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища: Материалы междунар. науч. конф. — СПб., 2002. — Часть 2. — С. 68—70.
- ³² Русєєва А.С. Економічні та культурно-політичні відносини Ольвії з Херсонесом // Археологія. — 1983. — Вип. 44. — С. 7—13; Виноградов Ю.Г. Политическая история... — С. 171, 183—186, 209—217; Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н. э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) // Северо-Западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 123—137.
- ³³ IOSPE, I², № 345.
- ³⁴ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 62—63.
- ³⁵ Пор.: Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135.
- ³⁶ Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Він же. Некоторые проблемы... — С. 135—136.
- ³⁷ Щеглов А.Н. Раскопки в Северо-Западном Крыму // АО 1986. — М., 1988. — С. 354; Chtcheglov A. Polis et chora. Cité et territoire dans la Pont-Euxin. — Paris, 1992. — Р. 242—243.
- ³⁸ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты... — С. 54—58; Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135; Рогов Е.Я. Ольвиополиты... — С. 273; пор.: Яйленко В.П. Некоторые вопросы интерпретации херсонесской присяги и почетной надписи Агасикла // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва-Магнитогорск, 2001. — Вып. 10. — С. 175—176; Він же. Тени ольвиополитов и херсонесских олигархов в западной Таврике // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва-Магнитогорск, 2001. — Вып. 10. — С. 3—17.
- ³⁹ Виноградов Ю.Г. Ольвиополиты... — С. 59.
- ⁴⁰ Зубарь В.М. Еще раз о так называемом ольвийско-херсонесском вооруженном конфликте середины IV в. до н. э. // Старожитности Причерномор'я. — Одесса, 1995. — С. 17—20.
- ⁴¹ Рогов Е.Я. Некоторые проблемы... — С. 135—140.
- ⁴² Пор.: Ланцов С.Б. Западный Крым... — С. 10; Кутайсов В.А. Северо-Западный Крым... — С. 141—142.

А.В. БУЙСЬКИХ,
В.М. ЗУБАР

Одержсано
03.02.2003

В а г а л и н с к и А.Ф.

Излъскана керамика от I — начало на VII век южно от Долен Дунав (България). Vagalinski L.F.

Burnished Pottery from the First Century to the Beginning of the Seventh Century AD from the Region South of the Lower Danube (Bulgaria).

Sofia, 2002. — 200 с.

Кераміка становить для археологів один з основних об'єктів вивчення, і тому кожна публікація на цю тему, тим паче монографія, викликає зацікавленість великого наукового загалу. Як свідчить назва, книга відомого болгарського дослідника¹ присвячена лискованій кераміці I — початку VII століття з регіону південніше Нижнього Дунаю, тобто з території Болгарії. Слід зазначити, що близько 85 % описаних автором знахідок мають різні відтінки сивого кольору, решта має здебільшого коричневе забарвлення. Отже, мова, по суті, йде про гончарну «сиволисковану» кераміку, поширену в певний період у римських провінціях та в порубіжних варварських племен Європи. Подібний посуд добре відомий і на території України: на античних пам'ятках, у кочових сарматів, у культурах римського часу — липицькій, карпатських курганів, черняхівській.

Дослідження Л. Вагалінського побудовано на колекціях, раніше лише частково опублікованих у різних виданнях серед інших знахідок. Значний масив цих матеріалів (наданих авторові колегами або здобутих ним особисто) видано вперше. Практично всі вони відображені на професійно зроблених таблицях. Для міжнародної читацької аудиторії роботу з книгою полегшує те, що болгарський текст супроводжується майже повним паралельним англійським перекладом.

На жаль, до України іноземна археологічна література останніми роками надходить занадто нерегулярно, а саме за цей час вийшло кілька публікацій на згадану тему. Тому для вітчизняного знавця варто ознайомитися з розділом «Історіографічний огляд». Автор ретельно розбирає погляди дослідників з різних країн щодо проблеми виробництва ліщеної кераміки на теренах Середньої та Східної Європи в плані хронології та культурних впливів.

Більшість дослідників звертають увагу на те, що час масової появи ліскованого посуду в Центральній Європі збігається з початком Великого переселення народів, і пов'язують цей факт із вторгненням варварського

населення зі сходу (германці-готи, гуни, сармато-алани). У загальному вигляді такі погляди були висловлені ще в міжвоєнний період. Е. Бенінгер (Beninger, 1931)² вважав, що техніку лощіння прийшли вестготи перейняли у місцевих кельтів, а А. Алфольді (Alföldi, 1932) бачив її коріння в Південній Росії (тобто в Україні). Пізніше низка науковців наводили свої докази щодо принадлежності кераміки з лощеним декором прибульцям зі Східної Європи, які служили в римській армії на засадах федератів і мали місце поселення на територіях Південної Німеччини, Австрії та Південно-Східних Альп, Чехії, Угорщини, Сербії (Poczy, 1957; Tejral, 1972, 1985; Grünewald, 1977, 1980; Pollak, 1980; Bonis, 1980; Gross, 1992; Zeman, 1994; Schmidt, 2000; Nicolić-Porpević, 2000). Самі знахідки отримали в колі спеціалістів назву «федератська кераміка». Більш конкретно її пов'язують із розселенням гото-алано-гунської групи федератів під керівництвом вождя Алатея і Сафракса (Soproni, 1979, 1985; Rodriguez, 1997).

Іншої думки дотримуються деякі угорські вчені. Оскільки у сарматів Середнього Дунаю лісковані посудини були відомі раніше за прихід гунів та їх союзників, А. Вадай вважає, що їхні потреби забезпечують місцеві сарматські гончарі (Vaday, 1980/1981; 1989). До провінційно-римського походження сивого посуду схиляються А. Мочі (Mocsy, 1977), а також К. Оттомані, яка підкреслює давні кельтські традиції в місцевому гончарстві (Ottomanyi, 1982, 1991; пізніше вона частково визнала і «східний вплив»: 1999). Л. Вагалінський наводить розгорнуті аргументи на противагу дослідниці, а також її словацького однодумця Е. Крековича (Krekovič, 1998). Привертають увагу його хронологічні спостереження щодо виробництва ліскованого посуду в Паннонії: такі знахідки майже відсутні у період між серединою II та серединою IV ст., тобто кельтська традиція була перервана. Свого часу кельтсько-латенська спадщина в керамічному виробництві залишила слід у різних європейських народів, зокрема в так званій класичній фазі гето-дакійської культури I ст. до н. е. — I ст. н. е. Автор аналізує висловлене деякими дослід-

никами (Diaconu, 1970; Tejral, 1972; 1985; Магомедов, 1987) припущення про можливість доживання традиції виготовлення лискованого посуду до пізньоримського часу через посередництво гето-дакійських культур I—III століть (Липицька, Поянешті-Виртишкої, Кілія-Мілітаръ)³. Але, на його погляд, відповідних знахідок у названих культурах відомо занадто мало.

Нашого болгарського колегу цікавлять дослідження українських спеціалістів щодо матеріалів пізньоантичних пам'яток Північного Причорномор'я та черняхівської культури. Він критично сприйняв основний висновок з роботи О.В. Гудкової та В.В. Крапівіної⁴ про те, що сивоглинняний посуд з Ольвії та Тіри, з одного боку, та посуд черняхівської культури, з іншого, мають різне походження, а схожість між ними пояснюється впливом провінційно-римської культури. Цей погляд доповнюють тези доповіді О.В. Гудкової та А.Е. Малюкевича⁵. На поселеннях Нижнього Дністра (а також Нижнього Побужжя, тобто в оточенні Тіри та Ольвії) кінця I — першої чверті III ст. вони бачать дві групи сивої гончарної кераміки: античну (продукція міських майстерень) та варварську (виробництво сільських гончарів). Остання надзвичайно близька до столового посуду черняхівської культури. Автори пояснюють це тим, що її могли принести східні германці, які з кінця I ст. розселялися поміж місцевого населення. На думку Л. Вагалінського, такий висновок виглядає вірогідним, але ж потребує археологічних доказів переселення германців у цей період, оскільки в письмових джерелах такі відомості відсутні. Ми вважаємо, що скептичне ставлення болгарського археолога до викладених поглядів цілком виправдане. Схожість штучно відокремлених трьох груп матеріалів: 1) певної частини сивого посуду з Ольвії та Тіри, 2) «варварської» кераміки сільських поселень, 3) посуду черняхівської культури, — пояснюється лише тим, що всі вони належать саме до цієї культури і датуються в її хронологічних межах другою половиною III — початком V ст. Більш раннє їх датування є непорозумінням, пов'язаним зі складністю стратиграфії пізніх шарів городищ та поселень (до речі, у гарантовано «закритих» комплексах поховань римського часу посуд черняхівського типу відсутній)⁶.

Твердження, що черняхівський гончарний посуд являє собою якісно новий етап (з урахуванням провінційного впливу) у розвитку ліпних форм вельбарської культури (тобто готського посуду)⁷, узгоджується з поглядами автора книги. Деяцьо дивує його заперечення ролі у цьому сарматів, особливо «у західному еквіваленті Черняхова, а саме культурі Синтана де Муреш», де «розвинуте гончарство мали середньодунайські сармати». Але ж у Трансильванії, що частково входить до басейну Середнього Дунаю, черняхівське населення з'являється досить пізно — у

другій половині IV ст. — і вже зі сформованими традиціями. Автор відзначає факт появи в гунський час лискованого посуду, подібного до черняхівського, і «у північно-східному куті античного світу — в Танаїсі». З переселенням черняхівських угрупувань у другій половині IV ст. і пізніше пов'язують знахідки лискованих посудин у Добруджі (провінція Мала Скіфія) румунські дослідники (Comşa, 1967; 1972; Oraş, 1991; 1996).

Схожі погляди, властиві більшості європейських науковців, панують серед дослідників старожитностей Болгарії. На думку Б. Бöttgera, традиція лощеної орнаментації посуду потрапляє в Дакію, Мезію, почасти в Паннонію в кінці IV ст. разом із вестготами і внаслідок їх романізації поєднується з місцевими керамічними формами, а відмірає в VI ст. з відходом вестготських прикордонних частин (Böttger, 1967a; 1967b). З німецьким ученим у цілому погоджуються й інші дослідники (Кузманов, 1985; Kuzmanov, 1992; Falkner, 1999), маючи розбіжності в окремих питаннях, наприклад, хто безпосередньо виробляє «федератську» кераміку — майстри з середовища варварів-федератів чи місцеві гончарі. Г. Гомолка-Фухс вважає, що вирішуючи проблему походження цього посуду, необхідно враховувати не лише культуру Синтана де Муреш-Черняхов, тобто племена вестготів, але й інших «східних варварів» (Gomolka-Fuchs, 1974; 1989; 1993; 1995). Її підтримує Л. Вагалінський, посилаючись на свідчення письмових джерел про заселення цих провінцій її іншими племенами — сарматами, гунами, карпами, різними східними германцями. За спостереженнями Г. Кабакчиєвої, сіро- та чорнолощений посуд римських кастеллумів I ст. н. е. зберігає пізньолатенські традиції; пізніше техніка лощіння в Мезії зникає і з'являється знову в останній чверті III—IV ст., але вже з іншими формами посудин (Kabakchieva 1997; Кабакчиева 2000; у другі). Перші роботи узагальнюючого характеру щодо цікавої для нас групи кераміки в Болгарії належать авторові монографії⁸.

У наступному розділі книги «Характеристика об'єктів з лискованим декором у Болгарії» зібрано досить детальну історичну та археологічну інформацію про 34 досліджені пам'ятки римського часу. Значна їх кількість являє собою відомі з письмових джерел історичні міста або укріплени пункти Дунайського лімесу, такі як Нове, Ятрус, Нікополіс, Абрітус, Трансмаріска, Дурострум, Марциаполь, Августа Траяна та інші. До кожної пам'ятки зроблено описи кераміки з номерами за каталогом, викладено умови її знаходження та датування.

З цим розділом прямо пов'язаний «Каталог», поданий для зручності користування в кінці тому. У ньому описано 400 зразків кераміки (номерів). Різноманітність форм приведено до певної системи. Класифікацію кераміки зроблено за ієрархічною схемою, що

має кілька ступенів: вид (форма) — тип — варіант — артефакт (номер за каталогом). Виділено такі форми: амфори, глеки, миски, чаши, горщики, доліуми (корчаги), цідилки, більш рідкісні види — культові посудини (керноси), мортарій, кришки, різні (відро, аск). Артефакти мають наскрізну нумерацію з літерою, що позначає форму посуду. Текст каталогу наскрізнь описаний важливою інформацією: ступені системи мають описи форм та орнаментів, необхідні пояснення, датування. Наведені позначення відповідних типів у системах інших дослідників, до окремих посудин знайдено близькі аналогії з інших регіонів.

Кожен, кому доводилося займатися археологічною класифікацією, знає, яка це цікава, але важка і, до того ж, невдачна робота. Колеги і навіть однодумці неодмінно знайдуть у вашій системі помилки, порушення, відсутність чіткої ієрархії ознак і т. ін. Не є винятком і рецензована робота. Мені в ній не заважають зрозумілі принципи класифікації. Мабуть, для виділення типу посуду автор обирає найбільш яскраві ознаки, але іноді ці ознаки виглядають випадковими. Так, для глеків вирішальною ознакою типу стає інколи форма корпусу, інколи лише форма шийки (тип VII, що включає лише відбиті частини шийок). Важко збагнути, чому амфороподібні глеки (тип VIII) не включені до виду «амфори». Деякі види, на мій погляд, автор розуміє занадто широко: до «чаш» заражовано куклі, келихи, широкогорлі глеки, триручну посудину (щоправда, у болгарській мові слову «чаша» відповідає більш загальне поняття «посудина до пиття»). Досить різноманітні посудини увійшли і до «горщиків»⁹. Помилково сюди потрапив фрагмент віння керамічного відра з рельєфною імітацією металевої петлі (номер Г253), хоча в каталозі представлений екземпляр відра іншого типу (без петель, номер Р345) з відповідними аналогіями. Недоліки роботи (які добре усвідомлює і сам автор — с. 84) значною мірою пояснюються основною об'єктивною причиною — нестачею матеріалу. Адже тільки невелика частина посудин має повні профілі, а окремі типи представлени лише однією посудиною.

Результати дослідження викладені в розділі «Висновки». Л. Вагалінські розподіляє сиволовчену кераміку на дві хронологічні групи: ранньоримську (І ст. до н. е. / І ст. н. е. — ІІ ст.) та пізньоримську (ІІІ ст. — близько 600 р.). Ранньоримська група зареєстрована тільки на восьми пам'ятках (116 номерів за каталогом), розташованих переважно на північному заході Болгарії. Цей посуд має низку аналогій за формою та декором у кельтських комплексах. На думку автора, причиною популярності лощеного декору у регіоні був не лише загальний «кельтський вплив», але, у першу чергу, існування анклавів нашадків етнічних кельтів з племені «малих скордисків». Поки що не можна уточнити верхню хронологічну межу зникнення

ранньоримської ліскованої кераміки, але між двома групами наявний хіatus, який починається десь у ІІ ст. і завершується у середині ІІІ ст. (аналогічна картина в Паннонії).

Пізньоримська група посуду представлена набагато краще (284 номери), її поширення охоплює всю Болгарію, переважно між Дунаем та гірським масивом Стара Планіна. Дуже різиться асортимент посудин. Наприклад, якщо у ранній групі миски становлять 63 %, а глеки менше 3 %, то серед пізньої групи — навпаки: мисок лише 7 %, а глеки складають половину. На підставі добре датованих знахідок встановлено три хронологічні підгрупи пізньоримської кераміки, з яких підгрупа середини ІV — середини V ст. як за кількістю, так і за різноманітністю форм значно переважає.

Лощений декор розвивався в часі. У ранньоримській групі для мисок характерне лощіння на обох, зовнішній і внутрішній, поверхнях (горизонтально-смугасте або суцільне). Інші форми посуду прикрашалися більш різноманітно — горизонтальні, вертикальні та навскісні прямі і хвилясті лінії. У пізньоримській групі посуду, замість ліскування всієї поверхні, акцент робиться на орнаментації окремих ділянок виробу. Застосовуються прямі, навскісні, хвилясті лінії, зигзаг, «криб'яча кістка», аркоподібний орнамент, гратеги. Останній мотив зафіксований поки що тільки в інтервалі останньої чверті ІV—VI століть.

Технологічні характеристики вивчених зразків не дають надійних залежностей. Майже весь посуд зроблений з ретельно підготовленої глини на важкому (ножному) гончарному колі, зрідка вкритий ангобом, добре випалений. Серед різних відтінків сірого та чорного кольорів поверхні червоні та жовті винятки трапляються лише в пізній групі.

Окремий підрозділ Л. Вагалінські присвячує питанню етнічної інтерпретації матеріалу. Як сказано вище, частину типів ранньоримського посуду він виводить з традицій кельтського населення. У пізньоримській групі ціла низка посудин пов'язана з варварською гончарською традицією (можливе походження таких форм з відповідними аналогіями наведене в каталозі). Найбільше такого посуду, як і лощеної кераміки в цілому, припадає на період середини ІV — середини V ст. Це збігається з повідомленнями письмових джерел про заселення краю після 375 р. варварами (тобто готами-«черняхівцями»), що перейшли Дунай, шукаючи захисту від гунів. Майже всі «варварські» форми посудин походять з римських фортець, розташованих уздовж Нижньодунайського лімесу. Вірогідно, тут було розміщено федератів для захисту кордону, а особливо шляхів на Константинополь¹⁰. Автор доходить висновку, що в пізньоримський час лощіння було модою, занесеною в нижньодунайські провінції варварами (східними германцями, сарматами). Нові піддані Імперії швидко сприймають

місцеві римські керамічні форми. З іншого боку, провінційні гончарі адаптуються до їхніх смаків і прикрашають лощінням свою продукцію, навіть такі традиційні форми, як аскос і кернос.

Нова книга являє собою важливий внесок в археологію римської доби та раннього середньовіччя і допоможе дослідникам різних країн у розв'язанні проблем як місцевого, так і європейського масштабу. Зокрема, праця Л. Вагалінськи дає цінний довідковий і порівняльний матеріал для досліджень сусіднього до Нижнього Дунаю регіону — українського Північно-Західного Причорномор'я. Хоча тема сиволікованої кераміки у плані хронології розроблена тут ще недостатньо, у матеріалах двох регіонів можна помітити деякі спільні риси. На пам'ятках між устями Дунаю й Дніпра також наявні дві хронологічні групи сірої кераміки — ранньоримська та пізньоримська, але перша група, здається, датується ширше — аж до середини III ст. У цій ранній групі між обома регіонами помітна певна типологічна близькість, особливо стосовно мисок найбільш масових типів — I, II, також VII. У пізньоримський час для кожного з регіонів характерна варваризація стилю місцевого столового посуду. Але якщо в містах Північно-Західного Причорномор'я він практично повністю (або значною мірою) складається з кераміки черняхівських типів, то на території нижньодунайських провінцій вплив варварських смаків відбився здебільшого в декорі посудин. Для українських археологів вартий уваги загальний висновок як автора книги, так і інших європейських спеціалістів про те, що більш-менш широке виробництво сиволікованого посуду на Середньому та Нижньому Дунаї починається внаслідок переміщення населення черняхівської культури на її фінальному етапі. А тому потребують певного перегляду поширені погляди відносно «провінційно-римського стилю» черняхівської кераміки та походження черняхівського гончарства з дунайських провінцій.

¹ Д-р Людмил Вагалінськи поєднує свою основну професію з видавничою діяльністю: він є шеф-редактором журналу «Archaeologia Bulgarica», що публікує статті авторів з різних країн, переважно на теми археології Південно-Східної Європи.

² Більшість посилань до огляду літератури подаємо в скороченому вигляді (автор, рік видання). Повну бібліографію читач знайде в рецензованому виданні.

³ В іншому місці роботи (с. 103) автор не свідомо повторив помилку Г. Діакону щодо

наявності серед черняхівської кераміки «фруктових ваз» липицького типу (*Diaconu Gh. Über scheibengedrehte Keramik in der Sintana de Mureş-Tschermjachovkultur // Dacia*. — 1970. — 14. — S. 247). Мені відомо, що румунський дослідник сам був неправильно інформований при перегляді ще не відреставрованих матеріалів з розкопок Є.В. Махна на могильнику Компаніїці. Коли пізніше посуд було склеено, «ніжка від вази» виявилася горлом звичайного глека.

⁴ Гудкова А.В., Кративина В.В. Сероглинняная керамика Тирзы, Ольвии и памятников черняховской культуры. — К., 1990. (Препринт).

⁵ Гудкова А.В., Малюкевич А.Е. Варварская сероглинняная гончарная керамика на поселениях Нижнего Поднестровья (I—III вв. н. э.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Материалы международной конференции. — Тирасполь, 1994. — С. 251—252. Пізніше робота опублікована в повному обсязі: Гудкова А.В., Малюкевич А.Е. Сероглинняная кружальная керамика поселений на Днестровском лимане (первая четверть I тыс. н. э.) // *Stratum plus*. — 1999. — № 4. — С. 8—18.

⁶ Докладніше ці питання розглянуто у статті: Магомедов Б.В. Взаимоотношения Ольвии и варваров в позднеантичный период. Очередные задачи исследований (у друці). —

⁷ Магомедов Б.В. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Tom II. — Lublin, 1998. — С. 143—155.

⁸ Vagalinski L. Der Zustand der Forschungen nach der spätömischen und völkerwanderungszeitlichen Drehescheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung in Europa // *Archaeologia Bulgarica*. — 1997. — № 1. — Р. 38—46; Vagalinski L. Spätömische und völkerwanderungszeitliche Drehescheibenkeramik mit eingeglätteter Verzierung südlich der unteren Donau (Bulgarien) // Die Sintana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums. — Bonn, 1999. — S. 155—178.

⁹ Зауважимо, що ми називаємо цим словом тільки кухонні горщики, призначенні для приготування їжі на вогні. Лисковані столові посудини, скоріше, є вазами.

¹⁰ Це узгоджується з висновком, зробленим при дослідженні іншої категорії варварських речей — «корлиноголових» пряжок: Vagalinski L., Atanassov G., Dimitrov D. Eagle-Head Buckles from Bulgaria (6th—7th centuries) // *Archaeologia Bulgarica*. — 2000. — № 3. — Р. 78—91.

Одержано
01.04.2003

Б.В. МАГОМЕДОВ

Хроніка

В.А. Колесникова

КНИЖКОВИЙ ОГЛЯД

Бібліотека Інституту археології із задоволенням ознайомить читачів зі списком нових книг 2001—2002 років видань, які поповнили наш фонд. Це книги, видані на території України й присвячені актуальним проблемам археології та давньої історії.

Нами було отримано ще 35 видань 2001 року у доповнення до згаданих у торішньому списку. Також бібліотека збагатилася на 36 книг видання 2002 року. На жаль, за браком місяця ми обмежилися лише монографіями та збірниками статей, залишаючи поза межами списку численні тези доповідей на конференціях, автореферати та брошюри.

Користуючись нагодою, бібліотека висловлює подяку авторам і установам, які люб'язно надіслали нам свої видання, тим самим надавши можливість ознайомитися з ними сьогоднішнім читачам та зберегти їх для читачів майбутніх. Сподіваємося й надалі мати привід для таких подяк.

2001

1. Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Кафы XIV—XVIII вв. — Симферополь: СОННАТ, 2001. — 280 с. (Материалы по археологии Крыма).

У монографії представлені вироби кам'яного різьбління та пластики Кафи (Кефе). Розглянутий орнаментальний декор різних груп пам'ятників, провідні декоративні мотиви. Численний матеріал дозволяє вести мову про створення в Кафі своєрідного напрямку в декорі хачкарів. Більша частина представлених матеріалів публікується вперше.

2. Бережинский В.Г. Войны Киевской Руси с хазарами. — К.: НИЦ ГП ВСУ, 2001. — 133 с.

Книга продовжує цикл робіт автора «Війни Київської Русі». Розповідає про непрості відносини двох сусідніх держав Східної Європи — Київської Русі та Хазарського каганату, їх військову справу, озброєні конфлікти, контакти у військовій галузі.

© В.А. КОЛЕСНИКОВА, 2003

3. Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника в с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харків: РА-Карavelла, 2001. — 144 с.

Роботу присвячено дослідженням курганних поховань раннього залізного віку (Харківська обл.). Публікуються матеріали розкопок.

4. Брайчевський М. Літопис Аскольда. — К.: Український Центр духовної культури, 2001. — 132 с.

Остання книга видатного вчесного М.Ю.Брайчевського (1924—2001) присвячена дослідженю життя та діяльності князя Аскольда. У роботі подано реконструкцію «Літопису Аскольда».

5. Бруяко И.В., Ярошевич Ю.И. Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае. — Измаил: Гермес, 2001. — 144 с.

У книзі публікуються матеріали розкопок городища біля с. Новосельське (Ренійський район Одеської обл.). Результати археологічних досліджень розглянуті на тлі історико-географічної ситуації, що складалася протягом кількох тисячоліть на межі двох культурних світів — східнобалканського та північно-причорноморського.

6. Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — 252 с. (Історичні та культурологічні студії. Вип. 3)

У статтях збірника висвітлено політичну, соціально-економічну та культурну історію Галицько-Волинської землі, значна увага приділяється добі князя і короля Данила.

7. Гераськова Л.С., Резніченко В.А., Телегін Д.Я. Національна програма електронного обліку, пошуку та публікації нерухомих археологічних пам'яток України. Інформаційно-пошукова система «Пам'ятка». — Луганськ: Шлях, 2001. — 56 с.

Видання підготовлено в рамках реалізації науково-технічної програми Міністерства освіти та науки України «Розробка національ-

ної програми електронного обліку, пошуку та публікації нерухомих археологічних пам'яток України». Присвячена методиці складання бази даних археологічних пам'яток України у Львівській і Харківській областях (експериментальний варіант)

8. Головко О.Б. Князь Роман Мстиславович та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII — початку XIII століття. — К.: Стилос, 2001. — 249 с.: 4 вкл., додат.

Книгу присвячено життю князя Романа Мстиславича: походженню, дитинству, сходженню на політичний Олімп, загадковим стопінкам життя, родинним зв'язкам, міжнародним контактам. Простежується вплив діяльності князя на подальшу долю Волині та Галичини.

9. Донецкий археологический сборник. — Вып. 9. — Донецк, 2001. — 200 с.

Черговий випуск збірника, підготовку до друку якого здійснив Донецький національний університет, містить статті та публікації, присвячені питанням первісної, скіфської і середньовічної археології.

10. Этногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів: ЛНУ, 2001. — 294 с.

Збірник містить статті, підготовлені за матеріалами Міжнародної наукової конференції. У статтях подано нові моделі та концепції етногенезу і ранньої історії слов'ян, охарактеризовано особливості їх економічного, політичного, соціального та культурного розвитку.

11. Журавлев О.П. Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К., 2001. — 200 с.¹

Монографія — результат майже тридцятирічних досліджень автором остеологічних матеріалів, виявлених в ході розкопок поселень доби бронзи Дніпро-Донського лісостепового межиріччя. Наводиться видовий склад ссавців, породний склад домашнього стада. Проводяться порівняння вказаних поселень за всіма відомими на даний момент археозоологічними показниками. Встановлені відмінності у тваринництві племен ямної, катакомбної, зрубної та інших культур доби бронзи, показана відсутність зв'язку між цими племенами щодо тваринництва. Виділено скотарське районування в зрубній культурі.

12. Історія української культури в 5-ти томах. — Т. 1: Історія культури давнього

населення України. — К.: Наукова думка, 2001. — 1135 с.

13. Історія української культури в 5-ти томах. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століття. — К.: Наукова думка, 2001. — 847 с.

У виданні вперше за період існування нашої держави системно викладається багатовікова історія української культури, її самобутність та зв'язки з іншими культурами, внесок до світової культурної спадщини.

У першому томі реконструюється процес первинного заселення українських теренів, висвітлюється побутування на українських землях різних етносів, досліджуються становлення, розквіт і занепад культури Київської Русі.

Другий том присвячено розвитку освіти, мистецтва і літератури та стану наукових знань в Україні впродовж XIII — першої половини XVII ст. Визначено місце України в міжнародних культурних зв'язках.

14. Київский альбом: Исторический альманах. — Вып. 1. — К.: Прайм, 2001. — 104 с.

Вишукано оформлена збірка присвячена археології, історії, архітектурі та ужитковому мистецтву Києва. Особливу увагу приділено найбільш яскравому періоду в історії місто-будування — межі століть. Автори книги — відомі київські історики, археологи, письменники та музеєзнавці.

15. Klochko Viktor I. Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC // Baltic-Pontic studies. — Vol. 10, 2001. — 376 с., references.

Роботу присвячено розвитку військової техніки в доісторичних суспільствах від доби неоліту до доби бронзи.

Досліджуються джерела, пов'язані з веденням військових дій, обробленням, тактикою та стратегією доісторичних суспільств в історичній перспективі.

16. Комляр М.Ф. Данило Галицький. — К., 2001. — 153 с.

Книга видатного українського історика присвячена 800-річчю від дня народження галицько-волинського князя Данила Романовича Галицького (1201—1264). У роботі досліджується життя та діяльність Данила Галицького, який залишив помітний слід в історії України.

17. Магомедов Б. Черняховская культура: Проблема этноса. — Люблін, 2001. — 290 с. (Monumenta Studia Gothica. T. 1)

У роботі на основі узагальнення матеріалів історичних досліджень черняхівської культури з'ясовується етнічний склад її населення в окремих регіонах і на всій території розповсюдження. На цій підставі реконструюються історичні долі черняхівських племен.

¹ Книги, назви яких позначені курсивом, можна придбати в книжковому кіоску (пр. Героїв Сталінграда, 12, поверх 12, Польовий комітет, т. 418-81-43, Латуха Т.І.)

18. Наукові записки. Вип. X. — Львів: Новий час, 2001. — 282 с.

Випуск збірки Львівського історичного музею містить публікації матеріалів та статті з проблем археології, давньої, середньовічної та сучасної історії України.

19. Наукові записки з української історії. — Вип. 12. — Переяслав-Хмельницький: Золоті літаври, 2001. — 440 с.

Черговий випуск збірника, виданого Переяслав-Хмельницьким педуніверситетом, містить статті, що висвітлюють різні аспекти історії України від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються окремі історіографічні проблеми, питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України.

20. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Т. 5 (7). — Кам'янець-Подільський, 2001. — 352 с.

21. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Т. 6 (8). — Кам'янець-Подільський, 2001. — 576 с.

Включенні до випусків збірників з численні роботи присвячені питанням археології, історіографії, джерелознавства, методології історичної науки, соціально-економічної та політичної історії України, демографії, національно-культурного життя.

22. Петрук В. Велика Скіфія-Україна. — К.: Спалах, 2001. — 432 с.

Книга, авторство якої належить історику-аматору, є оригінальною спробою історико-географічної інтерпретації «Історії» Геродота. Автор розшукує українське коріння в правдивих скіфських часах.

23. Пивоваров Сергій. Християнські старожитності межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. — Чернівці: Зелена Буковина, 2001. — 152 с.

У монографії на основі археологічного матеріалу досліджується процес поширення та утвердження християнського віровчення в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. Характеризується похованальний обряд, культові споруди, християнська та язычницька символіка, синкретизм християнських та первісних вірувань доби середньовіччя.

24. Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яні (друга половина I тис. н. е.) / Ін-т археології НАНУ, Чернівецький нац. ун-т. — Київ-Чернівці: Прут, 2001. — 285 с.: рис. 123, фото 27, бібліогр.

Монографію присвячено висвітленню етно-культурних та історичних процесів на теренах України за доби раннього середньовіччя. Підбиваються підсумки більш ніж столітнього вивчення старожитностей слов'янських та тюркомовних народів, окреслено характер

взаємовідносин між ними та вплив тогочасних цивілізацій на процес їх розвитку.

25. Сапожаров С.Н. Ката콤бные культуры Северо-Восточного Приазовья. — Луганськ, 2001. — 172 с.

Книга вміщує аналіз археологічних джерел доби бронзи Південно-Східної України. Вводяться до наукового обігу рідкісні похованальні комплекси, колекції керамічних та металевих виробів, прикрас і знарядь з каменю та кістки. Особлива увага приділяється культурно-хронологічній належності катакомбних матеріалів.

26. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: Етногенетичний аспект. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. — 256 с.

Книгу присвячено питанням антропологічного складу та етногенезу українців. На підставі аналізу широкого комплексу морфо-фізіологічних ознак виділені антропологічні зони, що склалися історично в результаті етногенетичних процесів на території України.

27. Сегеда Сергій. Антропологія: Навч. посібник. — К.: Либідь, 2001. — 336 с.

У книзі розглядається широке коло питань, які вивчає антропологія — наука про мінливість фізичного типу людини у часі й просторі. Висвітлюються проблеми походження людини, найдавніші сторінки людської історії, сучасна етнорасова структура людства, антропологічний склад давнього та сучасного населення України.

28. Слов'янські культури в європейській цивілізації: До 60-річчя доктора істор. наук, проф. Алексєєва Юрія Миколайовича. — К.: Слов'янський університет, 2001. — 400 с.: іл.

До наукового збірника, виданого до 60-річчя д. і. н., професора Ю.М. Алексєєва, увійшли статті відомих істориків, філософів, філологів з Болгарії, Польщі, Росії, Франції, України, Чехії з важливих проблем історії слов'ян, їх внеску до скарбниці світової історії та культури. Різнопланова проблематика вміщених у збірнику статей стосується актуальних проблем сучасної славістики — порівняльно-історичного мовознавства, літературознавства і фольклористики, етногенезу.

29. Сорочан С.Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харків: Майдан, 2001. — 476 с.

Книга відомого українського вченого-візантініста присвячена історії однієї з найблискучіших імперій середньовіччя — Візантійській. Автор книги приділяє особливу увагу структурі та організації торгівлі та ремесла Візантії на тлі її історії.

30. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антрополо-

гический анализ материалов и каталог памятников / Авт.: Д.Я. Телегин, А.Л. Нечитайло, И.Д. Потехина, Ю.В. Панченко. — Луганск: Шлях, 2001. — 152 с.

Роботу опубліковано в межах розробки національної програми електронного обліку, пошуку та публікації нерухомих археологічних пам'яток України.

У книзі подано детальний аналіз археологічних та антропологічних матеріалів з поселень, поховань і скарбів двох енеолітических культур півдня України. Вміщено алфавітний перелік пам'ятників.

31. Старожитности Миколаївщини. — Миколаїв, 2001. — 97 с.

Вміщені в збірнику статті відображають цікаві сторінки життя та звичаї давньої людності, що мешкала на території сучасної Миколаївщини від доби палеоліту до сьогодення.

32. Старожитности степового Причорномор'я і Криму. — Т. IX. — Запоріжжя, 2001. — 262 с.

У IX томі збірника представлено статті та замітки, присвячені окремим проблемам різних періодів від доби палеоліту до епохи середньовіччя. Уводяться у науковий обіг новітні матеріали Північного Причорномор'я та Криму.

33. Степи Европы в эпоху средневековья. — Т. 2. Хазарское время. — Донецк: Изд-во ДонНУ, 2001. — 454 с. (Тр. по археологии).

Черговий том серії продовжує видання наукових праць з археології та суміжних дисциплін, які спираються на археологічні джерела степів Східної Європи за часів середньовіччя. Збірник містить 14 робіт, написаних фахівцями України та Росії. Уперше в такому великому обсязі представлений різноманітний фактічний матеріал хазарського часу. Хазарська тематика розглядається на культурно-історичному тлі, оскільки хронологічні рамки збірника виходять за межі хазарського часу й охоплюють період з V по XI ст.

34. Таганин В.И. У истоках Руси: Очерки истории IX—XI вв. — Запорожье: Изд-во ЗГИА, 2001. — 345 с.

У книзі представлений нетрадиційний авторський погляд на ранні етапи давньоруської державності на тлі безперервної боротьби боярських кланів у IX—XI ст.

35. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001. — 110 с.: ил.

У книзі представлені результати досліджень великого трипільського поселення Тальянки (Тальновський р-н Черкаської обл.). Подається історія вивчення поселення, його топографія та планування, висвітлені питання економіки та господарства. Розглядається проблема виникнення поселень-гігантів. Пуб-

лікуються матеріали досліджень жителів, розкопаних у 2001 році. Якісні кольорові фото ілюструють процес дослідження пам'ятки та представляють найбільш атрактивний матеріал.

Видання двомовне — паралельно надруковані російський та англійський тексти.

36. Чміхов Микола. Від Яця-райця до ідеї Спасителя. — К.: Либідь, 2001. — 432 с.

Книга являє собою сміливу спробу відомого українського археолога Миколи Чміхова (1953—1993) синтезувати археологію, історію і космологію. На основі археологічних та лінгвістичних джерел автор створює реконструкцію ідеологічних уявлень прадавніх мешканців України.

2002

1. Алексеев В.П., Лобода П.Г. Античные и средневековые монеты Северного Причерноморья. — Том 1. Царские монеты Боспора. — Одесса: Полис, 2002. — 96 с.

Книга є каталогом античних та середньовічних монет Північного Причорномор'я з фондів Одеського музею нумізматики. Представлені царські монети Боспора — від Левкона II до Рескупоріда VI. Видання двомовне — російський та англійські тексти.

2. Археологическая карта Киевщины. Фастівський район / Авт.: А.І. Готун, С.Д. Лісенко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін — К., 2002. — 247 с.: іл.

Працю присвячено систематизації археологічних пам'яток Фастівського району Київської області. У роботі також розглядаються питання складання археологічних карт, висвітлюються основні етапи польових досліджень регіону, наводиться каталог археологічних пунктів. Okремi розділи присвячено впорядкуванню свідчень письмових джерел про населені пункти та окремі місцевості району.

3. Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.: Збірка наукових праць. — К., 2002. — 301 с.: іл.

У збірнику представлені 102 публікації (26 стосуються досліджень 2000 р., 75 — дослідження 2001 р., одна — присвячена матеріалам розкопок попередніх років). Статті репрезентують результати розкопок пам'яток кам'яної доби, періоду бронзи, раннього залізного віку, античної культури, доби ранніх слов'ян, періоду Київської Русі. Є публікації окремих знахідок, наводяться дані про результати археологічних розвідок. Публікації супроводжуються ілюстраціями.

4. Археологічні дослідження Львівського університету. — Вип. 5. — Львів, 2002. — 410 с.

У черговому випуску збірника опубліковано найновіші результати археологічних досліджень наукових співробітників Львівсько-

го національного університету та інших наукових установ, розглянуто окремі проблеми історіографії та історії археологічної науки.

5. Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. — Т. 3. — Одеса: Друк, 2002. — 356 с.

Видання є продовженням серії, започаткованої кафедрою археології та етнології України історичного факультету Одеського національного університету у 1997 році. Перша частина тому обіймає роботи, що розглядають проблеми археології доби каменю — середньовіччя, теорії та історії археологічної науки. Друга — присвячена вивченю традиційних та сучасних спільнотей і культур Центральної та Східної Європи.

6. Бандрівський М.С. Могильник в Петрикові біля Тернополя (у контексті похованального обряду висоцької культури). — Львів: Логос, 2002. — 219 с.: іл.

У монографії публікуються матеріали досліджень могильника висоцької культури (кін. XII—VIII ст. до н. е.), розкопаного автором. На підставі глибокого аналізу Петриківського та інших могильників (Висоцьке, Чехи-Лугове, Гончарівка, Золочів) здійснено класифікацію похованальних пам'яток висоцької культури. Виділено хронологічні групи поховань, визначено їх місце серед сусідніх культур Центральної і Південно-Східної Європи.

7. Бодрухин В.М. Чернігівська земляні князівство. — Луганськ, 2002. — 132 с.

Монографія висвітлює історію формування та розвитку Чернігівської землі-князівства, основні етапи боротьби династії Ольговичів за гегемонію в південно-руських землях.

8. Бодрухин В.М., Чукаєва В.О. та ін. Пізні кочовики східноєвропейського степу. — Луганськ, 2002. — 186 с.

Монографія висвітлює різноманітні суперечливі історичні проблеми, які пов'язані із взаємовідносинами східних слов'ян і кочовиків східноєвропейського степу, та їх вплив на розвиток економічної і політичної історії давньоруських князівств.

9. Боспорские исследования. — Вып. II. — Симферополь, 2002. — 352 с.

Збірник містить статті учасників Других Боспорських читань. Теми статей охоплюють широкий спектр наукових досліджень з археології та історії античного і ранньосередньовічного Боспору. Більшість статей висвітлює результати найновіших археологічних досліджень боспорських міст, сільської околиці і некрополів.

10. Великая Скифия: Учебное пособие для специального курса лекций по археологии. — Київ-Запорожье, 2002. — 340 с.

Курс лекцій покликаний у популярній формі ознайомити читачів із сучасним науковим підходом до розуміння шляхів станови-

лення кочового способу господарства, з культурою, способом життя та історичними долями народів, що входили до складу держави Велика Скіфія.

11. Відеїко М.Ю. Трипільська цивілізація. — К.: Академперіодика, 2002. — 142 с.

Науково-популярне видання знайомить читача з історією відкриття та вивчення трипільської культури, питаннями господарства, забудови поселень, місцем трипільського феномену у давній історії Європи. Видання забезпечено списком літератури та археологічним словником.

12. Відеїко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень / Ін-т археології НАНУ. — К., 2002. — 142 с.

Видання присвячено історії польових та камеральних досліджень великих трипільських поселень, починаючи з розкопок 1891 року на Поділлі до сьогодення. Представлена також наукова бібліографія з проблемами трипільських протоміст.

13. Исследования совместной Украино-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / Авт.: В.Ю. Мурzin, Р. Ролле, В. Хери, С.А. Скорый, С.В. Махортых, В.П. Белозор. — К., 2002. — 88 с.: ил.

Публікація вводить до наукового обігу матеріали розкопок і наукових розвідок, які провели археологи України та Німеччини на території городища скіфської епохи, розташованого біля с. Бельськ на Полтавщині, і пов'язаного з ним курганного могильника в урочищі Перещепино.

14. Исторія Одеси: Историко-краснавчі нариси. — Одеса: Друк, 2002. — 560 с.

Книга знайомить із 200-річним розвитком міста і висвітлює історію краю від часів заселення людиною Північно-Західного Причорномор'я до часів Кримського ханства. В основу роботи покладені архівні та опубліковані документи і матеріали, листування, спогади сучасників.

15. Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. — К.: Шлях, 2002. — 172 с.: іл.

Збірка наукових праць присвячена 90-річчу з дня народження відомого вченого — Валентина Миколаївича Даниленка (1913—1982). Вона містить праці співробітників відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАНУ та інших наукових установ України, присвячені актуальним проблемам палеоліту, мезоліту та неоліту південного заходу Східної Європи.

16. Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XI — середини XVII сторіччя. — К.: Стилос, 2002. — 230 с.

Історія Києва розглядається у монографії як історія еволюції розгалуженої соціальної системи. Досліджується роль і значення та-

ких її складових, як Поділ, Печерське містечко, Старе городище (Софійська слобода), Біскупське містечко, та менших поселень і окремих місцевостей у процесі формування міського простору Києва. Уточнюються окремі питання історичної топографії та демографії. Аналізується вплив на розвиток Києва повноти використання норм Магдебурзького права. Робота містить картосхеми земельних володінь та динаміки розвитку міста впродовж XVI — середини XVII століття.

17. Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002. — 247 с.

Робота є спробою регіонального дослідження зовнішньої і внутрішньої дипломатії Давньої Русі. Основну увагу приділено внутрішній, міжкнязівській дипломатії Південної Русі, що, як з'ясувалося в процесі дослідження, мала ті самі форми і підкорялася тим самим закономірностям, що й відносини з іноземними державами.

18. Котова Н.С. Неолітизація України. — Луганськ: Шлях, 2002. — 268 с.: ил.

Монографія присвячена вивченю процесу розповсюдження першої кераміки, землеробства та скотарства на території України. На основі вивчення стратиграфії пам'яток і великої серії радіовуглецевих дат уточнюється періодизація та хронологія неолітичних культур. Це дозволяє автору виділити три етапи неолітизації та охарактеризувати специфіку цього процесу на території України.

19. Кулаковский Юлиан. Прошлое Тавриды. — К.: Стилос, 2002. — 225 с.

Книга є перевиданням роботи видатного антикознавця, археолога та візантолога Ю.А. Кулаковського (1855—1919), присвяченої дослідженням історичного минулого Тавріди. Текст максимально наближений до авторської редакції. Повністю збережені лексика, термінологія та назви.

20. Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии. — Вып. IX. — Симферополь, 2002. — 640 с.

У черговому випуску збірника містяться роботи з археології, нумізматики, сфрагістики, історії, етнографії Північного Причорномор'я та Криму, а також рецензії та персоналії. Представлені як публікації матеріалів польових досліджень, так і аналітичні статті. Хронологічні рамки збірника — від кам'яного віку до новітнього часу.

21. Михайло Брайчевський: вчений і особистість. — К.: Фенікс, 2002. — 228 с.

Видання присвячено світлій пам'яті великого вченого, поета і художника М.Ю. Брайчевського (1924—2001). У книзі містяться наукові праці та поезії видатного історика, а також статті дослідників, в яких розкривається його внесок в науку і громадське життя.

22. Михайлів Борис. Мелітополь: природа, археологія, історія. — Запорожье: Дикое поле, 2002. — 280 с.

Науково-популярне видання, присвячене всебічному дослідженняю Мелітопольщини, базується на наукових, архівних даних, спогадах учасників подій, літературних та фольклорних джерелах. Оповідь охоплює період від прадавніх часів до наших днів. Особливу увагу автор приділив самому місту.

23. Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. — Вип. 13. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — 452 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти історії України від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються окрім історіографічні проблеми, питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України тощо.

24. Нові технології в археології. — Київ-Львів, 2002. — 338 с.

Збірник присвячено проблемам застосування сучасних наукових технологій в археологічних дослідженнях. Тематика відображає повну гаму нових підходів у дослідженнях — від науково-теоретичних до практичних методів опрацювання археологічного матеріалу.

25. Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. — К.: Стилос, 2002. — 205 с.: ил.

У збірнику містяться результати досліджень різних періодів православної історії Таврійського півострова. Розглядаються проблеми відродження церковної археології як особливого розділу історичної науки. Видання містить багато ілюстрацій, словник спеціальних термінів і короткий життєпис кримських святих.

26. Рижов С.М. Методичні поради до вивчення курсу «Основи антропології» для студентів історичного факультету. — К., 2002. — 98 с.

Робота є стислим викладом курсу антропології і містить розділи з фізичної антропології, антропогенезу та етнічної антропології. Доповнена списком літератури з проблеми.

27. Русанова И.П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э.—I тыс. н. э. — Черновцы: Прут, 2002. — 172 с.: ил.

Книга є посмертним виданням останньої праці відомої дослідниці слов'янської археології Ірини Петрівни Русанової.

У роботі аналізуються археологічні свідчення про язичницькі культури народів Центральної та Східної Європи — кельтів, германців, скіфів, сарматів, фракійців та інших, які спра-

вили вплив на формування язичницьких вірувань давніх слов'ян.

28. RUTHENICA. — Т. 1. — К., 2002. — 185 с.

Книга є першим випуском тематичної збірки наукових праць, присвячених дискусійній проблематиці етногенетичних процесів на українських теренах доби раннього середньовіччя. Збірник об'єднує різнопланові за характером та жанром теоретичні, історико-етнологічні, антропологічні, історіографічні та археологічні дослідження фахівців з України, Росії, Білорусі.

29. Северное Причерноморье в античное время. Сб. науч. тр. к 70-летию С.Д. Крыжицкого. — К., 2002. — 208 с.

Збірка містить статті, присвячені різним аспектам історії та культури Північного Причорномор'я за античної доби. Висвітлюються проблеми політичного та соціально-економічного життя античних держав, розвитку ремесел, торгівлі, містобудівництва та архітектури, ідеологічних уявлень, античної епіграфіки, нумізматики, гілітики, а також історії науки.

30. Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Крыма. Киник-кобинские памятники (история исследования, локализация, стратиграфия, хронология, фауна, каменный инвентарь, аналогии, происхождение, судьбы). — К.: Стилос, 2002. — 216 с. : ил. (Bibliotheca Vita Antiqua)

Монографія присвячена проблемам дослідження заключного етапу існування середнього палеоліту Криму (60—30 тис. р. тому). Сумуються та інтерпретуються дані з палеоетнології, палеоекології, хронології, антропології кійк-кобинських пам'яток.

31. Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины: Материалы научной конференции. — Київ-Судак: Академперіодика, 2002. — 297 с.: ил.

Збірка містить короткий виклад матеріалів наукової конференції, що проводилася Національним заповідником «Софія Київська» 16—22 вересня 2002 р. на базі філіалу «Музей Судакська фортеця».

Представлені в книзі статті присвячені проблемам історії, археології, пам'яткоznав-

ства Криму в контексті загальної історії півдня Східної Європи.

32. Телегін Д.Я. Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. — Луганськ: Шлях, 2002. — 92 с.

У монографії підбиваються підсумки багаторічних досліджень однієї з найяскравіших пам'яток Східної Європи доби мезоліту — Ігрен 8. Висвітлюється історія дослідження Ігренського поселення, характеризуються житлові споруди, матеріальні рештки, хронологія та культурна приналежність поселення тощо.

33. Толочко Петро. Ярослав Мудрий. — К.: Альтернативи, 2002. — 271 с.

Книга, що вийшла в розрахованій на масового читача серії «Особистість і доба», написана на багатому документальному матеріалі. Присвячена життю та діяльності видатного будівничого Київської Русі Ярослава Мудрого.

34. Хазарский альманах. — Т. 1. — Харков: Каравелла, 2002. — 228 с.

Поява первого тому періодичного щорічного видання «Хазарський альманах» присвячена сторічному ювілею XII Всеросійського Археологічного з'їзду. Його підготовлено Міжнародним центром хозарознавства Східноукраїнського філіалу Міжнародного Соломонового університету (Харків). Статті, які презентують як теоретичні, так і конкретно-факторологічні результати археологічній, історичній, історико-філологічній галузі, об'єднані хозарською тематикою.

35. Храпунов Игорь Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры) // Monumenta Studia Gothica. II. — Lublin: W-vo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. — 313 с.: ил.

Монографія присвячена публікації та інтерпретації матеріалів могильника пізньоримського часу біля с. Дружне (передгірний Крим). Представлені могильні комплекси відкривають нову перспективу для дослідження ролі Криму в культурних, політичних та економічних перетвореннях в зоні Чорного моря в римський час. Визначальною рисою роботи є велика кількість високоякісного ілюстративного матеріалу.

Одержано 12.06.2003

КОНФЕРЕНЦІЯ «ILLEGAL ARCHAEOLOGY?»

Археологічне минуле України давно визнано невід'ємною частиною культурного простору Європи. Підписавши «Конвенцію про охорону археологічної спадщини» (1992), Україна взяла на себе відповідальність за збереження історичних та археологічних цінностей. Ставлення до минулого свідчить про міру пройденого шляху до інтеграції держави в європейську співдружність. Україна повинна практичними справами демонструвати свою постійну прихильність до європейських цінностей. Прийняття «Закону про охорону археологічної спадщини» може стати одним із важомих кроків українського суспільства на шляху до входження в сім'ю цивілізованих європейських країн. Створення більш суверених, у порівнянні з європейськими, законів відносно «археологічної спадщини» аж ніяк не в останній чергі характеризує «зрілість» українського суспільства і його істеблішменту. Непоправні втрати, яких завдають замовники, споживачі й виконавці незаконних розкопок, можуть дуже погано прислужитися Україні, давши ще один привід для її приниженні за невиконання взятих на себе зобов'язань.

Однією з проблем на міжнародній конференції «Illegal Archaeology?», що відбулася в Берліні 23—25 травня 2003 р. з нагоди 15-ої річниці прийняття Берлінської декларації, було й українське питання. Конференція була організована Німецьким державним об'єднанням музеїв, ЮНЕСКО, Мегагерц Дональд Инстит'ют у Кембриджі (Англія) і Школою американських досліджень у Санта-Фе. Вона зібрала близько 200 учасників — в основному музеїв працівників та археологів-науковців, що представляли США, Великобританію, Францію, Німеччиною, Україну, Росію, Таджикистан, Молдову, Італію, Туреччину, Афганістан, Ірак, Іран, Нігерію, Гану, Швейцарію, Судан, Пакистан, Мексику, Венесуелу, Сирію. У робочій групі «Східна Європа та Центральна Азія» стан боротьби з нелегальною археологією в нашій країні, викладений у доповіді П.П. Толочка та Н.О. Гаврилюк, обговорювався 45 хвилин. Якщо в країнах Центральної Азії хвилю нелегальної торгівлі археологічними цінностями стримує центральна влада, у південних регіонах Росії — регіональна, то в Україні проблемами боротьби з грабіжницькими розкопками переймаються лише науковці — звідси й масштаби пограбування та знищення археологічної спадщини.

© Н.О. ГАВРИЛЮК, 2003

У доповіді та стендових матеріалах були представлені пам'ятки України, які знаходяться під загрозою знищення. Визначено чинники, що викликають руйнацію археологічних пам'яток, — це і пряний грабіж, і неконтрольована приватизація земель, і природні фактори (розорані кургани, розмиті водосховищами поселення стають джерелом надходження депаспортизованого матеріалу на чорний ринок). Наведено статистику сезону 2002 р.: археологами з офіційним дозволом — Відкритим листом — досліджувалося 405 пам'яток археології, «чорними археологами» — на замовлення колекціонерів, за неповними даними — 1500. Під час обговорення доповіді виявлено, що чорний ринок європейських країн та США перенасичений «археологічним товаром» з України. Він поступається зараз тільки «товару» із зони військових конфліктів та країн, в яких національне законодавство дозволяє власникам землі розпродувати археологічні знахідки з її надр (Італія, Греція, Туреччина), на відміну від національних законодавств Франції, Німеччини, Великобританії, де археологічна спадщина є власністю держави, а стосунки з власниками приватних колекцій суворо регулюються через ліцензування, сплату великих податків у держбюджет і т. ін. Тому й стояли так гостро питання про узгодження національного законодавства з міжнародними документами ЮНЕСКО в галузі охорони культурної спадщини, про заборону музеям купувати депаспортизовані археологічні цінності, про заборону перепродажу археологічних цінностей. Дуже показовою була виставка, організована в рамках спільногоЙтало-німецького проекту з дослідження елліністичних могильників Апулії. Частина матеріалів була вилучена з приватних колекцій (з фотографіями розкопок, які проводилися з дозволів власників землі (!!!) «незалежними археологами» і зберігалися без дотримання умов збереження). Друга частина була присвячена дослідженням археологів-фахівців на тому самому могильнику. Виставка виглядає як заклик скаменутися і не повторювати помилок деяких європейських держав.

Підсумки роботи конференції були підбиті прийняттям Берлінської декларації 2003 р. У ній зазначається необхідність таких кроків:

узгодження національних законодавств у галузі охорони археологічного надбання з документами ЮНЕСКО;

археологічні знахідки, що надходять у законну торгівлю та обмін, повинні супроводжуватися «родословною» (пам'ятка, ділянка і дата розкопок, дозвіл на експорт з країни походження), а також історією власності (попередній володар, торговець витворами мистецтва, музей, звідки вона передана, прізвище і ступені науковця, який визначив чи ідентифікував знахідку);

усі музеї, кожна культурна установа, кожен професіонал повинні постійно інформувати громадськість про руйнування культурного надбання, викликане незаконними археологічними розкопками, піднімати суспільну свідомість до рівня розуміння необхідності захисту культурних пам'яток;

потребний ефективний обмін інформацією між посадовими особами, митними службами, науковцями і законними торговцями

антiquarіатом, які повинні проходити навчання методам боротьби з незаконним обміном археологічними предметами в країні та за її межами;

ЮНЕСКО рекомендовано розробити «Кодекс поведінки археологів» (на зразок «Кодексу етики музейних працівників») та створити міжнародну організацію «Археологія без кордонів».

Підсумовуючи сказане, зазначу, що Україна стоїть перед досить своєрідним «европейським вибором». Можна прийняти цілком «європейське» законодавство на зразок Італії чи Греції та опинитися серед країн-донорів великих європейських музеїв, а можна прийняти інші закони і бути господарями свого минулого та на рівних увійти до сім'ї європейських країн.

Одержано 02.04.2003

В.М. Зінько

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «IV БОСПОРСЬКІ ЧИТАННЯ»

З 20 по 24 травня 2003 року в м. Керчі АР Крим проходила міжнародна конференція «IV боспорські читання», темою якої було «Боспор Кіммерийский и варварский мир в период античности и средневековья».

Конференція була організована Кримським відділом Інституту сходознавства НАН України (керівник — д. і. н. О.І. Айбабін) і Керченським «Центром археологічних досліджень» (директор — к. і. н. В.М. Зінько) за участі Керченського державного історико-культурного заповідника, і присвячена пам'яті одного з директорів Керченського музею старожитностей, невтомного дослідника боспорських стародавностей В.В. Щорпила (1853—1918). Усього було заявлено близько 100 доповідей, однак зібралися в мальовничому південному передмісті Керчі, під стінами давнього боспорського міста Німфей, змогли не всі бажаючі. У роботі конференції взяли участь більш ніж 80 фахівців, які представляли академічні центри, музеї, історико-культурні заповідники, вищі навчальні заклади Сімферополя, Керчі, Миколаєва, Харкова, Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Темрюка, Тули, Нижнього Новгорода, Белгороди, Саратова, Ростову-на-Дону, а також низки міст Польщі, Великої Британії і Данії. Найбільш представницькою була делегація Інституту археології НАН України на чолі з визнаним

© В.М. Зінько, 2003

лідером українських археологів- античників — академіком, д. і. н. С.Д. Крижицьким.

Конференцію відкрили співголови оргкомітету д. і. н. О.І. Айбабін та к. і. н. В.М. Зінько. Тематика доповідей і повідомлень охоплювала широкий спектр наукових досліджень з археології та історії античного і ранньосередньовічного Боспору й суміжного варварського світу. Частина доповідей була присвячена результатам новітніх археологічних розкопок, інші — новому трактуванню вже відомих пам'яток і сюжетів. Так, В.П. Толстиков, Д.В. Журавльов, Г.А. Ломтадзе (Москва) у доповіді «Нова землянка Пантікапея» представили цікавий комплекс землянки № 10, відкритої Боспорською археологічною експедицією ДМІУ ім. О.С. Пушкіна у 2002 р. У заповненні, поряд із різноманітною керамікою кінця VI ст. до н. е., знайдено два залізні однобічні кинджали типу махайри. Землянка могла існувати в останній четверті VI ст. до н. е. і була зруйнована на межі VI—V ст. до н. е., а отже, ці події не пов'язані з руйнуваннями 90-х — 80-х рр. V ст. до н. е., а належать до більш раннього періоду.

Ранньому періоду в історії Боспору Кіммерийського була також присвячена доповідь М.Ю. Вахтіної (Санкт-Петербург) «Про один унікальний архайчний комплекс із розкопок античного городища Порфмій у Східному Криму». У 2002 р. у Порфмії виявлені залишки незвичайної наземної будівлі, що належ-

Вистуває доктор Д. Браунд

жити до другої половини VI ст. до н. е. За припущенням автора доповіді, дослідженій будівельний комплекс є проміжною «ланкою» між землянками і наземними будинками звичного пізньоархеічного типу. Різні аспекти греко-скіфських взаємин у регіоні «кімерийських» переправ були розглянуті в доповіді В.М. Зінько (Керч) «Німфейський поліс і скіфи». Для найбільш раннього етапу існування Німфея немає яких-небудь археологічних свідчень присутності на його території скіфів. Незважаючи на збільшення загального числа скіфських поховань у V ст. до н. е. на території Східного Криму, говорить про їхню значну перевагу в районі Німфея також не доводиться. Настільки ж гіпотетичною, на думку доповідача, була й можливість установлення в другій третині V ст. до н. е. скіфського протекторату над цим боспорським містом.

Результати новітніх археологічних досліджень були представлені в серії доповідей. Так, у доповіді О.І. Айбабіна, І.В. Ачиназі, Л.А. Голофаст (Сімферополь, Москва) «Розкопки зольника римського часу біля підніжжя гори Мітридат в Керчі» подавалися підсумки дослідження практично не вивчені частини давнього городища. Свідчення про топографію рівнинної частини столиці Боспорського царства Пантікапея перших століть н. е. дуже нечисленні. Безпосередньо біля підніжжя гори вдалося дослідити шари зольника I—II ст. н. е., в який було впушено фундамент культової будівлі. Сліди руйнування цієї будівлі перекривали зольник № 2, датований кінцем II — першою половиною III ст. н. е. Значна кількість фрагментів теракот, світильників, монет, кілька фрагментів кам'яних віттариків, а також три поховання дітей в амфорах вказують на культову приналежність

будівлі і зольників. окремі категорії знахідок з цих зольників були розглянуті в повідомленнях В.П. Власова (Сімферополь) «Ліпна кераміка перших століть н. е. із зольників Пантікапея» і Д.О. Костромичева (Сімферополь) «Вироби з бронзи із зольників римського часу»

О.О. Зінько (Керч) у доповіді «Некрополь Пантікапея — нові відкриття» представила результати дослідження ґрунтового склепу № 30 «Системи 2000 р.», що датується IV—V ст. н. е., а також знову відкритої серії ґрунтових склепів, яка одержала назву «Система 2002 р.» Аналізу нових даних про сільські будівлі на хорі Акри IV—III ст. до н. е., отриманих у ході археологічних розкопок 2002 р. на поселенні Завітне 5, була присвячена доповідь Л.Г. Щепко, О.В. Куликова, С.Л. Соловйова (Донецьк, Керч, Санкт-Петербург). Про культову будівлю, відкриту у 2002 р. в одній із фортець на хорі Боспору, йшла мова в доповіді В.Г. Зубарєва (Тула) «Сакральний комплекс пізньоантичного часу з городища «Белинське».

Актуальні питання функціонування Ольвійського поліса були підняті в доповіді В.В. Крапівіної (Київ) «Колегія агорономів в Ольвії». Завдяки залученню різних груп археологічних пам'яток автору вдалося переважно показати процес розвитку цієї магістратури в елліністичний і римський періоди. Доповідь Н.О. Лейпунської (Київ) «Нижнє місто Ольвії. Основні етапи розвитку» підбила своєрідний підсумок багаторічним дослідженням одного з найважливіших районів давнього городища.

Цікаві історичні сюжети були представлені в доповіді Н.В. Молевої (Н. Новгород) «Тандем «заєць-собака» в образотворчому мистецтві Давньої Греції і Північного Причорномор'я». М.В. Скржинська (Київ) у до-

Член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький (ліворуч) і член-кореспондент Російської АН В.Д. Письменний

повіді «Боспорян на святах Аполлона» розглядала торжества, що проводилися на честь Аполлона Лікаря в Пантікапеї та інших містах Боспору Кімерійського. Докладний історико-філологічний аналіз повідомлення Страбона про «кіазоменські вишкі» був зроблений А.П. Кулаковою (Санкт-Петербург) у доповіді «Кіазоменці на Боспорі (до питання про «кіазоменські вишкі» Страбона)», основна ідея якої полягала в тому, що існуюче уявлення про кіазоменські вишкі як про вишкі для спостереження за ходом риби не можна визнати задовільним. У доповіді Д. Браунда (Великобританія) «Seleukos and Antiphanes: Nikator or a Bosphoran?» висвітлювалися деякі питання історії ранніх Спартокидів. Т. Bekker Nielsen (Данія) у доповіді «Mobility, ethnicity and identity: the evidence of the funerary inscriptions from Pantikapaion» на основі епіграфічних даних розглянув питання присутності римських військових у Пантікапеї.

Окремі групи археологічних знахідок були розглянуті в доповідях О.Ю. Соколової (Санкт-Петербург) «Прикраси з бронзи з розкопок Німфея у зібраннях Ермітажу (1939—1991 рр.)», К. Домжалського, Д.В. Журавльова (Варшава, Москва) «Боспорська сігіллат», О.О. Масленікова (Москва) «Попередні результати робіт із програмами «Графіті і ділінгі з пам'яток хори античного Боспору», М. Мачинської (Люблін) «Римські імпорти II ст. н. е. в Померанії», Н.В. Биковської (Керч) «До питання про колекцію предметів з дорогоцінних металів Керченського музею», С.О. Шестакова (Керч) «Лапідарні пам'ятники з розкопок і придбані В.В. Шкорпила», Н.В. Завойкіної (Москва) «До питання про так звані царські тамги Боспору».

Похованальні пам'ятки були розглянуті в доповіді С.І. Мульда (Сімферополь) «Нові

дослідження могильника Левадки в Центральному Криму». Могильник належить населенню, що проживало на території біля розташованого городища. В етнічному плані дуже чітко визначаються пізньоскіфські і сарматські елементи похованального обряду. Докладний аналіз багаторічних досліджень 210 археологічних об'єктів, виявлених на території некрополя боспорської фортеці Ілурат, був поданий у доповіді В.А. Хрішановского (Санкт-Петербург) «Некрополь Ілурату: топографія, хронологія, етнокультурна характеристика». Питання хронології однієї із груп боспорських поховань були розглянуті В.І. Масякіним (Сімферополь) у доповіді «До проблеми хронології поховань боспорської знаті». Раніше не відомі матеріали з розкопок 1958 р. були представлени в доповіді Р.В. Стоянова (Київ) «Нові матеріали ділянки некрополя II ст. до н. е. в південно-східній частині Херсонеса Таврійського». М.І. Вінокуров (Москва) у доповіді «Сейсмічні деформації кам'яних склепів некрополя Артезіана» розповів про незвичайну долю довгострокових родових усипальниць.

Кілька доповідей було присвячено дослідженням, проведеним на азіатській частині Боспору. Так, Г.П. Гарбузов (Ростов-на-Дону) у доповіді «Приклад регулярного древнього землевпорядження в азіатській частині Боспору» на підставі аналізу аерофотознімків висловив припущення про існування дуже великих розвинених систем регулярного землевпорядження, що в багатьох випадках пепетуються з іррегулярним межуванням. Роль амфор у похованальному обряді розглядав М.І. Сударев (Москва) у доповіді «Амфори в похованнях ґрунтового некрополя Кеп і ґрунтових некрополів боспорських міст VI—

III ст. до н. е.». Важливі питання локалізації деяких затоплених античних міст прозвучали в доповіді А.Н. Шамрая (Темрюк) «Гавань і якірна стоянка античної Корондами (за матеріалами підводних спостережень і розвідок 1979—1984 рр.)». Медальйони із зображенням божеств і вогтив представив у повідомленні «Керамічні вогтиви на святилищі «Береговий 4» О.А. Завойкін (Москва).

Інформація про амфорні клейма з поселення сільської округи античного поліса Феодосії була представлена в доповіді В.І. Каца (Саратов) «Пункт обміну зерна на вино на поселенні Новопокровка 1». Результатам археологічних розвідок сільської периферії Феодосії присвячувалося повідомлення О.В. Гаврилова (Сімферополь).

Найбагатші колекції Керченського лапідарія були розглянуті в кількох повідомленнях. Так, у доповіді Т.А. Матковської (Керч) «Декоративна скульптура з Керченського лапідарія» були представлені антропоморфні й зооморфні пам'ятки, що призначалися як для монументальних споруд, так і для архітектури малих форм. А.В. Буйських (Київ) у доповіді «Про колекцію античних архітектурних деталей зі зборів Керченського лапідарія» проаналізувала дотепер не відому широкому колу фахівців колекцію архітектурних деталей, що походять з розкопок Пантікапея та інших центрів Боспорської держави. Найбільш видовищна частина лапідарних зборів була представлена в доповідях Е.Н. Ілларіошкіної (Керч) «Культова скульптура Боспору (за матеріалами Керченського лапідарія)» і Н.Л. Кучеревської, М.Ф. Федосєєва (Керч) «Лев у мистецтві древнього Боспору Кімерійського». Значна частина цих доповідей була прочитана безпосередньо в залах лапідарія, де О.М. Постникова (Москва) у повідомленні «Досвід консервації давньогрецьких стел і статуй Керченського лапідарія (роботи 2002 р.)» ознайомила з основними принципами консервації.

Питанням взаємопроникнення і взаємопливи культур була присвячена низка доповідей: І.М. Храпунова (Сімферополь) «Сарматизація передгір'їв Криму (до середини III ст. н. е.)», О.О. Щеглової (Санкт-Петербург) «Кримські мотиви в «стародавностях антив», В.А. Сидorenko (Сімферополь) «Озброєння аланських логовофорів в археологічному контексті Боспору і Південно-Західної Таврики IV—V ст. н. е.», I.O. Гавритухіна (Москва) «Боспорські фібули середини V—VII ст. як показники культурних зв'язків».

Ситуації на Боспорі Кімерійському в хазарський період були присвячені доповіді: О.О. Тортики (Харків) «Боспор Кімерійський у хазарський час: за даними арабо-перських і хазаро-єврейських авторів», В.Є. Науменко (Сімферополь) «До питання про характер хазарської присутності в Таврії на початку VIII ст.», Л.Ю. Пономарьова (Керч) «До характеристики салтовського керамічного комплексу поселень Керченського півострова».

Більш пізні сюжети відображені у кількох доповідях. Про можливість включення Таманського й Керченського півостровів до числа перших територій, завойованих монголами в східноєвропейському регіоні, йшлося в доповіді О.Б. Бубенка (Київ) «Щодо монгольської присутності на Боспорі в 1222—1223 рр.». О.Г. Герцен (Сімферополь) у доповіді «Біля джерел іудейської громади Мангупа» повідомив, що накопичений до цього часу матеріал свідчить про наявність іудейської громади на Мангупі не раніше XV ст. О.С. Маврина (Київ) у доповіді «До питання про митні пошлинни османської провінції Кефе і регулюванні торгових відносин між санджаком Кефе і Кримським ханством наприкінці XV століття (за матеріалами реєстру недобірок митних пошлин порту Кефе (1487—1490 рр.))» відтворила економічну ситуацію наприкінці XV століття не тільки на Боспорі, а й у Криму загалом. Похованальні комплекси невеликого поселення Пондико, розташованого в районі городища Мирмекій у XIV—XVI ст., були представлені в доповіді О.М. Бутягіна (Санкт-Петербург) «Середньовічний некрополь Мирмекія».

Наприкінці ранкових і вечірніх засідань відбувалися обговорення доповідей, що почалися перетворювалися на гострі, часом гарячі дискусії. До початку конференції був виданий збірник науковий матеріалів IV Боспорських читань (Боспор Кіммерійский и варварский мир в период античности и средневековья / Ред.-сост. В.Н. Зинько. — Керч, 2003. — 314 с.). У рамках конференції проводилася презентація нового випуску збірника «Боспорські дослідження» (Боспорские исследования / Ред.-сост. В.Н. Зинько. — Вып. III. — Сімферополь, 2003. — 544 с.), підготовленого Кримським відділом Інституту сходознавства НАН України і Керченським центром археологічних досліджень.

У графіку конференції один день був присвячений знайомству з археологічними пам'ятками міста Керч, а також з археологічним музеєм і лапідарієм. Учені були приємно здивовані прекрасним станом археологічного музею, робочих кабінетів співробітників, фондосховищ, що стало можливим лише завдяки фінансовій допомозі благодійних фондів, спонсорованих академіком В.Д. Письменним. Цим великим ученим і дивовижною людиною, що любить своє рідне місто, за три останні роки вкладено в збереження і вивчення боспорських стародавностей близько півтора мільйонів доларів. Під час екскурсії член-кореспондент В.Д. Письменний ознайомив голову археологів- античників України члена-кореспондента С.Д. Крижицького і керівників боспорських археологічних експедицій із майбутніми проектами, а також з основними завданнями, що ставляться для збереження античної спадщини Боспору Кімерійського.

Квітневу міжнародну конференцію «V боспорські читання» вирішено провести в травні 2004 року.

Одержано 10.10.2003

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТРИПІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ-ГІАНТИ (до 110-річчя відкриття трипільської культури в Україні)

З 5 по 9 серпня 2003 року в с. Тальянки Тальнівського району Черкаської області Інститут археології НАН України за фінансової підтримки «QES Investment LTD» (Великобританія) та «SEARCH FOUNDATION» (США) провів Міжнародну конференцію «Трипільські поселення-гіанти». Конференція була присвячена 110-річчю відкриття та дослідження пам'яток Трипільської культури в Україні — часу, що пройшов відтоді, як невтомний дослідник старожитностей Подніпров'я В.В. Хвойка розкопав на Київських пагорбах рештки землянок та згодом визначив історичне місце відкритих ним старожитностей і об'єдинав їх в одну культуру, назвавши її трипільською.

У конференції взяли участь понад 60 науковців з 8 країн (України, Росії, Румунії, Молдови, Болгарії, Великобританії, Франції, Ізраїлю), а також студенти, представники громадських організацій тощо.

Конференція була відкрита директором Інституту археології НАНУ, академіком П.П. Толочком. На церемонії відкриття з привітаннями виступили представники Черкаської облдержадміністрації, директор Інституту археології АН Молдови д. і. н. В.А. Дергачов, представник Департаменту старожитностей Ізраїлю професор В.Г. Збенович, професор університету Дюргхейм (Великобританія) Дж. Чепмен, представник Інституту археології АН Румунії професор Д. Монах.

Робота конференції висвітлювалась у республіканській та місцевій пресі, телекомпаніями УТ-1, 1 + 1, ICTV, ОРТ, обласними та регіональними телекомпаніями. За результатами роботи публікується збірка матеріалів конференції.

Загалом на конференції було заслушано 39 доповідей та повідомлень.

На першому пленарному засіданні виступили такі вчені. Керівник проекту «Дослідження поселень-гіантів Трипільської культури», учений секретар Інституту археології НАНУ к. і. н. О.Г. Корвін-Пітровський (Київ) з доповіддю «Основні проблеми в дослідженні трипільської культури», в якій висвітлив сучасний стан дослідження трипільських пам'яток та визначив перспективні напрямки розвитку цих досліджень. Начальник Трипільської експедиції Інституту археології НАНУ к. і. н. В.О. Круц (Київ), який у доповіді «До питання виникнення поселень-гіантів трипільської культури» ознайомив присутніх зі

станом вивчення питання, з науковою дискусією щодо проблеми існування протоміст та перспективами вивчення великих поселень. Директор Державного Заповідника «Трипільська культура» В.В. Чабанюк (с. Легедзине) у доповіді «Державний Заповідник «Трипільська культура» окреслив мету та завдання новоствореного (у 2003 році) закладу та ознайомив із проведеною роботою. У доповіді к. і. н. Е.В. Цвек та к. і. н. І.І. Мовчана (Київ) «Сергій Миколайович Бібіков та Трипілля (до 95-річчя з дня народження)» були висвітлені основні етапи досліджень трипільських пам'яток С.М. Бібіковим та його науковий доробок як ученого-трипілязнатця. Доповідь директора музею в П'ятра-Немамт (Румунія) Г. Думітрова «Діяльність Міжнародного Дослідницького Центру культури Кукутені» була присвячена роботі Центру, який уже декілька років існує при музеї та має на меті всіляку підтримку досліджень енеолітичних пам'яток.

Робота конференції не була розподілена секційно — усі доповіді заслуховувалися на спільніх засіданнях.

Феномену протоміст, історії їх досліджень та питанням урбанізації в історичному контексті були присвячені такі доповіді: Отрощенко В.В. (Київ) «Феномени протоміст: Таллянки та Синташта», Монах Д. (Румунія) «Призрак ходить Європою — неолітичні протоміста», Відейко М.Ю. (Київ) «Процеси урбанизації в старій Європі та трипільські протоміста», Мицик В.Ф. (Тальне) «Новий напрямок у дослідженнях трипільської культури».

Різні аспекти питань трипільського домобудівництва розглядалися в таких доповідях: Бурдо Н.Б. (Київ) «Сакральний аспект архітектури трипільських протоміст», Гершкович Я.П. (Київ) «Обряд залишення житла: археологічні ознаки та етнографічні паралелі», Круц В.О. (Київ) «Трипільські площасти — результат ритуального спалення будинків», Чабанюк В.В. (Легедзине) «Досліди з моделювання трипільського домобудування», Овчинніков Е.В. (Київ) «Будівельні матеріали та конструктивні елементи в трипільському домобудуванні», Шумова В.О. (Київ) «Домобудівництво Трипілля у світлі нових даних (Подніпров'я, Рипниця 1)».

Дослідження пам'яток доби енеоліту, груп трипільських поселень та локальних варіантів трипільської культури були темою низки доповідей: Лазарович Г. (Румунія) «Нові

розкопки в Трансильванії, Аїрушт (Культура Кукутені)», Ткачук Т.М. (Івано-Франківськ) «Великі поселення томашівської групи у світлі радіокарбонного датування», Рижов С.М. (Київ) «Трипільські пам'ятки петренської локальної групи на Подолії», Пічкур Є.В. (Київ) «До історії вивчення косенівської локальної групи», Бузян Г.М. (Переяслав-Хмельницький) «Група поселень трипільської культури на Переяславському Лівобережжі», Жураковський Б.С. (Рівне) «Вузли трипільських поселень на ріці Мурафа», Лазоренко А.В. (Черкаси) «Півіхінська культура епохи енеоліту Лісостепового Подніпров'я».

Дві доповіді висвітлювали питання взаємовідносин Трипілля зі Степом: Цвек О.В. (Київ) «Деякі аспекти взаємовідносин племен Кукутено-Трипільської спільноти з населенням Степу», Рассамакін Ю.Я. (Київ) «Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств».

Досвіду застосування палеогеографії, палеоботаніки, антропології, палеозоології, палеоекономіки у вивченні Трипілля присвячувалися такі доповіді: Гайдарська Б. (Болгарія) «Досвід застосування географічно-інформаційних систем в археологічному вивченні поселень», Сохацький М.П. (Тернопіль) «Вплив географічних умов на топографію трипільських поселень у межиріччі Збрucha і Стрипи», Пашкевич Г.О. (Київ) «Палеоботанічні дослідження трипільської культури», Ніколова А.В., Пашкевич Г.О. (Київ) «До питання про рівень розвитку землеробства Трипільської культури», Монах Д., Монах Ф. (Румунія) «Нові археоботанічні висновки щодо Теля Подурі», Чепмен Д. (Великобританія) «Постачання солі в Трипільські мегаміста», Манту К.-М. (Румунія) «Нові антропологічні матеріали з поселення Скіней (Кукутені A/3)», Журавльов О.П. (Київ) «Ско-

тарство та полювання у трипільських племен на території України».

Різні категорії матеріальної культури знайшли висвітлення в наступних доповідях: Монах Д. (Румунія) «Скарби культури Трипілля-Кукутені. Попереднє дослідження», Збенович В.Г. (Ізраїль) «Поперечнолезвійні вістря стріл періодів неоліту та енеоліту», Шидловський П.С., Пічкур Є.В. (Київ) «Кременеобробна майстерня з поселення Пекарі-2», Попова Т.О. (Росія) «Посуд північномолдавського трипільського поселення Раковець (археологічний контекст)», Якубенко О.О. (Київ) «Біноклевидні сосуди поселення Володимирівка», Риндюк Н.В. (Росія) «Дві невідомі статуетки з Берново-Луки», Шиянова Г.В. (Київ) «Польова обробка енеолітичної кераміки».

Окрім прочитання та обговорення наукових доповідей, у рамках роботи конференції її учасники відвідали місце розкопок, розташоване на полях між с. Легедзине та Тальянки, із залишками двох трипільських жител та ями-глинища, музей Державного заповідника «Трипільська культура», експериментальні площаадки в с. Легедзине, а також дендропарк «Софіївка».

Учасникам та гостям конференції були продемонстровані фільми, присвячені роботі трипільської експедиції загалом, а також експериментальному моделюванню Трипільського домобудівництва (експеримент, проведений в рамках проекту у травні 2003 р.).

Під час закриття роботи конференції та підбиття підсумків було відзначено, що це міжнародне наукове зібрання (яке було вже третьою польовою конференцією на поселенні Тальянки) відіграло значну роль у висвітленні досліджень як пам'яток трипільської культури, так і археологічних досліджень Південно-Східної Європи в цілому.

Одержано 02.11.2003

СПОМИН ПРО ВЧИТЕЛЯ (до сторіччя від дня народження Тетяни Сергіївни Пассек)

Яскраве враження, яке справляє людина при першій зустрічі, інколи може залишитися з нами на все життя. Так сталося і зі мною, хоча від часу моєї першої зустрічі з Тетяною Сергіївною минуло багато років...

Мое знайомство з Т.С. Пассек відбулося в 1945 році в приміщенні теперішнього Національного музею історії України. В експозиційному залі стояла висока, статна, красива жінка, одягнена в синю з крапками сукню. Завідувач відділу Київської Русі Надія Володимирівна Лінка відрекомендувала мене Тетяні Сергіївні. Хвилююча розмова, що визначила напрямок майбутньої діяльності, закінчилася запрошенням взяти участь у розкопках у с. Володимирівка на Південному Бузі. Через кілька днів після зустрічі з Т.С. Пассек, Н.В. Лінка та співробітники її відділу відбули в Пороську експедицію, залишивши на дверях експозиційного залу оголошення, написане олівцем: «Музей зачинено, всі пішли на археологічний фронт».

Тетяна Сергіївна Пассек народилася 2 (15)¹ серпня 1903 року в Санкт-Петербурзі. Традиції, що існували в сім'ї, значною мірою визначили коло її наукових та культурних інтересів. Родина була освіченою: прадід Вадим Васильович Пассек був відомим археологом та етнографом, прабабка Тетяна Петрівна Пассек відома своїми записками «Із дальних лет», бабка по материнській лінії А.Н. Толіверова-Пешкова знаменита своєю участю в гарибалдійському русі. Про більш близьких родичів, з огляду на радянські часи і «непопулярність» дворянського походження, згадок немає. Закінчила факультет суспільних наук (відділ археології і історії мистецтва) Ленінградського університету в 1924 році. Була ученицею видатного вченого О.А. Спіцина. Навчалася в аспірантурі університету, яку закінчила 1930 року. У тому ж році після одруження з художником Московського Художнього театру І.Я. Греміславським переїхала до Москви, де почала працювати в Державній академії історії мистецтв. У 1932 році переїшла на роботу в Московське відділення ДАІМК, пізніше перетворене на Інститут історії матеріальної культури та згодом — Інститут археології АН СРСР, співробітником якого і залишалася до кінця життя.

З самого початку наукової роботи молодого дослідника цікавить досить широке коло питань. Т.С. Пассек вивчає пам'ятки бронзового віку Кавказу, досліджує пам'ятки степової та лісостепової смуги Європейської частини СРСР, бере активну участь у роботі на новобудовах. Та паралельно з цим уже з 1925 року дослідниця почине цілеспрямовану роботу над колекціями трипільських матеріалів у музеях Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського, Дніпропетровська та ін. Вивчення трипільської культури стає справою всього життя вченого.

З 1934 року Тетяна Сергіївна розпочинає широкі польові дослідження трипільських пам'яток. Перші ж роботи — розкопки поселення Коломийщина на Київщині — знаменували якісний перелом у вивченні трипільських поселень. Роботи проводились на

¹ Традиційно святкування дня народження Тетяни Сергіївни в її експедиції та експедиціях її учнів поєднувалось із професійним святом — днем археолога.

двох пам'ятках Коломийщина I та II протягом кількох років (1934—1939) та велися величими площами (керівником експедиції до арешту був Сільвестр Магура). Були досліджені не лише окремі житла, але й значні ділянки поселення, виявлено принцип забудови, конструкція жителів, особливості інтер'єру та ін. Коломийщина стала хрестоматійною, все-світньовою пам'яткою.

З 1940 року розпочинаються роботи на поселенні Володимирівка (Побужжя), які, перервані війною, продовжуються з 1946 року. З цього часу я беру участь у роботах експедиції, керованої Тетяною Сергіївною. По суті, Володимирівка взагалі була для мене першим досвідом польової роботи. І тут, звісно, було все: і досвід, і набуті навички, і помилки. Дослідження Володимирівки продовжувалися два роки, значно збагатили науку та викликали полеміку з багатьох питань. Живий інтерес до Трипілля привів на розкопки цієї пам'ятки академіка П.П. Єфименка (на той час — директора Інституту археології АН УРСР).

Володимирівка була цікавою пам'яткою, та виникли можливості дослідження і на фактично не вивчений території — Середньому Дністру, яка до того була практично закритою прикордонною зоною, та на території Молдавії (до війни румунські землі), і Т.С. Пассек захопилася ними. З того часу розпочинається майже 20-річний період плідних досліджень Тетяни Сергіївни у Подністров'ї (на території України та Молдавії).

Масштабні розвідки трипільських пам'яток у цьому регіоні слугували базою для складання детальної карти. Розвідкам передувало знайомство з колекціями музеїв, краєзнавцями — Н. Морошаном, В.І. Маркевичем, Б.О. Тимощуком. Основна увага була зосереджена на багатошарових пам'ятках, розташованих у системі товтрового кряжу: Дарабани, ур. Замчисько, Мерешівка, ур. Четецуя, Комарово, ур. Поливанів Яр. Основні роботи проводилися на пам'ятці Поливанів Яр. Методика розкопок широкими площами з багатьма бровками дозволила простежити чітку стратиграфію — свідчення неодноразового заселення одного місця давньоземлеробськими громадами. Ця пам'ятка для багатьох археологів — учнів Тетяни Сергіївни — стала основною польовою школою. З часом її учасники виростили у відомих дослідників та працювали в наукових установах Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Кишиніва, Одеси та ін.

Ще один активний творчий період роботи Т.С. Пассек пов'язаний із дослідженням унікального ґрунтового могильника в с. Вихватинці, що відкрив нову сторінку в енеоліті Південно-Східної Європи. Михайло Михайлович Герасимов, перебуваючи деякий час в експедиції, відібрав кілька черепів для реконструкції (скульптурний портрет трипільської жінки, виконаний за матеріалами цієї реконструкції, сьогодні прикрашає вітрину в Національному музеї історії України).

В експедиціях найбільш виразно виявлялися людські та ділові якості Тетяни Сергіївни. Без останку віддана науці, завжди зібрана, вона суверено ставилася до своїх обов'язків та надавала живий приклад учням, надихала їх та вела за собою у науковому пошуку. Ділові якості Тетяни Сергіївни, її принадливість, інтелігентність, вміння спілкуватися з людьми відкривали для експедиції двері службових установ, магазинів, книгарень. Завдяки великому книгољубству Т.С. Пассек, експедиція перечитала багато книг відомих письменників. Тетяна Сергіївна дуже любила відвідувати яскраві молдавські базари, купувати місцеві товари, куштувати молоде вино з бочок. На зворотному шляху на залізничній станції Бар скуповувалися вінки цибулі, відра яблук, інші дари родючої землі. Інтелігентність та освіченість ніколи не були для Тетяни Сергіївни перешкодою у спілкуванні з місцевими жителями. Вона завжди вміла знайти з ними спільну мову, вони надавали притулок експедиції, працювали на розкопі, інколи не один рік. Та були ситуації, в яких Тетяна Сергіївна хвилювалася. У Чернівецькій області час роботи експедиції збігся із масовим переселенням селян з прикордонних районів кудися на Південь — селом тяглися вози з нехитрим домашнім скарбом. Т.С. Пассек побоювалася, що через це ставлення місцевих жителів до московської експедиції може бути негативним. Напоготові завжди була експедиційна машина. На щастя, обійшлося. Цікаво, що в експедиції Тетяна Сергіївна вміла, так само як і в місті, дотримуватися суворого стилю одягу. У місті це були костюм або ділова сукня, незмінна срібна обручка (імітація давньоруської), у полі — толстовка, марлевая косинка, зав'язана спереду вузлом, зручні черевики, шкіряна військова сумка через плече.

Учена підтримувала наукові контакти з багатьма закордонними колегами, але найбільш тісні стосунки склалися в ней з румунськими вченими. Вони зустрічалися на конференціях, бували в експедиціях. Невтомний Єужен Комша у Флорештах після роботи на розкопі під пекучим сонцем, разом із Тетяною Сергіївною, закликав членів експедиції на «дискуте», А. Флореску вмів не лише гарно працювати, а й чудово співав.

Визначальною рисою Т.С. Пассек було вміння відстоювати власні наукові інтереси та ідеї. Було і критичне ставлення до колег, можливо, інколи навіть занадто критичне. Та не зважаючи на рішучий характер, Тетяна Сергіївна боялася скорочень, які час від часу відбувались в Інститутах АН СРСР. Малоприємні відносини склалися у неї з С.М. Бібиковим, хоча на людях вони були майже дружні. М.Я. Рудинський, симпатизуючи Т.С. Пассек, закликав обох до миру.

Я зустрічалася з Тетяною Сергіївною не лише в полі. Були київські зустрічі під час її приїзду до міста, насичені актуальними дискусіями з проблем трипільязнавства. У Києві

Т.С. Пассек мешкала у своєї близької знайомої в центрі старого міста. Перебуваючи на конференціях (планарні засідання яких проходили в конференц-залі АН), Т.С. Пассек, як правило, була в президії, прикрашаючи її своєю присутністю. Коли потрапляла до Києва на Великдень, завжди відвідувала Володимирський собор, вистоюючи всю службу. Потім ми йшли вулицями давнього Києва... Та інколи зустрічалися лише на кілька коротких хвилин на пероні Київського вокзалу, коли Т.С. Пассек їхала кудись проїздом через Київ.

Коли відбувалися конференції в Москві, Тетяна Сергіївна всіх учків та друзів збирала у себе вдома. В. Титов, О. Черниш, Є. Черниш, я та інші збиралася в невеликій ідаліні її квартири, обідали, дискутували, обговорювали наукові проблеми.

Моя остання зустріч та довга розмова з вчителем відбулася весною сумного 1968 року в її квартирі в Москві на вул. Немировича-Данченка. Вражали зовнішні зміни, викликані хворобою, та разом із тим, відчувався незгаслий великий інтерес до археології. У кімнаті під роялем, накритим зеленою болгарською скатертиною, стояли ящики з матеріалами з розкопок Флорешт — перлини раннього Трипілля.

4 серпня 1968 року перестало битися серце Тетяни Сергіївни Пассек, яка до останнього міжно боролася за життя. Чорна звістка застала мене в полі, у с. Жванець Хмельницької області. Її телеграмою повідомила мені О.Г. Шапошнікова. Вийти до Москві я вже не встигала. Минуло сумне, насичене працею літо. Глибоко осінню, як того хотіла Тетяна Сергіївна, відбулося захоронення кремації. З України з білими хризантемами приїхали Д.Я. Телегін і я. На кладовищі з урою на нас чекав Валерій Титов. Від хвилювання на ньому не було обличчя. У морозний день з Т.С. Пассек прощалися найближчі. Серед усіх найбільше запам'ятався глибоко зворушливий виступ Миколи Яковича Мерперта.

Тетяна Сергіївна Пассек, знана в світі вчена, залишила по собі великий науковий доробок: кілька монографій, науково-популярні роботи, велику кількість статей. Та головною заслугою вченої є заснування школи трипіллязмства, що продовжує її наукові та польові традиції, застосовуючи при цьому сучасні методи археологічних досліджень.

Світла пам'ять учителю.

Одержано 02.04.2003

Т.Г. МОВША

ПАМ'ЯТИ ТАМАРИ ГРИГОРІВНИ МОВШИ

4 березня 2003 року пішла з життя Тамара Григорівна Мовша — кандидат історичних наук, відомий учений-археолог, талановита дослідниця трипільської культури, лауреат премії Вікентія Хвойки.

Т.Г. Мовша народилася 20 квітня 1922 року в м. Любеч на Чернігівщині в родині робітника. У 1925 році сім'я переїхала до Києва, де мешкала на Трухановому острові — «Київській Венеції», мальовничу природу якого Тамара Григорівна завжди згадувала з ніжністю. Батько Григорій Якович (до речі — повний Георгіївський кавалер) працював мотористом, тому життя родини було тісно пов'язане з Дніпром: в юності Тамара Мовша навіть отримала права на керування моторним човном. У 1939 році вона закінчила школу і вступила на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, але навчання перервала війна. Після звільнення Києва вона поновила навчання в університеті, який закінчила в 1945 році. Того ж року почала працювати науковим співробітником Київського державного історичного

музею у відділі «Докласового (первісного) суспільства». Цей відділ вона очолила в 1952 і обіймала цю посаду до 1977 року.

Працюючи в музеї, Тамара Григорівна близько познайомилась із трипільськими колекціями з розкопок кінця XIX ст. — 40-х років ХХ ст. відомих дослідників В.В. Хвойки, М.Ф. Біляшівського, М.Я. Рудинського, С.С. Гамченка, В.П. Петрова, С.С. Магури, В.С. Козловської, П.П. Курінного, М.О. Макаренка та ін. На той час до музею почали повернутися колекції, евакуйовані або вивезені окупантами. Разом з науковцями музею, вона здійснила величезну роботу з упорядкування археологічних фондів. Тамара Григорівна відповідала за збереження 160 тисяч одиниць археологічних матеріалів доби каменно-бронзи, створювала розділи музеїної експозиції, проводила екскурсії, читала лекції.

У 1946 році Тамара Григорівна вперше бере участь в археологічній експедиції, начальником якої була Т.С. Пассек. Це були дослідження Володимирівки (1946—1947 рр.). З цього часу вона стає постійним учасником

трипільських експедицій Т.С. Пассек, яка проводила дослідження у Солонченах, Флорештах, Вихватинях, Голерканах (1952—1959 рр.). В експедиції Т.С. Пассек сформувався колектив однодумців і друзів, серед яких, крім Тамари Мовші, були Катерина та Олександр Черниші, Тетяна Білановська, Всеvolod Markewich, Тетяна Попова, Валерій Титов та ін. Науковий авторитет та людські якості Тетяни Сергіївни для її учнів стали дороговказом на все життя.

У 1955—1956, 1959 роках Тамара Григорівна провела самостійні дослідження в Солонченах, у 1960—1961 рр. — у Цвіклів'ях. Пам'ятки Подністров'я на багато років захопили увагу дослідниці. Її особливі любов — Жванець, де протягом 1962—1980 рр. в урочищах Щовб та Лиса Гора досліджувались різночасові трипільські поселення, були виявлені унікальні археологічні об'єкти: оборонний вал і рови трипільського городища та комплекс гончарних печей. Ці відкриття стали справжніми науковими сенсаціями.

У результаті польових досліджень, проведених Т.Г. Мовшею, трипільські колекції музею поповнилися більш ніж на 17 тисяч предметів. Okрім повсякденної, сухо музейної роботи, Тамара Григорівна знаходила час для заняття науковою, була автором кількох десятків наукових статей. Вона працювала над кандидатською дисертацією «Антропоморфна пластика Трипілля (реалістичний стиль)», яку захистила в 1975 році. На одностайну думку учасників засідання вченого ради, захист дисертації прозвучав як поема. На превеликий жаль, монографія, підготовлена за матеріалами дисертації, так і не вийшла друком.

Бажання займатися науковою переважило в Тамарі Григорівні, і в 1977 році вона переходить працювати до Інституту археології АН УРСР, де відразу включається в роботу над написанням трипільських розділів до першого тому «Археології УРСР» (1985 р.). Активніше продовжується експедиційна робота, спочатку на Подністров'ї: Жванець (до 1980 р.), Велика Слобідка, ур. Хрешате (1976—1979 рр.), Ломачинці, ур. Вишнева (1979—1980 рр.). У 1980-ті роки Т.Г. Мовша бере участь у роботі Комплексної трипільської експедиції Інституту археології з дослідження поселень-гігантів у Побужжі: Доброводи (1981—1982 рр.), Косенівка (1983—1988 рр.). Паралельно зі стаціонарними дослідженнями, постійно проводиться археологічні розвідки на Дністрі, Південному Бузі, Дніпрі.

У 1989 році Тамара Григорівна залишила Інститут археології у зв'язку з виходом на пенсію, але продовжувала творчо співпрацювати з відділом енеоліту-бронзи: брала участь у засіданнях, обговоренні наукових праць, конференціях. Її діяльніна натура не дозволила довго відпочивати. Т.Г. Мовші стала одним з ініціаторів створення музею трипільської культури в с. Халеп'я (де В.В. Хвойкою були досліджені одні з перших трипільських

пам'яток). З 1990 року вона стала завідувачем музею трипільської культури (спочатку він був розташований у с. Халеп'я, потім перенесений до м. Переяслава-Хмельницького). Як автор наукової концепції, вона при побудові цього музею відтворила своє бачення розвитку Трипілля, зокрема на розвинутому етапі. Основу експозиції склали матеріали власних досліджень Тамари Григорівни. Музей, що є відділом Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», згідно з побажаннями колективу заповідника, носить ім'я Т.Г. Мовши.

Науковий доробок Т.Г. Мовши становить понад 150 друкованих праць. Сфера її наукових інтересів різноманітна і пов'язана переважно з Трипіллям: духовна культура та ідеологічні уявлення трипільських племен, взаємні всередині величезної трипільсько-кукутенської спільноти та з іногнічними спільнотами енеоліту, хронологія, поділ Трипілля-Кукутені на низку культур, або етнокультурних груп.

Тамара Григорівна проявила себе і як громадський діяч — багато років очолювала секцію археології Товариства охорони пам'яток Київської області. За плідну науково-культурну роботу нагороджена значком «За відмінну роботу» Міністерства культури СРСР (1970), медаллю «В пам'ять 1500-ліття Києва» (1982), бронзовою медаллю ВДНГ (1986), медаллю «Ветеран праці» (1986).

Тамарі Григорівні не судилося мати власну сім'ю. Вона віддавала свою любов і пристрасті родині брата Анатолія Григоровича, своїм друзям та учням, до яких відносимо себе і ми. Трепетно любила свою матір Наталію Юхимівну — за кілька кілометрів, у будь-яку погоду в експедиціях поспішала до телефону, щоб дізнатися про її здоров'я.

Тамара Григорівна була інтелігентною, сердечною, доброю, емоційною людиною, але водночас вимогливою до себе як до інших, особливо коли йшлося про наукове сумління та людські якості. Її були притаманні жіночність, відчуття смаку, почуття гумору. У День археолога, який в експедиціях Т.Г. Мовши відзначався завжди 15 серпня (день народження Т.С. Пассек), вона, маючи гарний голос, співала разом з усіма українських пісень, яких знала чимало. Була чудовим оповідачем.

До останніх днів Тамара Григорівна зберігала ясний розум і працездатність, чому не завадило і погіршення здоров'я в останній місяці життя. Вона працювала над науковими розробками для музею трипільської культури в Переяславі, підготувала статтю-спомин про Т.С. Пассек, мала великі плани на наступний рік. На жаль, їм не судилося здійснитися.

Світла пам'ять про Тамару Григорівну Мовшу — видатного дослідника та чудову людину — залишиться в серцях її рідних, друзів та вдячних учнів.

Одержано
02.04.2003

Г.М. БУЗЯН,
О.О. ЯКУБЕНКО

ПАМ'ЯТИ ЯРОСЛАВА ЄВГЕНОВИЧА БОРОВСЬКОГО

15 жовтня 2003 р. пішов з життя відомий дослідник київських старожитностей Ярослав Євгенович Боровський, з іменем якого пов'язане археологічне вивчення Києва в 70—90-ті рр. ХХ ст. Я.Є. Боровський народився 20 червня 1937 р. у м. Ямпіль на Вінниччині. Після служби в армії навчався в 1961—1966 рр. на філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, спеціалізуючись на вивченні давньоруської літератури. Його твору була присуджена медаль на Всесоюзному конкурсі студентських робіт. У тому ж університеті вступив до аспірантури, після завершення якої в 1970 р. успішно захистив кандидатську дисертацию про видатку пам'ятку давньої літератури — «Слово» Данила Заточника, яку високо оцінили фахівці. Керівник дуже хотів залищити молодого здібного науковця на кафедрі, але Я.Є. Боровського тягнуло до іншого. З дитинства він захоплювався археологією, у студентські та аспірантські роки неодноразово відвідував розкопки, мав чимало знайомих серед археологів. У цей же рік П.П. Толочко створював Київську постійно діючу археологічну експедицію, що згодом перетворилася на відділ археології Києва Інституту археології НАН України.

Ярослав Євгенович став однією з найяскравіших постатей новоствореного колективу. Він не боявся і не цурався будь-якої чорної роботи. Кандидат наук, якщо було треба, бігав разом з першокурсниками з ношами на розкопках палацу на Старокиївській горі та славнозвісних зрубів на Подолі. З 1973 р. він декілька десятиліть очолював Ярославський загін експедиції, що досліджував територію «міста Ярослава», брав участь у розкопках інших історичних районів міста. Він розкопав численні житлові та ремісничі комплекси, ділянки садіб, вулиць, оборонних споруд могильників («місто Володимира» та «місто Ярослава», Копирев кінець, гора Щекавина, Дитинка тощо). Серед найцікавіших об'єктів, розкритих вченим, — язичницьке капище Х ст., ротонда кінця XII—XIII ст., Георгіївський собор Ярослава Мудрого. Саме він точно локалізував і вивів шурфуванням собор Св. Федора 1128 р., збудований Мстиславом Володимировичем. Усі розкопки Я.Є. Боровського, де він брав участь за більш ніж 30 років роботи в Інституті, важко перелічiti. Переважна більшість знахідок передана дослідником до музею історії міста Києва, у формування археологічних фондів та експозиції розділів стародавнього Києва. Недарма

його вже давно було заражовано в ряди почесних членів цього музею.

Основним об'єктом наукового зацікавлення дослідника було давньоруське язичництво. Саме йому присвячені основні праці Я.Є. Боровського, які добре відомі далеко за межами України, — «Мифологический мир древних киевлян» (1982) та «Світогляд давніх киян» (1992). До них звертаються численні фахівці та аматори, які займаються цією надзвичайно складною і в той же час захоплюючою темою. Праці базувалися на грунтовному вивченні широкого комплексу різних історичних джерел (письмових, археологічних, етнографічних тощо). Його перша монографія (1981) була також актуальною і викликала значний інтерес з боку науковців та широкого читацького загалу. Вона висвітлювала актуальну проблему історіографії виникнення Києва. Я.Є. Боровський був співавтором таких фундаментальних праць, як тритомна «Історія Києва», тритомна «Давня історія України», багатотомна «Історія української культури», монографії «Новое в археологии Киева», а також багатьох інших наукових праць. Адже дослідник завжди оперативно вводив до наукового обігу свої численні цікаві археологіч-

ні матеріали. Число його наукових праць уже сягнуло двох сотень, а ще деякі знаходяться у друці. Вчений був не тільки плідним автором, але й умілим організатором видань. Позаяк він був, починаючи з відомої «Київської старовини» 1972 р., неодмінним відповідальним секретарем усіх наукових видань з історії та археології Києва і більшості наукових збірок з давньоруської тематики. Він виступав справжньою рушійною силою цих видань.

За великий внесок у створення циклу робіт з історії та археології стародавнього Києва Я.Є. Боровському в 1983 р. було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки.

Я.Є. Боровський був талановитим вченим та водночас скромною, працьовоютою і напро-

чуд доброчесливою людиною. Він користувався не тільки високим науковим авторитетом серед колег у відділі, Інституті, різних наукових центрах України, Москви, Санкт-Петербурга тощо, але й щирою повагою та любов'ю всіх, з ким працював або кому пощастило з ним спілкуватися протягом тривалого (але, на жаль, так передчасно перерваного) плідного життя вченого.

Пам'ять про цю світлу, добру, інтелігентну людину назавжди залишиться серед нас — його колег, товаришів, друзів. Навічно залишиться його відкриття та наукові здобутки, якими ми користуємося і якими будуть неодмінно користуватися наші нащадки.

Одержано 23.11.2003

Г.Ю. IBAKІН

НАШІ АВТОРИ

БУЗЯН Галина Миколаївна — співробітник Переяслав-Хмельницького музею. Фахівець у галузі трипільської археології.

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

БУРДО Наталя Борисівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Наукових Фондів Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології мідного віку.

ВОЗНЕСЕНСЬКА Галина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі технологій ковалського виробництва давньоруського часу.

ГАВРИЛЮК Надія Авксентіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГАВРИШ Петро Якимович — кандидат історичних наук, доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. Фахівець у галузі скіфської археології.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеозоології.

ЗІНЬКО Віктор Миколайович — кандидат історичних наук, співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського. Фахівець у галузі античної археології.

ЗІНЬКО Олена Олександровна — співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства НАН України ім. А. Кримського. Спеціаліст у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАКИН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної та давньоруської археології.

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувач бібліотеки Інституту археології НАН України.

КОРВІН-ПЮТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, учений секретар Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі трипільської археології.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

МОВША Тамара Григорівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі трипільської археології.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — аспірант Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

ОЛІЙНИК Ольга Григорівна — доцент Львівської державної музичної академії ім. М. Лисенка, інструментознавець. Спеціаліст у галузі скіфо-сарматської музично-інструментальної культури.

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі вивчення стародавнього виробництва.

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПАСТЕРНАК Володимир — студент четвертого курсу Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Спеціалізується у галузі ранньослов'янської археології.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу слов'янської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

ПІСТРУЙЛ Ігор Володимирович — завідувач лабораторії археології та етнографії степової України Одеського національного університету. Спеціаліст у галузі археології кам'яного віку.

ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «ЧИГИРИН».

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі антропології слов'ян.

ЯКУБЕНКО Олена Олександрівна — співробітник Національного музею історії України. Спеціаліст у галузі трипільської культури.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АО	— археологические открытия
АС	— археологический съезд
ВДИ	— Вестник древней истории
ГАИМК	— Государственная Академия истории материальной культуры
КСИА	— Краткие сообщения института археологии
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АНУССР
КСОАМ	— Краткие сообщения Одесского археологического музея
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИА ЮЗ СССР и РНР	— Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР
МЧК	— Могильники черняховской культуры
НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины
НТЕ	— народна творчість та етнографія
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
ТИЭ	— Труды Института этнографии
AnInstClasStud	— Annales Institut Classical Studies
Arch. Ért.	— Archaeológiai Értesítő
Comm. Arch. Hung.	— Communicationes Archeologicae Hungariae
JA Muz. Évk.	— Jósa András Muzeum Évkönyve
Pam. Arch.	— Památky Archeologické
Präh. Zeitschrif.	— Prähistorische Zeitschrift
PBF	— Prähistorische Bronzefunde
SCIV	— Studii și cercetări de istorie veche
Slov. Arch.	— Slovenská Archeológia
Štud. Zvest. AUSÁV	— Študijné Zvesti Archeologického ustavu Slovenskej Akadémie Vied
Stud. Com.	— Studii și comunicări

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛІВ «АРХЕОЛОГІЯ» ЗА 2003 РІК

Від редакції

	№	С.
Вітасмо з держпремією.....	1	3—6
До десятої річниці діяльності Міжнародної асоціації академій наук.....	3	3—4
До 85-річчя Національної Академії наук України.....	4	3—4

Статті

БЕРЕЗНИЦЬКА І.М. Геоморфологія палеолітичних пам'яток долини річки Бакшала	1	21—27
БУРДО Н.Б. Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені в світлі нових даних.....	4	5—18
ВАКУЛЕНКО Л.В. Етнокультурна ситуація в Українському Закарпатті в першій половині I тисячоліття н.е.....	2	56—67
ГЕРШКОВИЧ Я.П. Взаємодія населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи.....	3	32—40
ДАШЕВСЬКА О.Д., ГОЛЕНЦОВ А.С. Західнодонузлавський курган доби бронзи	3	5—15
ЖУРАВЛЕВ Д.В., ХРІШАНОВСКИ Л. Світильники с острова Березань в собрании Государственного исторического музея (г. Москва).....	3	15—21
ЗУБАР В.М. До історії Таврики II—I ст. до н. е.	1	27—35
ЗУБАР В.М. Сармати, населення Таврики і Херсонес у I ст. н.е.	2	25—41
ЗУБАР В.М. З історії Південно-Західної Таврики у другій чверті—середині III ст.	3	50—55
ІВЧЕНКО А.В. Поява гунів у Північному Причорномор'ї.....	2	41—47
КОТОВА Н.С. Періодизація та хронологія азово-дніпровської культури.....	2	3—10
КРАСИЛЬНИКОВА Л.І. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі Степово-го Подонців'я.....	2	48—60
МОГИЛОВ О.Д. Еволюція «орнаменту» на вудилах передскіфського часу півдня Східної Європи.....	4	32—39
ОЛІЙНИК О.Г. Зображення скіфського музиканта на схінівській пластині.....	4	40—54
ПОЛІН С.В. Про пограбування скіфських курганів у районі Чортомлика.....	2	10—25
РУДИЧ Т.О. Антропологічний склад населення черняхівської культури Північно-го Причорномор'я.....	4	19—31
РУСЯЄВА А.С., ОДРІН О.В. Ольвійський декрет на честь калхедонця і деякі питання ольвійсько-калхедонських взаємовідносин.....	3	41—49
СМИРНОВ С.В. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми	1	7—21
ХРІШАНОВСЬКИЙ В. Новый склеп с полуциркульным сводом на некрополе Илурата	3	21—31

Публікації археологічних матеріалів

ВИНОГРАДОВ Ю.Г., ЗАЙЦЕВ Ю.П. Новый эпиграфический памятник из Неаполя скіфского (предварительная публікація).....	1	44—53
ВИНОКУР І.С., ЯКУБОВСЬКИЙ В.І., ЖУРКО О.І., МЕГЕЙ В.П. Речовий скарб із літописного Губина.....	1	54—65
ЗІНЬКО В.М. Сільська округа боспорського міста Німфея в VI—III вв. до н.е.	3	68—82
МАЙКО В.В. Кирк-єрський клад XV ст. (попередне повідомлення).....	2	84—100
МОГИЛОВ О.Д. Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи скіфського часу.....	2	74—83
МУДРИЦЬКА В.Г., ЧЕРНЕНКО О.Є. Археологічні матеріали з роскопок В.А. Богусевича у Чернігові в 1947—1953 р.р.	3	82—88
ПЕТРАУСКАС О.В., ПАСТЕРНАК В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугайка в Середньому Подніпров'ї.....	4	65—77

ПІСТРУІЛ І.В. Різці пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2.....	4	55—65
ПОЛТАВЕЦЬ В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин».....	4	77—86
РУСЯЄВА М.В. Найдавніша скульптура Гермеса Пропілея з Херсонеса Таврійського	1	36—43
СМІЛЕНКО А.Т. Поселення етруського типу в Подунав'ї.....	2	61—73
ТОВКАЙЛО М.Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць.....	3	88—101

До історії стародавнього виробництва

БОЛТРИК Ю.В., ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., ФІАЛКО О.Є. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища.....	2	101—108
ВОЙНАРОВСЬКИЙ В.М. Давнє чинбарство на території України.....	3	111—133
ГОРБАНЕНКО С.А. До історії тваринництва у слов'ян на території Лівобережної Дніпра останньої четверті I тис. н.е.	2	113—122
ЖУРАВЛЬОВ О.П. Свійський кінь в Ольвії.....	3	87—103
ПАНЬКОВ С.В. Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві.....	4	104—115
ПАНЬКОВ С.В., МАНІЧЕВ В.Й., НЕДОПАКО Д.П. Нові техніко-технологічні дослідження залишків стародавньої чорної металургії та металообробки в околицях с. Синиця.....	2	108—113
ПЕТРАУСКАС А.В. Видобуток та обробка каміння на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я.....	1	66—75
ЧЕРНЯКОВ І.Т., ЄЛІСЄЄВ В.Ф. Досліди по виготовленню ливарних форм і літва бронзових виробів сабатинівської культури.....	3	102—111

Дискусії

ГАВРИШ П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі.....	4	116—123
ТОЛОЧКО П.П. Русь изначальная.....	1	100—103
ЦУКЕРМАН К. Два етапа формування древнерусского государства.....	1	76—99

Нові відкриття і знахідки

ЗІНЬКО О.О. Пізньоантичні пантікопейські розписні склепи.....	4	124—134
ІВАНОВА С.В., ПЕТРОВА К.А., БУДІКІН І.А. Найдавніший кам'яний якір з поселення Грибівка IV.....	2	123—127
КОЗАКО Д., ПОТЕХІНА І.Д. Мешканці “града Володимира” за даними антропології	1	113—129
МАГОМЕДОВ Б.В. Фібула з виймчастими емалями з Великої Снітинки.....	2	128—131
ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. Про призначення “зубчастих лопаток”.....	3	134—144
РОМАНЮК В.В. Комплекс знахідок черняхівської культури з поселення біля с. Лук'янівка.....	1	109—112
СТАНКО М.В. Декілька античних графіті з Тіри.....	3	144—149
ТРЕЙСТЕР М.Ю., ЗУБАР В.М., СТРОКОВА Л.В. Дві свинцеві пластини із зображенням дунайського вершника з колекції Національного музею історії України	1	104—109

На допомогу вчителю

АБАШИНА Н.С. В.В. Хвойка – дослідник старожитностей Придніпров'я.....	3	150—154
БРЕЖКО О.В. Біомолекулярні методи вивчення фітогенезу у формуванні нових наукових концепцій походження <i>Homo sapiens</i>	2	136—138
ПАЧКОВА С.П. Походження слов'ян.....	4	135—139

Рецензії

БЕРЕЗАНСЬКА С.С., ВІДЕЙКО М.Ю. Jerzy Libera. Krzemienne forme bifacialne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy.....	1	149—151
БУЙСЬКИХ А.В., ЗУБАР В.М. Lise Hannestad, Vladimir F. Stolba, A.N. Ščeglov (Eds.). Panskoe I. Vol. 1. The Monumental Building U 6.....	4	140—146

МАГОМЕДОВ Б.В. Вагалински Л.Ф. Изльскана керамика от I-начало на VII век южно от Долен Дунав (България). Vagalinski L.F. Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century AD from the region south of the lower Danube (Bulgaria).....	4 147—150
ПІОРО І.С. Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса.....	1 145—149

Пам'ять археології

ЛЯШКО С.М. Про участь В.Ю. Данилевича у підготовці та роботі XII Археологічного з'їзду в 1902 р. у Харкові.....	2 132—135
Спомин про вчителя.....	4 165—167
Пам'яті Тамари Григорівні Мовши.....	4 167—168
Пам'яті Ярослава Євгеновича Боровського.....	4 169—170
СИТНИК О.С. Ю. Полянський — перший дослідник західноукраїнського палеоліту	1 140—144

Хроніка

БУЙСЬКИХ С.Б. Міжнародний конгрес антикознавців у м. Бордо.....	1 130—132
Вітаємо з високим званням.....	2 139
ГАВРИЛЮК Н.О. Конференція «Illegal Archaeology?».....	4 158—159
ГОРБАНЕНКО С.А., КРАВЧЕНКО Е.А. Нове видання писемних джерел до історії Візантії.....	3 162—163
До ювілею Галини Тихонівни Ковпаненко.....	3 155—157
До 60-річчя Дмитра Петровича Недопако.....	1 139
До 70-ліття Олександра Михайловича Лескова.....	3 157—159
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., ЯКОВЛЕВА Л.А., ГАВРИЛЕНКО І.М. Міжнародна конференція «Гінцівська стоянка та проблеми кам'яної доби України».....	2 142—144
ЗІНЬКО В.М. Міжнародна археологічна конференція «IV боспорські читання»	4 159—162
КОЗАК Д.Н., ФИЛИПЧУК М.А., МИЛЯН Т.Р. Міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології».....	1 132—134
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд.....	1 134—138
КОЛЕСНИКОВА В.А. Нові надходження до наукової бібліотеки Інституту археології Національної Академії наук України.....	2 140—141
КОЛЕСНИКОВА В.А. Нові надходження до наукової бібліотеки Інституту археології Національної Академії наук України.....	3 160—162
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжковий огляд.....	4 151—157
КОРВІН-ПОТРОВСКИЙ О.Г., КОЛЕСНИКОВА В.А. Міжнародна конференція «Трипільські поселення-гиганти» (до 110-річчя відкриття трипільської культури в Україні).....	4 163—164

Наші автори № 1, с. 152—153; № 2, с. 145; № 3, с. 164; № 4, с. 171—172.

Список скорочень №1, с. 154—155; № 2, с. 146; № 3, с. 165; № 4, с. 173.

СОДЕРЖАНИЕ

К 85-летию Национальной Академии наук Украины.....	3
Статьи	
БУРДО Н.Б. История исследования проблемы происхождения Триполья-Кукутени в свете новых данных.....	5
РУДИЧ Т.А. Антропологический состав населения черняховской культуры Северного Причерноморья.....	19
МОГИЛОВ А.Д. Эволюция «орнамента» на удилах пред斯基фского времени юга Восточной Европы.....	32
ОЛИЙНЫК О.Г. Изображение скифского музыканта на сахновской пластине.....	40
Публикации археологических материалов	
ПИСТРУИЛ И.В. Резцы позднеалейского поселения Анетивка 2.....	55
ПЕТРАУСКАС О.В., ПАСТЕРНАК В.В. Стеклянные сосуды могильника черняховской культуры Великая Бугаевка в Среднем Поднепровье.....	65
ПОЛТАВЕЦ В.И. Археологическая коллекция пред斯基фского и скифского времен в фондах заповедника «Чигирин».....	77
К истории древнего производства	
ЖУРАВЛЕВ О.П. Домашний конь в Ольвии.....	87
ПАНЬКОВ С.В. Железноделательное производство в древнерусском Киеве.....	104
Дискуссии	
ГАВРИШ П.Я. Куземинское укрепление в Бельском городище.....	116
Новые открытия и находки	
ЗИНЬКО Е.А. Позднеантичные пантикопейские расписные склепы.....	124
В помощь учителю	
ПАЧКОВА С.П. Происхождение славян.....	135
Рецензии	
БУЙСКИХ А.В., ЗУБАРЬ В.М. Lise Hannestad, Vladimir F. Stolba, A.N. Ščeglov (Eds.). Panskoe I. Vol. 1. The Monumental Building U 6.....	140
МАГОМЕДОВ Б.В. Вагалински Л.Ф. Изъяскана керамика от I — начало на VII век южно от Долен Дунав (България). Vagalinski L.F. Burnished pottery from the first century to the beginning of the seventh century AD from the region south of the lower Danube (Bulgaria).....	147
Хроника	
КОЛЕСНИКОВА В.А. Книжное обозрение.....	151
ГАВРИЛЮК Н.А. Конференция «Illegal Archaeology?».....	158
ЗИНЬКО В.Н. Международная археологическая конференция «IV боспорские чтения».....	159
КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ О.Г., КОЛЕСНИКОВА В.А. Международная конференция «Трипольские поселения-гиганты» (к 110-летию открытия трипольской культуры в Украине)...	163
Память археологии	
Воспоминание об учителе.....	165
Памяти Тамары Григорьевны Мовши.....	167
Памяти Ярослава Евгеньевича Боровского.....	169
Наши авторы.....	171
Список сокращений.....	173
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 2003 год.....	174

Індекс 74006

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 0235—3490. Археологія, 2003, № 4. 1—176